

قلاديمير مينورسكى
مينورسكى و كورد

مينورسكى و كورد

وهرگيراني

نه نوهرى سولتاني

ناوى كتيب: مينورسكى و كورد

- نووسيني: فلاڊيمير مينورسكى
- وهرگيراني: نه نوهرى سولتاني
- نه خشه سازى ناوه وه: گوزان جه مال رواندزى
- بهرگ: سه يوان سه عيديان
- سه ربه رشتى چاپ: هيمن نه جات
- چاپ: چاپى دووهم ۲۰۰۶
- ژماره ي سپاردن: ۲۵۲
- تيراژ: ۱۰۰۰
- نرخ: ۳۵۰۰
- چاپخانه: چاپخانه ي وه زاره تي په روه رده

زنجيره ي كتيب - ۷۴ - (۱۷۷)

دهزگای توپژينه وه و بلاوكرده ي موكریانی

www.mukiryani.com

asokareem@maktoob.com

Tel: 2260311

ناوه پۆک

- سەرەتا بۆ چاپی دووهم ۹
- سەرەتا ۱۱
- هۆزەکانی رۆژئاوای ئێران ۱۳
- ناوی مغولی شوین له کوردستانی موکریان ۳۵
- له شکرکیشانی رۆمی و بیزانسییه کان بۆ سەر «ئاترۆپاتهن» ۸۷
- گۆران ۱۴۵
- فیرقە ی ئەهلی حەق ۲۱۱
- بۆچوون سەبارەت بە ئەلف و بیی لاتینی کوردی ۲۳۷

پیشکش به کاکم
عومہری سولتانی (ودفا) -
کہ دەستی قەلەمی گرتم .

Studiorum Orientalium et Africanorum
Cuius sub umbra
e vitae meae LXXXVII annis
XXII feliciter potaegi

N. Minorovsky
27, Bentham St., Cambridge
16. VI. 1964

سەرەتا بۆ چاپی دووهم

چاپی یه که می ئەم کتیبه. به هۆی هه له یه که ته کنیکیه وه، یه که له وتاره سهره کیه کانی تیدا چاپ نه کراو له راستیدا له جياتی ۶ وتار، ته نیا پینج وتاری گرت بهر.

وتاره دو اکه وتوو که «ناوی» (له شکر کیشانی رۆم و بیزانسیه کان بۆ سهر «ناترۆپاته ن») بوو و ده بوايه له لاپه ره ۸۳ دا چاپ بکرایه. به داخه وه له سهر جه می وتاره که، ته نیا عینوانه که ی چاپ بوو و ئه ویش له سهر وتاریکی دیکه که ناوی خۆی (گۆران) بوو، به م شیهویه ههر دوو وتاره که تووشی ئالۆزی و شیهوای هاتن.

ئیمه بۆ ئەم هه له ناخواسته یه داوای لیبوردن له خۆینه رو کپاری چاپی یه که م ده که یین و لیته دا له چاپی دووهم ئەو هه له یه راست ده که یینه وه.

وه رگێر

سەرھەتا

خۆتێنەرانی بەرپێز

گەڕان بە شوێن سەرچاوە لە مەڕ مێژووی شاری بۆکان لە سەرھەتای سالانی ۱۹۰ دا گەیاندمیە ئەو ئەنجامی وتاری دووھەم و سێھەمی ئەم وتارانە وەرگێڕمە سەر کوردی. وتاری «گۆران» م کاتێ تەرجمە کرد که خەریکی ساغ کردنەوێ که شکۆلە شیعری شیخ عبدالمومن مەردۆخی بووم و مینۆرسکی وتاریکی لەسەر نووسیبوو. وتاری شەشەم بە شتییک بوو لە سێ وتار لە مەڕ ئەلف و بیی لاتینی کوردی که وەک نامیلکە یەک بلاوم کردووە. دوو وتارەکی تریش هەراکام بە مونسەبە یەک لێم دەرکوتن و وەرم گێڕانە سەر کوردی.

سەبارەت بە مینۆرسکی گەلێک بابەت نووسراوە و من هیچی ترم نییە لێیان زیاد بکەم، تەنیا ئەو نەبێ مینۆرسکی لە چا و رۆژھەلاتناس و کوردناسە ئەوروپییەکانی تر خزمەتیکی بەرچاوی بە مێژووی گەلە کەمان کردووە بەلام ئەویش لە چوارچێوەکی گشتی دەرئەچووە ئەگەر سەرھەتا شتیوازی لوری بە زاراویەکی کوردی داناوو، دەرنگتر لێی پاشگەز بوووە و نەک هەر ئەوێش بە لکۆو زاراوی گۆرنیشی لە کوردی بوون شۆردووە و کردیە فارسی!

نیازم لەو قسانە ئەوێبە کورد ئیستا پەسپۆر و لێزانی خۆی هەبە و پێویست ناکات چاوی لە قەلەمی بیگانان بێت سیاسەت و مێژوو و ئەدەبی بۆ شی بکەنەو. با ئیتر قسەێ فلانە ئەوروپی بۆ کورد نەبیتە «وحی منزل» و بەتایبەت با گەنجە کائمان «شتیوازی لیکۆلینەو» لەوان فیر بن ئینجا بە قازانجی مێژوو و ئەدەبمان کەلکی لێ وەرگرن.

وتارەکانی مینۆرسکی نمونە یەکی سەرکەوتوو لە توێژینەوێ قوول و پەسپۆرانەن. وەک لە دەقی وتارەکان دا دەبینرێ هەندێ جار نووسەر بۆ دەرخیستی راستیەک ئەوێندەو مووقەلێشی کردووە و بە شتیوێبەک لە بابەتەکە وردبۆتەوێ خۆتێنەر سەرسام دەمیتێ. بە بروای من ئەمەڕۆ تەنانەت لە ئەوروپاش کەسانی وەک مینۆرسکی کەمن. ناوبراو وتارەکانی بە زمانی ئینگلیزی نووسیون بەلام لە سەدان سەرچاوەی یۆنانی، لاتین، فەرەنسی، ئالمانی، روسی، تورکی، مغولی و فارسیش کەلکی وەرگرتوون کە ئەم جۆرایەتیە بۆ مەسەلەێ تەرجمەێ من موشکیلە یەکی زۆربان دەنایەو و ئاشکرایە ئەگەر یارمەتی دۆست و برادەران نەبۆایە نەمەدەتوانی دەقی هەموو ئەو زمانانە وەرگێڕمە سەر کوردی.

لەم بواردەدا بە ئەرکی سەرشانی دەزانم سپاسی ئەو زاتانە بکەم که هەراکام لە بواریکدا یارمەتییان داوم بە تاییبەت لە بواری تەرجمەێ زمانی غەیرە ئینگلیزیبەکان، پێداچوونەوێ و تاییپ و هەلگرتندا:

مامۆستا کەمال مەحمود فەرەج، خاتوو ک. هیتیریت، خیزانم نەسرین برنا، ئاندریاس گافریه لیدی، دیمیتریا، کاک رەسوول قادری، کاک خانی هەزار، کاک عەتا موفتی، کاک صلاح محمدیان، کاک رەحیم بەهرامزادە، کاک مەجید حەقی، کاک سامان جاف، رۆژنامەێ پەیا م و بنکەێ راگەیانندی کوردی لە نەندەن.

هەر و هەا سپاسی بنکەێ چاپەمەنی موکریانی دەکەم بۆ چاپی کتیبەکە و بەرپێز د. نەجات عەبدووللا کە بوە هۆی پەيوەندی نێوان چاپەمەنی موکریانی و من و زەحمەتی زۆری بۆ ئەم کارە کیشا.

جگە لەم وتارانە، من چوار وتاری «درايقر» م لەسەر کورد تەرجمە کردووە کە هیوادارم بە شوێن ئەم کتیبەدا بەناوی «درايقر و کورد» بلاو بێنەو. هەر و هەا سێ وتاری مەکەنزی و چەند وتاریکی ئیدمۆندز، مێجەر سۆن و مێجەر نۆئیل م تەرجمە کردوون و زۆر بە هیوام لە درێژەێ ئەم زنجیرە یەدا بلاویان بکەمەو.

وەرگێڕ

نەرۆزی ۲۰۰۱

لەندەن

یەكەمجار ئاماژە بە بوونی مێدیەكان (ماد)^۱ و فارسەكان (پەرسو)^۲ لە شوێنیکی باشووری گۆلی ورمی دەكەن.

با بزانی ئەو دانیشتوانە و بە هۆی هێرش ئێرانیهكانەو لە جیگە خۆیان هەلکەندران^۳ کێ بوون؟ ئیمە بۆ بەشی رۆژھەلاتی ئێران هیچ نیشانەیهکی رونی نووسراومان نیە، بەلام بە هەوالتی دوو پادشاهی گەرە لە رۆژئاوا دەزانین کە بۆ ماوەیهکی درێژ سەرەخۆیی خۆیان بەرانبەر بە دراوسێ هەرە ناسراوەکانی مێزۆپۆتامیا پاراست. لە باکوور، پادشاهی «وان» (ئورارتو یا خالدي)، لە نیوان سێ زەریاچە گەرەدا، دامەزرا: «وان» (لە تورکیای ئەمڕۆ) «ئورمیه» (لە ئێران) و «سوان» (لە ئەرمەنستانی سۆڤیەت). لە باشووری زۆر دوور، پادشاهی ئیلام بە پێتەختە کە یەو - «سوزا» (کاخێ «شوشان»^۳ لە کتیی «ئیستر»^۴ دا)، ولاتیکی بەرینی لە لای باکووری رۆژھەلاتی خەلیج داگرتبوو.

«وان» و «ئیلام» هەردوو زمانی تاییەتی خۆیان هەبوو، کە لە زمانەکانی مێزۆپۆتامیایی نەدەچوون. بەلام چون ئەوانە قسەیان پێ دەکرد، کەلکیان لە خەتی بزمازی وەردهگرت کە سەرەتا لە مێزۆپۆتامیا دروست کرابوو، بۆیان دەگونجا کاراکتەری فۆنیتیکی زمانی تاییەت بە خۆیان پێک بێن و بەرەبەرە، واتای خەتە کەیان - کە بەشیکی «دوو زمانە» بوو دیاری بکەن.

جگە لەو دوو پادشاهیە، لە بەشی ناوەراستی زاگروسیدا ژمارەیهکی زۆر شازادەنشینێ بچووک هەبوون، کە بە روالەت [دەسەلاتی] هەندیکیان لە چەند دۆلیکی دوور دەست بەو لاهەتر نەدەچوو.

ئیمە سەبارەت بەو شازادەنشینانە - بە پێچەوانە هەموو شتیکی دیکە، جگە لە ناوەکانیان - کە زۆر عادیەتیش نین، زانیاریەکی کەمان هەیە. چپای بەرزی ژوورسەری زەوییه نزمەکان، زۆر جار دالەدی پاشماوەی ئە دانیشتوانە بوو، کە لە دەشتاییەکان دەرکراون. ئەم مەسەلەیه لە سەرچاوە هندیەکانیشدا، وەک سەرچاوە قەوقازیەکان، راستە و بەلگە بە کیشە بۆ دۆزینەوی بنەچەکی هۆزە زاگروسیەکان کە لە بوومەلێلی مێژوودا ون بوون.

لەناو گەلانی بچووکتردا، وا هەیە سەرنج بەدیتە «کاسیتەکان» (کاش شوو)^۵ کە کەوتبوونە بەشی باکووری لۆرستانی ئیستاوه. کاش شووکان، زەمانێک لە

هۆزەکانی رۆژئاوای ئێران

پێشەکی

ئەگەر کەسێک سەرنجی نەخشە ئێران بەدات، دەست بەجێ روخسارێک دیتە پێش چاوی: دوو زنجیره [چپا] ی مەزن کە لە باکووری رۆژئاوا دا یەکتەر دەگرنەو. یەکیان لایەنی پانایی جوغرافیایی باکووری ولاتە کە لە ئەفغانستانەو تا تورکیا دەپێوێ کە لووتکە هەرە بەرزی لە بەشی رۆژئاوا دا چپای «ئارات»ە.

زنجیره ی دوو کە بەیچ هیچ مەودایەک کەوتۆتە باشووری ئاراتەو و بەرەو باشووری رۆژھەلات دەکشێ، سنووری رۆژئاوای ئێران پێک دێنێ. ئەم زنجیرهیه ئیستا هیچ ناویکی نیە بەلام بەشە ناوەراستە کە لە سەر دەمی کۆندا «زاگروسی» ی پێ گوتراوه. ئەم ناو ئیستا وەک ناویکی بەری و جێی کۆن کەلکی بۆ هەموو زنجیره کە لێ وەر دەگیرێ. هەر ئەم زنجیره چپایە و بە باری درێژیدا کشاوه، زەمینە یاسە کە من پێک دێنێ.

۱. سەردەمی پێش ئێرانیهکان

خاکی ئێران پێشتر بەم ناو نەدەناسرا. لە دەورویەری ۱۰۰۰ سالی پێش زاییندا ئێرانیه هیندوئەوروپیهکان، کە بە زمانێک لە هەمان بنەمالە ی زمانە کۆنە هیند و یونانی و لاتینی و... هتدە کە دەئاخواتن سەرەتای نفوزکردنە نیو ولاتە کەیان دامەزرا و دوا ی ئەو ی تیبدا نیشته جێ بوون، ئیتر ئەو ناویان لە سەر دانا.

ئیمە ناتوانین شوێنی ئەو مەسەلەیه هەلبگرین کە ئامۆزا ئێرانیهکانی ئیمە [ئەوروپیهکان]، کە ی گەیشتنە سەر زیدی ئیستایان و بوون بە خاوەنی، ئەو نەبێ کە دەزانین لە نیوان سالانی ۸۴۴ و ۸۳۶ ی پێش زاییندا، سالنامە ی پادشاهی ئاشوور بۆ

به‌رزاییه‌کانیان هاتنه‌خواره‌وه و به‌سه‌ر «بابیل» دا حکومه‌ت‌بان کرد و له‌ئه‌نجامی ئهم کاره‌دا، ئیمه ئیستا لیسته‌یه‌کمان له‌ وشه‌گه‌لی «کاسسی» به‌دهسته‌وه‌یه.

زمانه‌که‌یان تایبه‌ته و به‌رواله‌ت خزم و که‌سی بۆ‌نیه، به‌لام بۆ‌مایه‌ی گێژوگومی ئه‌وانه‌ی وا به‌شوتین دۆزینه‌وه‌ی شتی ون‌دا ده‌گه‌رتین، [ده‌بی بلتین] هه‌ندێ له‌ناوه‌کان، وه‌ک هیند و ئه‌وروپی ده‌چن، ئه‌ویش نه‌ک «ئیرانی» هیندو ئه‌وروپی به‌لکوو زیاتر «هیندی» هیند و ئه‌وروپی (بۆ‌نموونه: سوریاش).

به‌شێوه‌یه‌کی ئاسایی، هه‌ندێ نفووزی سه‌رده‌می پێش‌تربیش هه‌ست پێ‌ده‌کری، وه‌ک چۆن بابیلیه‌کان به‌ئه‌سپیان ده‌گوت «گویدرتی چیای رۆژه‌لات». واده‌رده‌که‌وی ئهم هیندو ئه‌وروپییه‌ کۆنانه که‌ ئه‌سپیان به‌خپو ده‌کرد، سه‌ره‌تا وه‌ک «سه‌ریازانی به‌کرگیگراو» ئینجا وا هه‌یه وه‌ک سه‌رۆک، به‌شێوه‌یه‌ک که‌ له‌ میژۆپۆتامیای ژوورو و هه‌روه‌ها له‌ پادشاهی «هیتی»^٦ له‌ ئاسیای بچوو‌کدا روویدا، خۆیان له‌ نیتوان هۆزه‌کانی زاگرو‌سدا دامه‌زراندی. پیت.

به‌ ماوه‌یه‌ک که‌می پێش‌ سالی ١٩٣٠، به‌شیکێ زۆر له‌ که‌ل و په‌لی برۆزی (برنجی) له‌ باکووری لۆرستان دۆزرایه‌وه، که‌ «لغاو» و «ته‌پکه» شی ده‌گرته‌به‌ر، ئه‌مانه ئاماژه‌یه‌کن به‌ قۆناغی به‌خپو کردنی ئه‌سپ له‌ ناوچه‌که‌دا. نووسه‌ر، یه‌که‌م که‌س بوو په‌یوه‌ندی نیتوان ئهم تا‌قمه‌ فاکته‌رانه و هه‌روه‌ها به‌ستنه‌وه‌ی بۆ‌چونه‌که‌ به‌ کاسیته‌کان یاخود به‌ یه‌که‌م [تا‌قمی] هیندو ئه‌وروپی دامه‌زراو له‌ناو ئه‌وانیدا خسته‌روو.^٧

٢. ئیرانی کۆن: میدی و فارسه‌کان

له‌ سه‌رده‌میکی دره‌نگتر دا - نزیکه‌ی ١٠٠٠ی پێش‌ زاین، کاتی ئیرانییه‌کان گه‌یشتنه سه‌ر زیدی ئیستایان، ده‌بی به‌ تا‌قمی جیا‌جیا و گه‌لیکیش به‌ زه‌حمه‌ت به‌ره‌و باشوور دا‌کشایی. ئه‌وانه سه‌ر به‌ دوو هۆز بوون: میدی و فارسه‌کان - که‌ زۆریش له‌ یه‌کتر ده‌چوون.

یه‌که‌م جار، میدییه‌کان بوون که‌ ده‌سه‌لاتیان سه‌ند (٧٠٠ تا ٥٥٩ ی.پ.ز)، درێژایی ئاشووری فه‌تح‌کراویان پتوا و له‌شکران کیشایه‌ ناوچه‌رگی ئاسیای بچوو‌ک. فارسه‌کان زیاتر به‌ره‌و باشوور و بۆ‌ناو خاکی پێش‌ووی ئیلام رو‌یشتن و له‌ کۆتایی‌دا، میدییه‌کانی

ئاغای خۆیان خسته‌ لاره‌. له‌ژێر ده‌سه‌لاتی «کۆرش» دا، ئیمپراتۆریه‌تیکی گه‌وره‌ی فارس له‌ ئیران پیک‌هات (٥٥٩ تا ٣٣١ ی.پ.ز)، که‌ خاک و خه‌لکیکی زۆری ده‌گرته‌به‌ر.

به‌ردنوسه‌ ناسراوه‌که‌ی «پیترس پۆلیس» [تخت جمشید]، له‌ ناو ره‌عیه‌ته‌کانی شاهانی گه‌وره‌ [ی فارس] دا، ره‌زگه‌ی جو‌ربه‌جو‌ر نیشان ده‌ده‌ن. ئاشکرایه هۆزه بچوو‌که‌کان له‌م پێشانگه‌ به‌نرخه‌ی وینه‌به‌دا له‌ بیر کرایتین. دره‌نگتر ناوی «پارسه»^٨ و «ماده»^٩ (فارس و میدییه‌کان)، زیاتر واتای زید و نیشتمانیان به‌خۆیانوه‌ گرت تا واتایه‌کی راسته‌وخۆی ره‌گه‌زیی.

٣. پاشاهیه‌تی ئیرانی ناو‌نجی . پارت و ساسانیه‌کان

ئینجا، سه‌رده‌میکی دوور و درێژ له‌ پادشاهی ناو‌نجی ئیران ده‌ستی پیک‌کرد و نزیکه‌ی نۆسه‌د سالی خایاند (له‌سالی ٢٥٠ی پێش‌ زاینه‌وه تا ناوه‌راستی سه‌ده‌ی سه‌وته‌می زاینی). به‌داخه‌وه زانیاری ئیمه له‌مه‌ر ئه‌و ئال و گۆرانه‌ی وا له‌ ئامیته‌یی [نه‌ژادی] دانیش‌تواندا پیک‌هات هیش‌تا ناته‌واوه. ناوه‌نده ئیدارییه‌کان زیاتر به‌ره‌و رۆژئاوا و میژۆپۆتامیا، تا «سلوسیه»^{١٠} و «تیسفون»^{١١} له‌ سه‌ر چۆمی دی‌جله‌ کشان.

ده‌بی پیدایه‌ستی شاهانی ئیران بۆ‌دا‌بین کردنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل خا‌که‌ی خۆیان، که‌ ئیستا که‌وتبه‌ پشته‌سه‌ریانه‌وه، هۆی تی‌خزانیان له‌ ناوچه‌کانی زاگرو‌س و زبادکردنی عونسوری ئیرانی له‌ویدا بوویت. هه‌رچۆنیک بیت، ته‌نانه‌ت له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می ئیمه‌شدا گه‌لیک له‌و ناوانه‌ی به‌شی رۆژئاوای ئیران - که‌ له‌لایه‌ن «به‌تله‌میوس»^{١٢} ه‌وه نووسراون هیش‌تا هه‌ر غه‌یره ئیرانی ما‌بوونه‌وه.

٤. سه‌رده‌می ئیسلام

ئا. عه‌ره‌ب

ئیمه‌ دوای فتوحاتی ئیسلامی، که‌ له‌ سالی ٦٥١ دا گه‌یشته‌ لووتکه‌ی خۆی و هۆزه عه‌ره‌به‌کان له‌ زۆر شوینی ئیراندا نیش‌ته‌جی بوون، به‌هه‌والی گه‌لیک تا‌قمی ئه‌وتۆ ده‌زانین که‌ له‌ درێژایی به‌شی رۆژه‌لاتی زاگرو‌سی ناوه‌ندی‌دا، نیش‌ته‌جی بووبن. هه‌رچۆنیک بیت، ئهم بیگانانه ژماره‌یان ئه‌وه‌نده نه‌بوو که‌ بتوانن خۆیان له‌وی دامه‌زرین،

جا خه لکی ناوچه که دهوره یان دهان ههروه ها له ریگای ژن و ژنخوازی و پرۆسه ی سروشتیی ها ورهنگ بوونه وه، هه موویان له ویدا توانه وه. هه وائی بنه ماله به کی عه ره بمان هه یه که له ماوه ی سه ده یه ک، ناسنامه ی «الکردی» یان له ناوی هۆزایه تی خۆیان «الژدی» [العضدی؟]، زیاد کردبوو.

ب. دهیله مییه کان

له سه رده می کۆنه وه، ژماره یه کی زۆری دانیشتون له به زاییه کان ی باشووری رۆژئاوای کاسپین [خه زه ر] دا، که «دهیله م» ی پێ ده گوترا، ژیان یان ده برده سه ر. هه ندیک هۆ بو ئه و باوه ره به ده سه ته وه ن که ده یله مییه کان بنه چه کی «پیش ئیرانی» یان هه یه، به لام ئیتر تا سه ده ی ده هه م [ی زایینی]، ئیرانی به ته واوه تی له ره گه زی غالب دا نه تو ابوونه وه و ماوه یه کی زۆر دوا ی سالی ۹۰۰ ی زایینیش وا ده زانرا که بو ی هه یه هه مان ده ور بگێرن که زیدی سکاندیناوییه کان ی «نۆرسمه ن»^{۱۳} له ئه وروپا گێرای^{۱۴}.

له ناکاو، ده روازه ی لافا و به پشتدا که وت و ژماره یه کی زۆری ده یله مییه کان که «وه حشی» و «تاقمی کولکن» یان پێ ده گوترا، وه ربوونه ئیرانه وه ئینجا به ره و میژۆپۆتامیا دا کشان و له ماوه ی سه ده یه کدا، خه لیفه ی [عه باسی] یان هیتنا یه ژیر رکیفی خۆیا نه وه. ئه و میژوه ی که له ریگه ی «تۆیۆنیمی»^{۱۵} ناوچه که وه ساغ کرا وه ته وه، پیمان ده لێ کۆلۆنیه ده یله مییه کان له ناوچه ی زاگروسیشدا هه بوون^{۱۶}.

پ. تورک

هروژمی گه لیک گرن گتر، له لایه ن ئاسیای ناوه ندییه وه کرا. له سه ده ی یازده هه مدا، تورکانی ئوغوز - به ریبه رایه تی بنه ماله ی «سه لجووق»، ئیرانیان پیتوا و گه یشتنه میژۆپۆتامیا و ئه رمه نستان و ئاسیای بچووک.

تاقمی گه وره گه وره ی ئه م تورکانه، له قوژینی باکووری رۆژئاوای ئیران کۆبوونه وه و له و شوینه دا، زمان ی خۆیان به سه ر دانیشتوانی ناوچه که دا سه پاند. ئه و دانیشتوانه ش وا به ریک خراوه عه شیره تیه که ی خۆیان وه فادار ما بوونه وه، و ئی ده چی به ره و ده ور به ی زاگرو س پاشه کسه یان کرد بیته.

د. مه غۆل

له سه ده ی سێ زده هه مدا مغول، که له ناوچه کان ی ئاسیای ناوه ندی - لای دهستی رۆژه لات ی تورکه کان ژیا بوون، به ره و رۆژئاوا کشان و له هه موو رۆژه لات ی ناوه راستدا، ویرانیان بارهینا. شاری ته وریز - وه ک ناوه ندی ئیرانی باکووری رۆژئاوا، بوو به شوینی سه ره کییان و له گه لیک شوینی زنجیره ی زاگروسیشدا ناوه ندی خۆیان دامه زران. هه رچۆنیک بیته، تا ناوه راستی سه ده ی چوارده هه م، مغول - که ئیتر بوو بوون به موسولمان، ده سه لات ی سیاسیان کۆتایی هات و تیکه ل به جیگه ره کان ی خۆیان واته تورک بوون.

بو ماوه ی دوو سه ده دواتر تورکانی رۆژئاوای ئیران هه ر له بارودۆخیک ی ئالۆزی هه میشه ییدا بوون به لام دوا ی ئه وه ی یه کگرتنیک ی نویمان پیک هیتا له ناوچه گه لیک ی زۆردا بلا و بوونه وه، به سه ر تیره ی جیاجیا دا دابه ش بوون و له شوینی دوور ده سه تی ولاته که دا، دامه زران. شوینه رۆژئاواوییه کانیش، شوینه واری ئه م بزوتنه وه عه شیره ییه یان به سه ره وه ما.

له ژیر ده سه لات داریه تی سه فه ویه کاند (۱۵۰۰ تا ۱۷۲۲ ی زایینی)، گه لیک هۆزی تورک و کورد بلتا بوونه وه و له قوژنه دوور ده سه ته کان ی زاگرو سدا نیشته جی بوون.

۵. سه رده می نوی

ئه و کورته باسه ی سه ره وه له مه ر هه ندی گۆرانکاری رۆژئاوای ئیران له ماوه ی چه ندین سه ده دا، وشیار کردنه وه یه که له مه ر کورژانه وه ی هیتله گشتیه کان و نیشان ده دات که له رۆژئاوای ئیرانیش وه ک هه موو شوینیک ی تر، ناگونجی باسی ره گه زیک ی بێ خه وش و دوور له تیکه لآویی بکه ین. که وا بوو با ته نگ و چه له مه ی ره گه زا یه تی سه رده می نوی بخه ینه به ر لیکۆلینه وه.

ئه گه ر ئیمه زمان، وه ک سه ره هه ودا ی رینمونی بگرینه به رچاو، ئه وا ده بی بیسه لمینین که بارودۆخه که تا راده یه کی زۆر، هاسان ده بیته وه. جوغرافیا نووسانی عه ره بی سه ده ی ده هه م، ئاماره به زاروه ی تابه تی «خووزی»^{۱۷} له نزیک ئه هواز ده که ن که دوور نیه هه مان زمانه ئیلامیه کۆنه که بیته^{۱۸}. به لام له و سه رده مه به دوا وه، هه رچه شنه شوین هه لگرتنیک ی [ئه م زمانه] بێ ته نجام ما وه ته وه و ئه م بارودۆخه بو هه موو زاروا یه کی کۆنی دیکه له زاگروسیشدا هه ر راسته.

زۆریه‌ی خه‌لکی سه‌ر سنووری رۆژئاوا [ی ئێران]، ئیستا به‌ زاره‌ ئێرانییه‌کان قسه ده‌کەن، به‌لام هه‌ندیکیش له‌م یاسایه‌ به‌دەرن. له‌ باشوور له‌ ناوچه‌ی خوارووی ئیلامی کۆندا، [زمانی] عه‌ره‌بی شالاوی هه‌یناوه‌. تورکی له‌ نیوان هه‌ندێ تاقمی دووره‌ په‌ریزی رۆژئاوا دا ده‌بینرێ و ئیستاش له‌ به‌شی باکووری ناوچه‌ی به‌رینی باکووری رۆژئاوای نازه‌ربایجاندا (که‌ پێته‌خته‌که‌ی ته‌ورێزه)، هه‌ر عونسوری زاله‌.

له‌ نیوان گۆلی ورمی و سنووری رۆژئاوا دا، هه‌ندێ کۆلۆنی به‌قه‌واره‌یه‌کی به‌رچاو هه‌ن که‌ بریتین له‌ ئه‌رمه‌نی و ئاسۆری. له‌ به‌ر ئه‌و راستیه‌، که‌ ئه‌و به‌شه‌ی وڵات له‌ سه‌رده‌می بیزانسه‌دا، ناوی «پێرس ئه‌رمه‌نیا»^{۱۹} ی له‌سه‌ر بوه، ده‌بی بوونی ئه‌رمه‌نی له‌ ناوچه‌که‌دا، بگه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ سه‌رده‌میکی کۆن. گومان ده‌کری ئه‌رمه‌نیه‌کان له‌ «تراس»^{۲۰} هه‌واتین و سه‌ره‌میکی له‌ «فریجیه»^{۲۱} له‌ ئاسیای بچووک ژیا، ئینجا دوای گواستنه‌وه‌ی شوینی خۆیان دانیشتوانی پادشاهی «وان» یان له‌ ناو خۆیاندا تواند پێته‌وه‌.

«سوریانییه‌کان»^{۲۲}، ئه‌مڕۆ به‌ خۆیان ده‌لێن «ئاشوری»^{۲۳} به‌لام به‌ بێ هیچ گومان کردنیکی ئه‌م ناوه‌ لانی که‌م له‌ باری زمانه‌وانیه‌وه‌ هه‌له‌یه‌ چون ئه‌وان به‌ زاره‌وه‌یه‌کی «ئارامی»^{۲۴} ده‌ ئاخشن که‌ زۆر له‌ زاره‌ ئارامیه‌کانی دیکه‌ واته‌ ئه‌وانه‌ی ئیستا له‌ لیواره‌کانی خاکی نزمی میترۆپۆتامیادا زیندوو ماونه‌ته‌وه‌، نزیکه‌.

ئارامی و «ئاشوری» ی کۆن هه‌ردوو له‌ بنه‌ماله‌ی زمانه‌ سامیه‌کان^{۲۵}. به‌لام ئاشوری وه‌ک زمانی قسه‌کردن، دوا به‌ دوای وێرانی «نه‌ینه‌وا» به‌ده‌ست می‌دییه‌کان له‌ ساڵی ۶۱۲ پ.ز دا، مرد و له‌ناو چوو. ئارامی زمانیکی جیاوازه‌ و ده‌بی زمانی ئه‌و دانیشتوه‌ ئاشتیخوازان به‌بوو پێت که‌ دوای فتوحاتی ئاشوریه‌کان، ده‌ستیان به‌سه‌رداگیرابوو.

سه‌باره‌ت به‌ جیاوازیی زمان، قسه‌ی زۆر هه‌یه‌ بکری به‌لام له‌ روانگه‌ی ره‌گه‌زایه‌تییه‌وه‌ «سوریانی» یا به‌ لای که‌مه‌وه‌ سوریانییه‌ شاخاویه‌کان، که‌ به‌ کاراکته‌ریکی شه‌رانییه‌وه‌ ناسراون، وا هه‌یه‌ پاشماوه‌ی ئاشوریه‌ راسته‌قینه‌کانیان له‌ ناو خۆیاندا تواند پێته‌وه‌.

له‌ کۆتاییه‌دا ده‌بی بگوتری، له‌ هه‌موو کوردستان دا ژماره‌یه‌ک کۆلۆنی جووله‌که‌ ده‌بینرێن که‌ ئه‌وانیش به‌ زمانی ئارامی و هه‌روه‌ها به‌ کوردی و زاره‌ خۆجیه‌کانی تر قسه‌ ده‌کەن.

له‌ به‌شی پێشوو دا، کورته‌یه‌ک باسی که‌مایه‌سییه‌کان کرا. ئیستا ده‌توانین زه‌ین به‌دینه سه‌ر ئێرانییه‌ رۆژئاوا یه‌یه‌کان، که‌ مه‌رکه‌زی باسی ئه‌م پاش نیوه‌رۆیه‌ی ئیمنه‌ن. ده‌کری ئه‌م تاقمانه‌ له‌ ژێر سی سه‌ردی دا ناو بێرین: لوپ، کورد و گۆران. وا هه‌یه‌ ئه‌م ناوانه‌ گه‌لێک جار بینه‌ هۆی سه‌ر لێ شیتاوی.

له‌ زمانی فارسی کۆندا، وشه‌ی «کورد» به‌گشتی واتای «ده‌وارنشین»^{۲۶} ده‌به‌خشی و به‌ گۆره‌ی نووسراوه‌یه‌کی سه‌ده‌ی ده‌هه‌م، ئێرانییه‌کان عه‌ره‌بیان به‌ «کوردی سوورستان»^{۲۷} ناو ده‌برد. به‌ هه‌مان شێوه‌ دانه‌ری میترۆوی ناوداری کورد «شرف الدین» [ی به‌تلیسی] (سه‌ده‌ی شازده‌هه‌م)، لۆر به‌ لقیکی له‌ کورد ناو ده‌بات و زاره‌وه‌کانی کوردی و لوپی تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م و ئه‌وکاته‌ی وا ئێرانییه‌کانی ئالمانی «ئۆسکارمان»^{۲۸} سه‌ردانی نزیک به‌ هه‌موو هۆزه‌کانی کرد و توێژینه‌وه‌یه‌کی سیسته‌ماتیکی له‌مه‌ر ئه‌مان [واته‌ له‌مه‌ر زمانی کوردی و لوپی] له‌ شوینی خۆیدا به‌رپه‌وه‌ برد، که‌مه‌تر ناسرا بوون.

ره‌عه‌یه‌تی ئه‌علا جه‌زه‌تی شاه - که‌ ئیمنه «پارس»^{۲۹} یان پێ ده‌لێن، ئیستا خۆیان به‌ ئێرانی ناو ده‌بن، که‌ بیجمیکی «ئاریان»^{۳۰} ی کۆنه‌. له‌ هه‌مان کاتدا، زمانی خۆیان به‌ فارسی یا پارسی ناو برده‌ ده‌کەن که‌ ناوی مه‌لبه‌ندیکی باشووری ئێرانه‌ و ئیستا «شیراز» مه‌رکه‌زه‌تی. ئه‌م وشه‌یه‌ به‌ ئاشکرا راستیه‌ کمان بۆ ده‌سه‌لمێنێ: شارستانییه‌تی کۆنی ئێران، له‌ به‌ری باشوور و له‌ مه‌لبه‌ندیکی په‌ره‌ی سه‌ند، که‌ یۆنانییه‌کان به‌ «پێرس»^{۳۱} یان ده‌ناسی و ئه‌و زمانه‌ش که‌ شانازی هه‌ل‌دان و گه‌یشتن به‌ پله‌ی زمانی نه‌ته‌وایه‌تی پێ به‌خسراوه‌، له‌ بنه‌ره‌تا زاره‌وه‌ی ته‌نیا ئه‌و مه‌لبه‌نده‌ بوه.

له‌ راستیدا، ژماره‌یه‌کی یه‌کجار زۆری زاره‌وه‌ هه‌ن که‌ دانیشتوانی ناوچه‌کانی دوورتر له‌ زۆر شوینی ئێراندان، قسه‌ی پێ ده‌کەن. یه‌کیان ئه‌و زاره‌وه‌یه‌ و له‌ «شمیران»^{۳۲} - هاوینه‌ هه‌واریک له‌ چه‌ند مایلی باکووری تاران، قسه‌ی پێ ده‌کەن. به‌لام زاره‌وه‌کانی به‌شی ناوه‌راست و باکووری ئێران خاوه‌نی تایبه‌تمه‌ندییه‌کی ئه‌وتۆن، که‌ له‌ زمانی فارسی ره‌سمی جیایان ده‌کاته‌وه‌. له‌ کاتیکدا زاره‌وه‌کانی مه‌لبه‌ند [ی فارس] نزیکترین په‌یوه‌ندیان له‌ گه‌ل زمانی فارسییدا هه‌یه‌.

ئەو مەسەلە، دەپتە ھۆى سەلماندىكى زىاتى ئەو پەيوەندىيەنى وا زمانى رەسمى بە مەلئەندەكەو دەپستەو - مەلئەندىكە شوتىنى لە داىك بوونى زەنجىرەى گەورەى «ھەخامەنىشى» (ئەخمىتىيەكان^{۳۳}) لە سالانى ۵۵۰ تا ۳۳۰ ى پ.ز. و ساسانى لە سالانى ۲۲۴ تا ۶۵۱ ى زايىنىدا بوو.

ئا. لوپ

ئەو فاكىتىكى گرنگە كە زاراوہى ئىستاي لوپستان بە شىوہىيەكى گشتى لە ھەمان تاقمە كە فارسىش ھەر لەو تاقمەيە، لە كاتىكدا ھەردوو كىيان بىگومان لە زاراوہ كوردىيەكان جىاوازن. بەلام زمان زەمىنەيەكى باش نىە بۆ ئەو بىبارەى كە گوایە لوپ بە خوین، ئاموزای فارسەكانە ئەویش بە ھۆى ئەو راستىيەو كە گەلئىك ھۆز بە درىژايى مېژووى خويان زمانىان گۆرپو، ئىمە پىويستە تەنیا ناوى گەلى «سىلتى»^{۳۴} بىيىنەو كە زۆرئىكيان لە عەينى ئەو دەدا تەنانەت ھەستى پەيوەندى ئەتەوہىيى خويان پاراستو، بە ئىنگلىزى قسە دەكەن.

بەم پىيە، دەبى كاراكىتەرى زاراوہى لوپى بۆ پەردە ھەلگرتن لە سەر پەيوەندە فەرھەنگىيەكانىيان بگىرئە بەرچا، بەلام نەك وەكوو رىبەرىكى دلتيا بۆ [توتىنەو] لە بنەچەكى رەگەزايەتى ئەوانەى وا قسەى پى دەكەن. لىرەدا دەبى «مرۆقناسىيى فېزىكى» يارمەتيدەرمان بىت. بەلام وردبوونەوہى سىستەماتىك بەرادەبەكى بەرچا و لە نىبو لوپ دا بەرپوہ نەچو و كاتى كە مەسەلەكە چارەسەر كرا، كارىكى عاقلانە دەبىت ئەگەر لە رىگەى ئەندازەگرتن و وپنە لى ھەلگرتنى ھەموو لوپانەو «يارد» ەكان بکەين بە «مەتر». پىويستە بە بى جىاوازى، ھەموو تاقمە عەشیرەيە ناسراوہكان دىارى بکرتىن، چون بۆى ھەيە ئەو راستىيەمان بە باشى بۆ بسەلمىنى كە بنەچەكى جىاوازىيان ھەيە. ھەرەھا دەتوانرئ ئەو راستىيەش بگىرئە بەرچا، كە جىاوازىيەكى گرنگى رەگەزى لە نىوان چىنە كۆمەلایە تىيەكاندا ھەبىت. لەبەر ئەوہى خەلكى كۆچەر و دەوارنشىن گەلئىك بۆيان ئاسايە ئەو بىگانانەى وا دژ بە دوژمنىكى سەرەكى دەيانپارتىن، وەك رىبەرانى خويان بناسن و لە ناو خوياندا جىيان بکەنەو.

ئەو خەلكانەى وا لە رۆژئاواى ئىرندا بەلوپى دەناخشن، بە سەر چوار گروپى جوغرافىيادا، دابەش دەكرىن:

- **مەسەنى:** لە باشوور و لە درىژايى ئەو گەلىيانە دا وا فارس بە خوزستانەو دەپست، ژيان دەبەنە سەر. مەسەنىەكان پىش سەدەى چوارەم و لەبەر رووناكايى تەواوى مېژوودا، دانىشتوانى پىشووترى شوتىنەكەيان لە ناو خوياندا تەواندۆتەو. بۆ نمونە «شول»^{۳۵} ەكان (كە لە سەرەمى خوياندا، گەلئىك ناودار بوون).

- **كۆھگىلۆ:** لە باكوورى مەسەنى «كۆھگىلۆ» يەكان، كە بە شىوہىيەكى سەرنجراكىش لە گەل ئەو تىرە توركانەى وا لە ناوياندا دامەزران، تىكەلاو بوون. تەنانەت ناوى تايفەى «ئاغا چارى»^{۳۶}، ناوى ھۆزىكى گەورەى توركە كە واتاى «پىاوى دارستان» دەبەخشى.

- **بەختىارى:** بەرەو باكوورى كۆھگىلۆ و لە نىوان ئىسفەھان و خوزستاندا، ژمارەيەكى زۆر لە ھۆزە بەختىارىيەكان دەژىن كە ناوى ئىستايان كەم تا زۆر نوپىە و وا ديارە لە ناوى ھەندى سەرەك ھۆزى مەلئەندەكە وەرگىرايىت. ناوى پىشوووى زىدى بەختىارىيەكان «لوپى گەورە» بوو. لە سالانى نىوان ۱۱۵۵ تا ۱۴۲۳ ى زايىنى دا، لە لاين زنجىرەيەكى حكومەتى ناوچەيەو بەرپوہ دەچوو، دەگوترا ئەم خەلكە لەلاى سوورپاوە ھاتون.

- **لوپى بچووك**^{۳۷} **لە پىشكۆھ و پىشكۆھ:** بەشى باكوورى رۆژئاواى لوپستان، لە سەردەمىكدا، فېدراسىونى «لەسەر لوپ» ي پىك ھىتابوو، كە ھاوچەشنى بەختىارىيەكان بوو و زنجىرەيەكى حكومەتى خويان بەرئ دەبرد (۱۱۸۴ تا ۱۵۹۷). پاشان خاكەكەيان بوو بە دووبەشەو: بەشى پىشكۆھ بە واتاى ئەم بەرى چىپاكانى (سەرسنوور) و پىشكۆھ بە واتاى پشت چىپاكانى (سەر سنوور) واتە شوتىنى شور بوونەوہى دىوارى رۆژئاواى زاگروس بەرەو مېژووتاميا.

ئەركىكى ھاسان نىيە پوختەيەك لە تايبەتمەندىيى بنچىنەيى رەگەزى ئىرانى بدرئ بەدەستەو ئەو نەبىت كە لەسەر بناغەى ھەستىكى گشتى لە مەسەلەكە نىك بىەو مەگەر ئەو ھەستە گشتى يە بەھۆى شىوازىكى ئوسلووبدارى ئەوتوۆ رابگەيىترى كە تەتەلە ھەخامەنىشەكان نوپنەرايەتى دەكەن.

مه‌مه‌سه‌نی و به‌ختیاری که هه‌ردووکیان له‌نزیك [مه‌له‌ندی] فارس ده‌ژین، زیاد له‌دوو لقه‌که‌ی دیکه، له‌ئیرانی ده‌چن و وا‌هه‌یه هه‌ر ئه‌وه‌ش چاوه‌روان بکریت. به‌لام لی‌ره‌شدا پتوبسته سه‌رنج بد‌ریته چینی خواره‌وه نه‌ک سه‌ره‌ک هۆزه‌کان که گه‌لیک هاسانتر ده‌توانن ژن و ژنخوازی له‌گه‌ل‌خه‌ل‌کانی دراوسییان بکه‌ن و هاوسه‌ریک له‌پله‌یه‌کی به‌رزتر بۆ خۆیان بخوازن (بروانه‌ وینه‌ی ۳ ب).

شێوه‌ی فیزیکی (ئانانتومی) له‌ئەندامانی ئاسایی هۆز، وا‌هه‌یه شوینی زه‌ختی زۆری به‌سه‌ره‌وه‌ بیت. ئەم کۆچه‌رانه، به‌دریژایی کۆچی وهرزی خۆیان کاتی به‌شوین له‌وه‌ری مه‌رومالاتیاندا ده‌گه‌رپن، له‌ده‌شتاییه‌ به‌رفراوانه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌و وشکارۆ (فلات) ه‌به‌رزه‌کان هه‌ل‌ده‌کشین و چۆمه‌سه‌هۆله‌ندانه‌کان ده‌پتون، به‌لاقی روت به‌سه‌ر به‌فردا ده‌پۆن و به‌شوین بزنه‌کانیاندا، ما‌ه و زه‌ردی وه‌ک دیواری چیاکان ده‌پتون.

ئەو فیلمه‌ی وا‌ناوی «چه‌مه‌ن» ه‌و نووسه‌ری ئەمه‌ریکی «م. کووپه‌ر» دروستی کردوه^{۳۸} و کتیبه‌که‌شی هه‌مان نیوی هه‌یه‌ چیرۆکی قاره‌مانیه‌تی به‌ختیاره‌که‌نه، پیش ئه‌وه‌ی ده‌وله‌تی ئیران ده‌ستی به‌نیشته‌جێ کردنیان له‌سه‌ر خاکیک کردیته‌که‌ پیشتر بۆ ماوه‌ی شه‌ش مانگی سا‌ل به‌شێوه‌یه‌کی ره‌سمی که‌لکیان لێ وه‌رده‌گرت.

لوری باکووری رۆژئاوا، له‌رواله‌تی فیزیکی‌دا زیاتر ناسایی‌ن. دۆستیکی ئیرانی من جاریکیان لورستانی به‌«مه‌عه‌نی ریش» واته‌کانگای ردین دانا و له‌راستیشدا، ئه‌وه‌یه‌که‌مه‌ه‌ستی‌که‌ لوران [له‌بینه‌ری لاوه‌کی‌دا] به‌دی ده‌هین. ئەم هه‌سته، به‌هۆی کورته‌بالاییانه‌وه‌ ده‌سه‌لمیت (بروانه‌ ره‌سمی ژماره‌ ۲ و خسته‌ی ژماره‌ ۴ ئ) [ده‌قی ئینگلیزی]. روخساریان گه‌لیک وه‌حشی و لاوازه‌ و له‌بزن ده‌چیت [!] جیاواز له‌مه‌سه‌له‌ی که‌م بوونی خواره‌مه‌نی، لور به‌هۆی خواردنی ئاردی‌که‌وه‌ که‌ له‌به‌روو کتیوله‌دروست ده‌کریته، «سوء تغذیه» یه‌کی کۆنیان له‌گه‌له‌.

هه‌رچۆنیک بیت، شتیکی کۆن و سه‌مه‌ره‌سه‌بارته‌ به‌لور هه‌یه‌ که‌ ده‌لێ سه‌ره‌رای زاراوه‌ ئیرانییه‌که‌یان، سه‌ر به‌چه‌شنه‌ ره‌گه‌زێکی سه‌مه‌ره‌ی مه‌له‌نده‌که‌ن. «ره‌شه‌اله‌کانیان» له‌ره‌سمی ژماره‌ ۳ ئ [ی ده‌قی ئینگلیزی] دا نیشان دراوه‌.

ب. کورد

دانیشتوانی کورد، یه‌که‌م جار له‌ئیراندا به‌مه‌زننه‌ له‌باشووری هیلێکی‌دا دۆزراوه‌ته‌وه‌ که‌ هاوته‌ریب له‌گه‌ل‌کرمانان و به‌پشتینیکی پان به‌ره‌و باشووری گۆلی ورمی کشاوه‌ و له‌وتیه‌ به‌پشتینیکی باریکتر تا چیا‌ی ئارات هاتوه‌. به‌لام کورد هه‌روه‌ها عونسوریکی گرنج له‌ناو ده‌وله‌تانی دراوسیدا پیک دپن.

له‌عیراقد، کورد هه‌موو به‌شی شاخایی ولاته‌که‌یان داگرتوه‌ و له‌باکووری سووریاوه‌ تا نزیکی «میدیترا» (ده‌ریای سپی) رۆشتون. له‌تورکیا ژماره‌یه‌کی زۆری کورد له‌نزیك گۆلی وان ژیاون و به‌ره‌و رۆژئاوا، هه‌تا ئه‌نقه‌ره‌کشاون. به‌لام دوا‌ی کوشتاری ئەمه‌نیه‌کان له‌ماوه‌ی شه‌ری ۱۸-۱۹ دا، هه‌ل و مه‌رجه‌که‌ تاریکتر بوه‌. دوا‌ی سا‌لی ۱۹۱۹ که‌ «قارص» درا به‌تورکیا، کوردیکی که‌م له‌ناوچه‌کانی ئه‌وروپی قه‌وازا، مانه‌وه‌.

به‌م شێوه‌یه‌، کورد نۆینه‌رایه‌تی کۆمه‌لیکی گرنج له‌دانیشتوانی یه‌کگرتووی هاوچه‌شن ده‌کات، که‌ هیشتا چاوه‌روانی هه‌ندێ دامه‌زراوی زیترن.

کوردی، زمانیکی ئیرانییه‌ و به‌بی هه‌یچ گومانیک تارا‌ده‌یه‌کی سه‌رنج راکیش له‌فارس‌ی جیاوازه‌. وشه‌ی گشتی هیندو ئه‌وروپی بۆ «دل» له‌کوردیدا «زرد»^{۳۹} و له‌فارسیدا «دل» ه‌. «ناو» له‌کوردیدا «نیو» و له‌فارسیدا «نام» ه‌. ئەده‌بیاتیکی یه‌کگرتووی سه‌ره‌کی^{۴۰} له‌کوردیدا نییه‌ و که‌م و زۆر هه‌موو هۆزیک زاراوه‌ی خۆی هه‌یه‌، گه‌رچی بناغه‌یه‌کی کاراکتریستیکی کوردی له‌هه‌ماندا به‌رچاو ده‌که‌وی. ئەم به‌رچاوکه‌وتنه‌ خۆی گه‌لیک سه‌رنج راکیشه‌، ئه‌ویش له‌روانگه‌ی به‌ربلاوی زۆری هۆزه‌کورده‌که‌نه‌وه‌.

من له‌و باوه‌رده‌ام ئەم مه‌سه‌له‌یه‌ نیشانده‌ری ئه‌وه‌یه‌ که‌ له‌کۆندا زمانیکی بناغه‌یی به‌هه‌زیان هه‌بوه‌ و هه‌موو شێوه‌ زمانه‌کان له‌و بناغه‌یه‌وه‌ سه‌ریان هه‌ل‌داوه‌، گه‌رچی شوین هه‌لگرتنی ناوچه‌بیش هه‌ر هه‌بوه‌.

وه‌ک من ده‌بینم تا‌قه‌ ریگا بۆ ده‌رپینی ئەم یه‌کیونه‌، په‌سه‌ندی ئه‌و گرمانه‌ ده‌بیت که‌ زمانیکی کوری له‌زمانی زوی میدی که‌وتۆته‌وه‌. کاتی میدییه‌کان ئیمپراتۆریه‌تی ئاشوریان له‌ناو برد، ده‌بێ زۆریک له‌هۆزه‌کانیان به‌ره‌و ناوچه‌ بۆشاییه‌کانی [نیوان هه‌ردوو ئیمپراتۆریه‌ت] کۆچیان کردیته‌. له‌گه‌ل‌په‌ره‌سه‌ندنی ده‌سه‌لاتی میدیا به‌ره‌و

«لیدی»^{۴۱}، هۆزه میدییه‌کان (که ئیتر «کورد» نۆینه‌رایه‌تی ده‌کردن)، ده‌بی تا قوولاییه‌کانی ئاسیای بچووک نفوزیان کردییت.

به‌لام ناکرئ ئیمه جارێکی دیکه‌ش مه‌ترسی سه‌رلئ شیواویی له‌مه‌ر تیکه‌ل کردنی زمان و ره‌گه‌ز له‌ بیر بکه‌ین. کورد له‌ باری شیوه [ی روخسار] هوه، ته‌نانه‌ت له‌ناو تاقه‌به‌ک هۆزیشدا، لیک جیاوازن. یه‌کی له‌ ره‌سه‌کانی من (ژماره ۴ ب [ده‌قی ئینگلیزی]) سه‌ره‌ک هۆزێکی کورد نیشان ده‌دات (جه‌عفه‌ر ئاغای شکاک)، که من له «ته‌وریز» هوه ده‌مناسی و له‌ سالی ۱۹۰۴ به‌ ده‌ستی حاکم [ی نازه‌ربایجان] کوژرا. شیوه‌ی هیلکه‌یی ده‌م و چاوی، لووتی شووشی مام ناوئجی و رواله‌تی به‌هیز و تاقه‌تی، هه‌موو وا هه‌یه کاراکته‌ری بنه‌ره‌تی مرۆقی کورد بنوین. به‌لام رواله‌تی زۆربه‌ری کوردان، شوینی نفووزی به‌هیزی دراوسێ عه‌ره‌ب، تورک، ئه‌رمه‌نی و سوریا‌یه‌کان نیشان ده‌ده‌ن.

من، له‌م دوایانه‌دا، گه‌یشتوومه‌ته‌ ئه‌و ئاکامه‌ی که مغول له‌ ماوه‌ی ده‌سه‌لات سه‌ندنیا‌ندا له‌ رۆژئاوای سه‌ده‌ی سێزده‌هه‌م و چوارده‌هه‌م، ده‌بی سه‌رۆکایه‌تی ژماره‌یه‌ک له‌ تیره‌ کورده‌کانیا‌ن گرتیته‌ ده‌ست خۆیان. یه‌کی له‌ هۆزه‌ گه‌وره‌کانی باشووری گۆلی ورمی ناوی «موکری» یه‌ که ناویکی ناسراوی هۆزایه‌تییه‌ له‌ رۆژه‌لاتی دوور.

له‌ به‌راوردی مه‌نتیقی ژن خواستنی کورداندا، هه‌له‌یه‌ ئه‌گه‌ر بیر له‌ ژن هه‌لگرتنی به‌زه‌برو زۆر نه‌کریته‌وه. لاوی کورد، ئه‌غله‌ب می‌شکێکی پر له‌ ئه‌وینیا‌ن هه‌یه. نزیکه‌ی ۵۰ یا ۶۰ سال پیش ئیستا کۆنسولی به‌ریتانیا له «ته‌وریز» له‌ هه‌ولدان بۆ گه‌رانده‌وه‌ی کچی که‌سیکی «ته‌به‌عه» ی به‌ریتانیا (خه‌لکی ئه‌وروپای ناوه‌ندی) بۆ ولاته‌که‌ی خۆی، تووشی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ هاتبوو. کچه‌که‌ به‌ بارمه‌ته‌ گیرابوو، به‌لام نه‌بده‌ویست دزه‌که‌ی خۆی به‌جی به‌یلتی^{۴۲}.

ئهم نمونانه له‌ کوردستان، که ژن شوینیکی سه‌ره‌خۆیان هه‌یه، زۆر هه‌لده‌که‌ون. [می‌جهر] «ئی. بی. سۆن» که بۆ ماوه‌یه‌کی سه‌رنج راکیش به‌ نه‌ناسراویی له‌ناو کوردانی باشووردا ماوه‌ته‌وه، باسی ئه‌وه ده‌کات که ژنان له‌نیو ره‌شماله‌کانیا‌ندا، به‌ چ شانازه‌یه‌کی بی وینه‌وه‌ پێشوازی له‌ میوان ده‌که‌ن. زۆر جار هه‌لکه‌وتوه‌ ژنی کورد کاروباری تیره و کۆمه‌لگای خۆی سه‌رکوتانه به‌رپه‌وه‌ بردوه.

له‌ سالی ۱۹۱۳، من خۆم چاوم به‌ یه‌کی له‌ و ژنه سه‌رنج راکیشانه که‌وت. له

ناوچه‌ی هه‌له‌بجه (که ئه‌وه‌ده‌م هی تورکیا بوو و ئیستا له‌ عێراقدا‌یه)، «عاده‌ خانم» که ئینگلیزه‌کان به «لیدی عادل»^{۴۳} ناویان ده‌برد، له‌ ماوه‌ی شه‌ری ۱۸-۱۹۱۴ دا سه‌رنجی خه‌لکی به‌ره‌و خۆی راکیشا - ئه‌و کاته‌ی وا ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ ئه‌فسه‌ره به‌ریتانیا‌یه‌کانی له‌ مردن رزگار کرد و بۆ ئه‌و شاکاره‌ی کردی، له‌ لایه‌ن قوماندانی ئینگلیزه‌وه‌ نازناوی «به‌هادور خان» پێ به‌خشا. (بروانه‌ ره‌سمی ژماره ۵ ئ، [ده‌قی ئینگلیزی]).

جل و به‌رگی کوردی له‌ ناوچه‌ی سلیمانی و گۆلی ورمیدا، له‌ باری شیوه‌وه، زۆر ره‌سه‌نه. سه‌ره‌په‌چه‌کانیا‌ن بریتیه‌ له‌ کلاویکی قوت که ده‌سه‌ره‌یه‌کی هاریشمی پان و پۆری به‌ ده‌وره‌وه‌ پێچراوه‌ و له‌ناستی سه‌ره‌چاودا، ریشوولی پێدا شوور بۆته‌وه. هاوینان، پیاوه‌کانیا‌ن شه‌لوارێکی فشی پارچه‌یی سپی به‌ قۆلی یه‌کجار درێژه‌وه‌ [سۆرانی] له‌ به‌رده‌که‌ن که ده‌گاته سه‌ره‌زه‌ی. له‌ کاته‌ی شه‌ر و گه‌ردا، هه‌ردووی سۆرانییه‌کان له‌ پشت خۆیان پێکه‌وه‌ گرئ ده‌ده‌ن بۆ ئه‌وه‌ی ده‌ستیان سه‌ره‌به‌ستی جم و جۆلی هه‌بیته‌ت. له‌ سه‌ر کراسه‌کانیا‌نه‌وه، چاکه‌تیکی قوول و سه‌لته‌به‌ک له‌ به‌ر ده‌که‌ن که پشتینیکی پان ده‌وری داوه‌ و درێژایی ئه‌م پشتینه‌، هه‌ندی جار ده‌گاته ۱۵ تا ۲۰ یارد گرتیه‌کی زۆریشی له‌ پێشه‌وه‌ لی ده‌درئ.

هۆزه‌کانی دییه‌کی رۆژئاوای ورمی (که ره‌سمی ژنه‌کانیا‌ن له‌ ژماره ۵ ب دا، نیشان دراوه)، [ده‌قی ئینگلیزی] چاکه‌تی گه‌لیک درێژتر به‌ نه‌خشی ئیترانیه‌وه‌ له‌ به‌رده‌کن و بۆ کاتی سواری، پۆتینی درێژ هه‌لده‌کیشن. ئه‌وانه‌ی تریش هه‌روه‌ها، چاکه‌تیکی گولدۆزی کراو به‌ سه‌ر کراسه‌کانیا‌ندا به‌رده‌ده‌نه‌وه، که به‌شی پێشه‌وه‌ی ئاواله‌یه.

له‌ تورکیادا، کورد لاسایی دابی له‌ به‌رکردنی جل و به‌رگ به‌ شیوه‌ی عه‌سکه‌ری ده‌کاته‌وه‌ و زیاتر به‌رگی وا ده‌که‌نه به‌ریان که ره‌نگه‌که‌ی، شتیکه‌ له‌ نیوان سه‌وزی کال و زه‌رددا. پێویسته‌ له‌م حاله‌ته‌دا بلتین مخابن له‌ژیر زه‌ختی حکومه‌ته‌دا جل و به‌رگی رازاوه‌ی هۆزایه‌تی خه‌ریکی له‌ناوچوونه‌ و جل و به‌رگی بی رۆحی نیوه‌ ئه‌وروپی جیگای گرتۆته‌وه.

به‌م پێیه، کورد، چ له‌ باری شیوه‌ و چ له‌ لایه‌نی جل و به‌رگه‌وه، نیشانه‌ی شوین هه‌لگرتنی زۆر له‌ خۆیان نیشان ده‌ده‌ن. فاکته‌ری یه‌کگرتووییان بریتیه‌ له‌ جل و به‌رگیکی نیوه‌ ده‌وارنشینانه‌ی گشتی و زمانیک، که له‌ هۆزیکه‌وه‌ بۆ هۆزیکتر جیاوازی هه‌یه به‌لام هه‌ردوو لا، له‌ به‌کتر تێده‌گه‌ن.

پ. گۆران

گۆران (گوران) نمونە بەیەکی باشە بۆ زانیاری لیکۆلێنەوهی میترووی و زمانەوانی - پیش ئەوهی بربار بدری کام هۆز له کامه گروپ [ی نهژادی] یه. له سه دهی چوارده هم [ی زاینی] به دواوه، نووسه ره موسولمانه کان گۆرانیان به کورد داناوه. لیره شدا، ئۆسکارمان ده ری خسته زاراوهی گۆرانی (گورانی) روخساری بنه مایی کوردیی که متر تێدایه و به پێچه وانه، شتیکی وه گریراوه له زاراوه ناوه ندییه کانی ئیران (بۆ نمونه ئەوانه ی وا په یوه ندیان به ئوستانی «فارس» به نیه).

تاقمی سه ره کی گۆرانه کان راست که وتونه ته باکووری ریگای ئەسلێ زاگرو، که ریگه ی میترووی به غدا بۆ کرمانشان به ویدا راده بری. به لام ژماره به کی زۆری گوندی تاک و ته را، که وتونه ته شانێ رۆژه لاتی ئەم زیده سه ره کیسه ی گۆرانه وه که [خه لکه که ی] ئیستاش به هه مان زمان قسه ده که ن.

له ناوچه ی به رینی پارێزراوی هه ورامانه وه به ره و باکوور، به زاراوه به کی هاویله (in the same class) قسه ده کری [هه ورامی] و جگه له وه، گروپی گه وه ی زازا، که خاکی نیوان دیاره کر و ئەرزو میان داگرتوه، هه موویان زمانیکی نزیک به گۆرانی به کار ده هین.

له ماوه ی شه ری کریمه [قرم] دا، رووسه کان کوردیکی زۆریان ده ست به سه ر کرد و له «سمۆلینسک»^{۴۴} رایان گرتن، له وئ، «دکتور پ. لیخ»^{۴۵} به نوینه رایه تی تیمی «ئاکادیمی زانستی رووسی»^{۴۶} سه ری لیدان. ئەم پسپۆره ده ست به جی به جیاواز بوونی زانستیانه ی زمانێ کوردیی ئەسلێ و زازایی زانی، به لام ته نیا له سه رده می ئیمه دایه که په یوه ندیی ناوخوا یی نیوان ئەم زاراوه «نا - کوردی» به په خش و بلاوانه به شپوه به کی ریگ و پیک که وتۆته بهر توێشینه وه.

هۆزی گۆران، گه لیک سه رنج راکیشن، چیرۆکه شیعر و شیعی غه رامی تایبه ت و هه روه ها ئیینیکی سه مه ره ی خو بان هه یه که من ژماره به کی بهرچاوی به لگه نامه م سه باره ت [به و ئاینه]، له چاپ داوه^{۴۷}. ئەم ئاینه، لق و پۆییکی زۆری له ناو خه لکی «نا - گۆرانی» ئیران و ولاته دراوسیکاندا لی بۆته وه.

زاراوه ی گۆرانی، ته نانه ت وه ک زمانێ دیوه خان، له لایه ن زنجیره به کی بچووک له کوردستانی ئیران [ئه رده لان؟] به وه که لکی لی وه گریراوه. له کۆتاییدا ده بی بلیم، گۆران

و هۆزه هاوینه چه که کانی ئەوان به گشتی باخه وانیکی شاره زا و وه رزیریکی لیزانن - فاکته ریگ که ناماژه به نه ریتیکی فه ره نگه کی کۆن ده کات. هه ورامان - به هۆی ستانداردیکی به رز له چۆنه تی ئاو دیری کردنی ته ختایی داوینی گرد و چیاکانه وه شوینیکی زیاتری له سه ر من دانا. کاتی ئەم کاره کاراکترستیکانه ده خرینه پال یه ک، گۆرانی و هه ورامیه کان ده که ن به تاقمیکی تایبه تی ئیرانی.

من بۆ ماوه ی سالانی زۆر، هۆگری گۆران و ئاینه که بیان بووم. له سالی ۱۹۱۴ دا ده رفه تم بۆ ره خسا، چاوم به زیدی رازاوه و په ره ستگه ی گۆرانه کان بکه وئ که له ناوه راستی دارستانی سه وز و چۆمی به قه لبه ز و تاویره به ردی زل له ناو گه لیسه دووره ده سته کانی زاگرو سدا شاراونه ته وه.

هه ر له م داویانه شدا بوو، جاریکی دیکه هه ولم دا، به سه ر ماتریاله سه رچاوه ییه کان [ی خو م] دا بچمه وه. بۆ ئەوه ی بنه چه کی گۆرانه کان بدۆزمه وه. بیچمی کۆنی ناوه که بیان واته «جاباریقه»^{۴۸} م له نووسراوه ی سه ده ی نۆه می جوغرافیا نووسیکی عه ره بدا دۆزیبه وه.

تۆپۆنیکی ناوچه ی کرمانشان، جی پێیه کی زۆری ناوی ئەم هۆزه نیشان ده دات، که وا ده رده که وئ پالپشتی زنجیره ی هه ره گرنگی حاکمانی ناوچه یی واته «حه سه نو به»^{۴۹} (له سه ده ی ده هه م و یازده هه م) بێت.

من ته نانه ت، شوینی گۆرانم بردۆته وه سه ره به شی ناوه ندیتری ئیران و زه مینه به کی زۆریشم بۆ باوه رپه که م هه یه که هۆزه که له ریگایه کی گه لیک دوورتر و له ناوچه ی زه ربای قه زوینه وه هاتوون که سه رچاوه یه کی مه زن و شوینی سه رتایی کۆجاریکی زۆره.

له روانگه ی کۆمه لناسیه وه، سه رنج راکیش ئەوه یه هۆزی ئەمرۆی گۆران له گه لیک تیره پیک هاتوه، که هه ندیکیان له گۆرانی بنه رته ی و ئەوانی دیکه یان سووک و سانا له کورد پیک هاتوون. سه رسورپه تهرتر له وه ش ئەو راستیه یه که کوردی ناو فیدراسیونی گۆران سوننه ن و ئاینی به ره مزو رازی هاویری گۆرانیه کانیا ن [ئه هلی هه ق] ده بی بۆ ئەوان «بیدعت» یکی بی خه وش بنویتی. سه ره پای ئەوه ش، هاو ریبیا ن له گه ل یه کتردا گه لیک خۆشه.

ئەو مه سه له یه، جاریکیتر نیشان ده دات که شتوازی گشتی ژبان و ویچوو بوونی به روا له تی داب و نه ریته هۆزیکه ئەسلێ به لق و پۆیه وه، زامنی یه که بوونی بنه رته تی هه ر دوو لایه نیان ناکات.

٦. ناکام

من، له م وتارهدا، هه ندى بۆچونم له مه ر دانىشتوانى جو ر به جو ر و سه رنج راكيشى روژئاوى ئيران خسته بهرچاو. گه لىك سالى دىكه ي پى ده وى تا ئه و مه سه لانه ي وا له په يوه ندى باسه كه دا هه ن، به رىك و پىكى وه لام بدرينه وه. من خو شحال ده بم نه گه ر نه و دلۆپه ي من له زه رباى لىكو لپينه وه كانى داها توودا، ون نه بىت.

له گه ل ئامازه كردنم به ده ست پىشخه رى «نه نستىتوى پادشاهى مرؤف ناسى»^{٥٠}، پىم خو شه چۆنيه تى ئوسلووبه كانى خو م دوپات بكه مه وه. من ده مه وى ده ست بنىمه سه ر نه و خاله ي كه مرؤف ناسى فىزىكى^{٥١} و ره گه زناسى^{٥٢}، پىبوسته له په يوه ندى به كانى هه ره نىكى زمانه وانى و مىژوو دا به ره وپىش بچىن به تابه ت كاتى كه ئىمه له سه ر خاكىك هه نگا و هه لده هىننه وه كه پاراوى بىره وه رى مىژووبىه، وه ك له ئىرانى به رىزىشدا هه روايه.

وه ك هه ندى دۆستانى ئىرانىم به هاتنى خو يان شانازىيان به لىدوانه كه ي نه مرؤم داوه، پىم خو شه به لىپراووبىه وه بلىم پى داگرتن له سه ر هه مه چه شنى گه لانى ئىران، به هىچ شىوه يه ك واتاى نه وه ي نىبه مه سه له ي كو نى به كيه تى له مىژىنه ي ولاته كه يان بچىته ژىر پرسىاره وه، نه وه نه بىت كه هه ول ده درى جوانى و نامىته بى و هاو رهنكى، وه ك رهنكى مافووره به كى برىقه دار به رىته بهرچاو^{٥٣}.

رىفرىنسه كان

Minorsky, V. 1921: "Notes Sur la Secte des Ahlé-Hagg", Revue du monde Musul.

Minorsky, V., 1927: "Kurds", Enscycl. Islam

Minorsky, V. 1928: "Lur", "Lur - i Buzurg" and "Lur-i Kuchik, Enscycl. Islam.

Minorsky, V., 1931a: "The Luristan Bronzes", Appolo Feb., pp. 141-2 (Addressed at the Congress of Persian Art, 5 Jan. 1931).

Minorsky, V., 1931b: " Les Tsiganes Lüli et les lurs persans, Jour., As., Apr., pp 281-305.

Minorsky, V., 1932: La domination des Dailamites, Paris

Minorsky, V., 1934: "Ahli- Hakk", Encycl. Islam, Suppl.

Minorsky, V., 1940 "Les origines des Kurdes", Travaux, du XXe congrès des orientalistes, Brussels (1938), pp. 143-152.

Minorsky, V., 1943: "The Curan", Bull. School Orient. Afr. Studies, Vol, XI, No. 1, pp. 75 - 103.

شه رى وىنه كان

يادداشت: نه و وىنانه ي وا له گه ل نه م وتارهدا ها توون هه مووبان وىنه گرانى ناوچه كه (و له ناوياندا A. Sevrugin) له ده وروبه رى سالى ١٩٠٥ دا، كىشاويانن (مه گه ر ناوى كه سىكى دىكه ده ست نىشان كرا بىت).

* ره سمى ٣: ئه (ره شمآل (كو رهنك) له لو رىستانى باكوور.

ب) والى پشتكو ه (به چاكه تى چوارخانه وه)، له گه ل برا و پىاوه كانى، ده وروبه رى سالى ١٩٠٠.

* ره سمى ٤: ئه (شازاده ي شه ركه ر، «سالارالدوله» (به چاكه تى سپىه وه)، له گه ل سى

پهراویزه‌کانی هۆزه‌کانی رۆژئاوای ئێران

* وتارده‌که، له‌م سه‌رچاوه‌یه‌وه وه‌رگه‌یراوه:

Professor V. Minorsky, The Tribes of Western Iran, Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 75, Parts 1-2, 1945, Pages 73 -80.

1. Medians (Mada)
2. Persians (Parsua)
3. Susa (Shushan)
4. Book of Esther
5. Kassites (Kashshu)
6. Hittite

۷. پروانه: مینۆرسکی (به‌شی ئ، سالی ۱۹۳۱)، دوای لاپه‌ره ۱۴۱ و هه‌روه‌ها (به‌شی ب، هه‌مان سال، ل ۹۳).

8. Parsa
9. Mada
10. Seleucia
11. Ctesiphon
12. Ptolemy
13. Norseman

۱۴. پروانه: مینۆرسکی، سالی ۱۹۳۲

۱۵. Toponymy = زانستی ناسینه‌وه‌ی شوینه‌واره کۆنه‌کان له‌ ریگه‌ی ناوه‌که‌یانه‌وه، وجه‌تسمیه.

۱۶. مه‌رکه‌زی ناوچه‌ی سه‌لماس، پیتی ده‌گوترا «دیلمان» (واته: ده‌یله‌مان).

17. Khuzi

۱۸. ناوی «خوز» (که له ناوی «خوزستان» و «ئه‌هواز» دا پارێزراره)، په‌یوه‌ندییه‌کی له‌گه‌ڵ یه‌کی له گهلانی عیلامدا هه‌یه، که یۆنانیه‌کان به «ئوریۆی» (Urioi) ناویان بردوه.

سه‌ره‌ک هۆزی تیره‌ی سه‌گه‌وند و دیره‌که‌وند (لورستان، ده‌وره‌یه‌ری سالی ۱۹۰۷).
(ب) جه‌عفه‌رئاغای شاکاک له‌ گه‌ڵ سمکۆی برای (سه‌ره‌ک هۆزی کورد) و میوانه‌کانیان له‌ تورکیاوه و هه‌روه‌ها ده‌ست و پیوه‌نده‌کانیان (ده‌وره‌یه‌ری سالی ۱۹۰۳).
* ره‌سمی ۵: ئ) عادل‌ه‌ خانم، له‌گه‌ڵ کور و زاواکه‌ی (هه‌له‌بجه، ۱۹۱۴، ره‌سمه‌که خاتوو «ت. مینۆرسکی» هه‌لیگرتوه).

(ب) ژنانی کورد له‌گه‌ڵ خزمه‌ت کاره‌کانیاندا (ورمی).

[به‌داخه‌وه که‌بفیه‌تی وینه‌کان ئه‌وه‌نده باش نه‌بوو جارێکی دیکه له‌گه‌ڵ ته‌رجه‌مه‌ی کوردیدا چاپ بکرتنه‌وه. من ئه‌م شی کردنه‌وه‌وانه‌ی مینۆرسکیم ته‌نیا بۆ ریفرتنسی خۆتانه‌ر لێره‌دا هه‌تانه‌وه. وه‌رگه‌یرا.]

- 43. Lady Adela
- 44. Smolensk
- 45. Dr. P. Lerch
- 46. Russian Academy of Science

۴۷. مینۆرسکی، نووسراوه‌کانی سالی ۱۹۲۱

- 48. J b riqā
- 49. Hasan waihids
- 50. Royal Anthropology Institute
- 51. Physical Anthropology
- 52. Ethnology

۵۳. [مینۆرسکی ئەم وتاره‌ی له تاران و له سه‌رده‌می حوكمی ره‌زاشای په‌هله‌ویدا خوتیندۆته‌وه و ئەم قسه‌یه‌ی له‌راستیدا ره‌خه‌یه‌کی نه‌رم و نیانه له سیاسه‌تی «مرکزیت» ی ره‌زاشا، که به‌ناوی ئەوه‌وه ده‌یویست گه‌لانی جیاوازی ئیران له‌نیو فارسدا بتوتیتته‌وه. وه‌رگێر].

- 19. Persarmenia
- 20. Thrace
- 21. Phrigia
- 22. Syrians
- 23. Assyrians
- 24. Aramic
- 25. Semetic
- 26. Nomads
- 27. Kurds of S ristan
- 28. O. Mann
- 29. Persians
- 30. Aryan
- 31. Persis

۳۲. Shemiran [گونديک به ناوی "شه‌میران"، له هه‌ورامانیش هه‌یه. وه‌رگێر].

- 33. Achaemenids
- 34. Celtic
- 35. Sh I

۳۶. Aghachari [مینۆرسکی، له وتاری "ناوی مغولی شوین... «دا، ئەم وشه‌یه به شێوه‌ی "ئاغاج - ئەری» ده‌خوتیتته‌وه. پروانه وتاره‌که، هه‌ر له‌م کتێبه‌دا. وه‌رگێر].

- 37. Lesser Lur
- 38. Grass, made by M. Cooper
- 39. Zird
- 40. Koine
- 41. Lydia

۴۲. واهه‌یه مینۆرسکی ناماژه به داستانیك بكات که له "موکریان" به "رووداوی کچه ئه‌رمه‌نی" ناوی ده‌به‌ن.

شیواون، بهلام هەرچۆنیک بێ، ئەوەندەى که ئەو هەموو وشەیه بۆ بەکەمجار خراونەتە بەردەست، خۆى کارىکى گرینگە.

من به ههوالی «کاتالۆگ» یکیشم زانیوه که ههمان بنکه له مەهر شوپنه جوغرافيايیه کانی ئیران، وهک چیا و رووبار... پیکى هیناوه و هیچ پیتویستیش ناکات دهربارهى پیتاویستی ئەو چەشنه بلاوکراوانه بۆ پەسپۆران شتیکی بگوتری، بهتایبەت ئەگەر نهخشه و تهرحی رۆشنیشیان لهگهڵ بخری.

تهنیا له سهردهمی ئیستا دایه که توپزینهوهیهکی سیستماتیکی ناوی ئیرانیی شوپنهکان، بهسهنگ و تهرازووی لیکۆلینهوهی رۆژئاوایی، هاتۆته گونجان؛ ئەو شوپنهانی که نووسراوه میژووویهکان ناوبردهیان کردوون، هاسانتر دهناسرینهوه و زانستی «بهراوردی زمانهوانی» بههۆی بیجمی کۆنی [ئەوناوانه] که بهسهر زمانی رۆژانهی خهڵکهوه پارێزراون یاخود لهژیر شوپن تیکرانی فاکتوره میژووویهکاندا تووشی گۆرانکاری هاتوون، خەنی و دەوله‌مەند دەبێ.

ههروهها زانایانی «مرۆفناسیی» ش دهتوانن شوپنی دانیشتوانی کۆن ههلبگرن و ئەو «کارتی قیزیت» انە^۹ و له کۆچ یان هروژم و هێرشه‌کانیان به‌جی ماون، بخه‌نه بهر ئەزموون.

به‌پێچه‌وانه‌ی توپزینه‌وه له ناوی که‌سایه‌تییه ئیرانییه‌کان - که ئیمه سه‌رچاوه‌ی وه‌ک «Iranisches Namenbuch, 1895 [= کتیبی ناوی ئیرانی] «یۆستی» مان به‌ده‌سته‌وه‌یه (و ئیستا زۆریش نایابه)، توپزینه‌وه له توپۆنیمی ئیران به‌شیوه‌ی سیستماتیکی به‌رپۆه نه‌چوه و هیچ توپزینه‌وه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه‌مان وه‌ک کاره‌ پر ئه‌رک و زه‌حمه‌ته‌که‌ی «ج. هۆفمان» له‌مه‌ر شیکردنه‌وه‌ی ناوی «ئارامی» ی شوپنه‌کان^{۱۰} یان وه‌ک کاره‌که‌ی «ه. هوسمان»^{۱۱} به‌ده‌سته‌وه‌ نییه.

«بیلریک»^{۱۲}، «و. بیلک»^{۱۳}، «م. ستریک»^{۱۴}، «تۆریۆ - دهنگین»^{۱۵}، «فۆری»^{۱۶}، «ئی. سپایزیر»^{۱۷}، «هیرزفیلد»^{۱۸} و ئەوانیتر، توپۆنیمی زۆر کۆنی زنجیره‌ی زاگروسیان له پیتوهندی سه‌رچاوه ئاشوورییه‌کاندا خستۆته به‌رلیکۆلینه‌وه.

له‌سه‌ردهمی پیتشودا، کاری ناسینه‌وه‌ی ئەو ناوانه‌ی که نووسه‌ره کلاسیکه‌کان ئاماژه‌یان پێ کردوون، له‌لایه‌ن ئەو که‌سانه‌وه به‌رپۆه ده‌چوو، که کتیبه‌کانیان دهبه‌ر ژیر

چاپ. «و. تۆماسیک»^{۱۹} له توپزینه‌وه بایه‌خداره‌کانی خۆیدا به‌ناوی «گه‌شتی دهریایی نیرک له‌که‌نداوی فارس»^{۲۰}، هه‌روه‌ها «شارپگه‌ی خۆراسان»^{۲۱} و «جاده‌کانی سه‌حرای ناوه‌ندی»^{۲۲}، نیشان ده‌دات که ده‌توانی له‌گه‌ڵ سه‌رچاوه‌کانی سه‌ده‌گه‌لی له‌میتزین و ناونجی دا چ بکری.

له‌شکرکیشانه‌که‌ی ئەسکه‌نده‌ر، به‌شیوه‌یه‌کی سروشتی، لیدوانی زیاتری له‌سه‌رکراوه (دوایین کار له‌لایه‌ن «و. و. تارن» ده‌ویه)^{۲۳}.

ئیمه بۆ خه‌زینه‌یه‌کی پر له‌زانیاری وه‌ک «ئیرانشه‌هر - که لیسته‌ی په‌هله‌وی شاره سه‌ره‌کییه‌کانی ئیران و ژماره‌یه‌ک توپزینه‌وه‌ی دیکه‌یه - ، قه‌رزداري «ج. مارکوارت»^{۲۴} و بلیمه‌تی و پەسپۆرییه‌که‌ی ئەوین. هه‌رچۆنیک بێ، هیندیک جه‌ده‌ولی وه‌ک «کاتالۆگی»^{۲۴} ناوی مادی شاره‌کان، نووسراوی «به‌تله‌میوس»^{۲۵} ئیستاش هه‌ر چاوه‌روانی لیکۆلینه‌وه‌ی تاییه‌تن بۆ درێژدان به‌ده‌سته‌کوته به‌نرخه‌کانی «س. ف. ئاندریئاس»^{۲۶} له زنجیره‌یه‌کی چل بابه‌تیدا که پیشکه‌شی «ئهنسیکلۆپیدیای راسته‌قیه‌ی»^{۲۷} «پاولی - ویسسوا» ی کردوه.

ئیرانناسه‌کان - له «ویندشمان»^{۲۸} و «گه‌یگر»^{۲۹} و «نۆلده‌ک»^{۳۰} بگره‌ تا ده‌گاته‌ شاره‌زایانی ئەم رۆژگاره، وه‌کوو: «ه. و. به‌یلی»^{۳۱} و «و. و. هه‌نینگ»^{۳۲} - ، یارمه‌تییه‌کی زۆری ناسینه‌وه و شیکردنه‌وه‌ی ناوی شوپنه‌کانیان داوه. پرسیارگه‌لی بناغه‌یی وه‌ک بنه‌رته‌ی عونسوری [وشه‌ی] «که‌رته»^{۳۳} له‌لایه‌ن «ئۆ. بلاو»^{۳۴} «ئا. د. مورقان»^{۳۵} و «نۆلده‌ک»^{۳۵} وه، له‌لاپه‌ره‌کانی «zdmg» (سالانی ۱۸۷۷ تا ۱۸۷۹) و له‌گۆقاری تاییه‌تی: "Zeitschrift für Ortsnamenforschung" دا باس و لیدوانی له‌سه‌رکراوه. له‌کاتی‌که‌دا بابه‌ته ئیرانییه‌کان که‌مه‌تر بیران لیکراوه‌ته‌وه^{۳۶}، له‌م دوایانه‌دا، «و. ئی. یلرس»^{۳۷} ئەزمونیکی یه‌کجار به‌ربلاوی زنجیره‌یه‌ک ناوی ئیرانیی شوپنی گرتۆته ئەستۆ و به‌تۆپۆنیمی ئیستایانه‌وه‌ی لکاندوون^{۳۸}.

کۆتایی قسه، له‌ناو ئیرانییه‌کان خۆشياندا، نابێ هه‌ولێ «سه‌ید ته‌حمه‌دی که‌سه‌ره‌وی» له‌بیر بکری^{۳۹}. ئەو میژوونووسه‌ مه‌زن و سه‌رنج‌اکیشه (که له‌سالێ ۱۹۴۵ دا کۆژرا)^{۴۰}، به‌هیچ مانایه‌ک زمانه‌وان نه‌بوو به‌لام شتیکی وه‌شاوه‌یه که هه‌ستی به‌پیتاویستی شیکردنه‌وه‌ی ناوه‌ ناوچه‌یه‌کان به‌تایبەت هی زیدی خۆی نازه‌ربایجانی ده‌کرد.

به سه ربه كه وه، ناكامى توپژينه وه كانمان - گهرچى پرژ و بلاوه و هه مه لايه نى نيبه، به لام هيشتا ههر جيگه ي سه رنجه. روى گشتى ليكوليبه وه كه ش له به نه رتدا له كه له پوورى نه ده بيبه وه تا جوغرافيا بيه كه راسته قينه، هه مووى گرتوته بهر.

ئىستا، كاتى نه وه هاتوه كه پينگه روانينمان بگوپزينه وه بۆ لايه نه كه ي ترى مه سه له - واته گه نجينه ي نه و ناوانه ي كه تا رۆژگارى ئيمه ماون و له ناوياندا ده بى هه ولى دۆزينه وه ي بنه ما و هه روه ها راست كردنه وه ي چه و تيبه كان به دين.

نه وه ش گرنگه كه توپژه جوربه جوربه كانى توپونيمى - وا رهنگدانه وه ي چاره نووسى ميژوبى نه م شوين و نه و مه لبه نده ن - شى بكرينه وه.

ئيران پر له لقوچى هۆز و عه شيره تى كوون و نو. گهران به دوای ناوى نه و هۆزانه دا، هاوكات له گه ل توپزينه وه له زاراهه ناوچه بيه كان، و اهه يه بتوانى دابه شكرانى سه رده مى پيشوو و ريگه ي كوچ و راگوپزرايانمان بۆ روون بكاته وه^{٤١} - وهك زۆر وا هه يه كه ناوى چياى «بالخان»^{٤٢} له نزىك «كراسنو قودسك به ي»^{٤٣} نزىك ده رباچه ي «خه زه ر»^{٤٤} (پروانه پريسكوس، به شى^{٤١}: به لام)، له لايه ن توركه «ئو غون» هكانه وه^{٤٥} هينرايپته «شبه جه زبه دى بالكان» («هه ئموس» ي كوون): يان بوونى «ده ماوه ند» يكي ديكه له سه ر سنوره كانى «به لووچستان»، رهنگه به هۆى كوچى به ره و باشوورى نه و به لووچانه وه به يان بكرى كه وا دياره شوپينه وارى زمانى خويان له ناوه دانيبه كانى ناو سه حراى ناوه ندى ئيراندا به جى هيشتوه^{٤٧}.

٢- جوغرافيا:

وهك شوپينى نه زمونوكارى خو، له م وتاره كورته دا هه وزه ي^{٤٨} باشوورى «گۆلى ورمى» م هه لپژاردوه. ناوچه كه م سى جار بينيوه:

- سالى ١٩٠٥ كاتيك له «مه راغه» وه چووم بۆ چاوپيكيه وتنى هه نديك شوپينى هه وزه ي چۆمى «ته ته هوو»^{٤٩}.

- سالى ١٩١١ كاتيك له گه ل هاوپتى ئينگليسيم - خودالپخوشبوو «س. ه. شىپلى»^{٥٠} دا مه ئموورببه تى پيراگه يشتمان بو سه ر نه و ناوچانه هه بوو كه نه وده م توركيا داگيرى كردبوون.

- سالى ١٩١٤ و ئيواره ي ده ستپيكرانى شه رى به كه مى جيهانى كه منيش به كى بووم له و چوار نوپنه ره (ئيرانى، تورك، برىتانىايى و رووسى) به ي وا بۆ ديارى كردنى سنورى نيوان توركيا و ئيران ده ست نيشان كرابووين - نه و سنوره ي كه وا به شيوه ي گشتى له دوو شه رى جيهانى و زۆر كيشمه كيشى سباسى تريش، رزگار بوه.

ناوچه ي باشوورى گۆلى ورمى له هه ر دوو بارى جوغرافيايى و كوون ناسيبه وه^{٥١} به كجار گرنگ و سه رنجرا كيشه^{٥٢}. چوار رووبار له لاي باشووربه وه ده رپژينه ناو زه رباچه كه وه: به كه ميان چۆمى گرنگى «جه غه توو» له لاي رۆژه لاته؛ سه رچاوه ي چۆمه كه لاي باشوور و نزىك به دالانى «شليز»^{٥٣} كه پيشره وتيكي [خاكى] عيراقى نه مپويه له ناو كوردستانى ئيراندا و پيوه ندى نيوان زه وييه نزمه كانى ميژوپوتاميا (مياانداو) و به رزاييه كانى ئيران هه ميشه له و شوپينه وه گيراوه.

جه غه توو، چه رخيكي دوور و دريژ به لاي رۆژه لاته دا و له وپوه لقىكي گرنگ (كه «سارووق» ي ئىستا بى) پيبه وه ده لكى و قه لاي كوونى پارتى^{٥٤} («ته ختى سوله يمان» ي ئىستا) و نه شكه وتى «كه ره فتوو» (به به رده نووسىكي يونانيبه وه) ده كه ونه ته نيشتى. له وپوه جه غه توو، روو له باكوورى رۆژئاوا ده كات ئينجا به ره و ده رباچه كه ده كشى و لاي راستى خو، شوپينى «گه نزهك» ي پيسته ختى كوونى ئيرانى به ناو رگه به كه وه («له يلان» ي ئىستا) به جى ديلى.

له جه رگه ي كه وانه كه ي «جه غه توو» دا و هه ر به ته نيشت نه ويشه وه، چۆمىكي كورتر به ناوى «ته ته هوو» له ناوچه شاخاوييه كانه وه به ره و رۆژه لاته شاخى «كورتهك» ي ناوه ندى و ليوارى ده رباچه كه ديته خواري كه دور نيبه له سه رده ميكي دوور يان نزىك [له گه ل جه غه توو] به يه كه وه لكابن.

سيه هم و له دوانه كه ي ديكه كورتر، چۆمى «سابلاغ»^{٥٥} كه «مه باد» ي ئىستا ناوه پيشه وه كه ي خو له وه وه وه رگرتوه. چۆمه كه، له باكوورى رۆژئاواى «كورتهك»^{٥٥} وه ديته خواري و به ريگاي دۆليكي به رته نكي نيوان ژووره له به رد داتا شراوه كه ي فه قه رقا (ئيندرقاش) و ناوديرگه ي كوونى «وسووكه ند»^{٥٦} ده گاته ده شتايى «شاروپران»^{٥٧}.

چوارم، چۆمى گرنگى «گاده ر» ه كه له دراوسيبه تى بوارى «كىله شين» (و

بهرده نووسه ناوداره دوو زمانی ئاشووری - ئۆرارتویی یه که ی، سه رچاوه ده گری و دهشتی به پیستی «شنق» و «سولدوز» ئاودیری ده کا ئینجا ده ژیتسه سووچی باشووری ده ریاچه که وه.

بارودوخه که به هۆی ئه و راستیی وه هه ندیک ئالۆز ده بی که سه رچاوه ی [چۆمی] «که لوی» یان «زی» که وتۆته نزیک «بواری کیله شین» به لام به پیچه وانه ی ئه ویتتر، به ره و باشوور ده کشی و ئاوی به ری رۆژه لاتی شاخی «قه ندیل» وه کۆ ده کات که ئیستا سنووری نیوان ئیران و عیراقه و ئینجا (به ناوی «زبی بچووک» وه) به دۆلی شکۆداری «ئالان دا تیده په ری تا له گه ل» «دیجله» دا یه ک بگریته وه.

به و پی به، ناوچه ی باسکراو، حه وزه ی ده ریاچه ی ورمی و که نداوی فارس ده گریته وه و راستی شایانی باس له م پیوه ندی یه دا ئه وه یه که سه رچاوه کانی چۆمی گرنگی «زبی بچووک» له جیاتی ئه وه ی که وتبته به ری «میزۆپۆتامیا» وه، که وتونه ته پشت زنجیره ی سه ر سنووری «قه ندیل» (له زاگرو س).

له نیوان باکوری بواری «کیله شین» و ریگای باشووری نیو دۆلی «ئالان» دا، زۆر بواری و ریچه کی دیکه (ته نانه ت ری خۆشتریش) له سه ر سنوور هه ن که نیشاندهری ئه و ده ره تانه ن وا شایه کانی ئاشوور به هۆی ئه وه وه، ناوچه ی ئیستای «موکریان» یان دایه به ر هیرشکاری خۆیان.

دۆلی جه غه توه له هه موو شوینیکی باکووری رۆژه لانداندا ئاواله و ناماده ی نفوز تیکرانه. هه ر به درێژایی ئه و دۆله ش، گه لانی کۆنی وه ک «ماد» و له سه رده میکی زۆر تازه تر دا تورک و مه غۆل توانیوبانه ری تیبه رن.

به شپوه یه کی ره سمی، ته ته هوو وه ک سنووری نیوان تورک و کورد^{۵۸} چاوی لیده کری که «کورد» به ژماره یه کی زۆر له به ری رۆژئاوای ئه و دا ده ژین^{۵۹}. به لام ته نانه ت لیبه شدا، تۆپۆنیمی ناوچه که - وه ک دواتریش ده بیینین -، مۆرکی نفوز (به تایبه ت هی سه رده می مه غۆله کان) ی پیوه دیاره.

۳- چاره نووسه میژووویه کان:

له ریگه ی سه رچاوه ئاشووریه کانه وه، به بوونی ژماره یه ک شازاده نشینی بچووک ده زانین که له به ره یانی میژوو، له به شی رۆژه لاتی زاگرو سدا ژیاون (خه رخار^{۶۰}، ئیلیپی^{۶۱} و ئه للابریا^{۶۲} ئه مانه، سووک و هاسان ناخرینه ناو نه خشه وه، چونکه ناوه پیش ئاریابه کان له بیروونه ته وه و له سه ر زمانی دانیشتوانی دواتردا تووشی گۆرانکاری هاتوون^{۶۳}.

لای رۆژه لاتی گۆلی ورمی، نیشانه ی بوونی پاشایه تیبه کی گرنگتر واته «ماننا» ی لی یه^{۶۴}. به رده نووسه زیان پیگه یشتوه که ی شای ئۆرارتوو «مینوا» (۷۸۱ - ۸۱۰ پ. ز) له «داشته په» (ته ته هووی خواریو) شوینه واریکی بایه خداره له پینا و روونکردنه وه ی لای که م به شپک له خا که که ی^{۶۵}.

سالنامه ئاشووریه کان له سه ره تا کانی سه ده ی نۆه می پیش زاییندا، ده رکه وتنی یه که م «مه ده» ئیرانییه کان (میدی) و په رسوا (پارسی) یه کانیان ئاسته کردوه^{۶۶}.

ئاشووریه کان و نه ته ویسته باکووریه کانیا واته ئۆرارتوو (شاهانی «وان») چه ند جار هیرشیا ن برده سه ر به شی باشووری حه وزه ی زه ریاچه و به خته وه رانه، تۆمارکراوی دوور و درێژی هه شت جار له شکرکیشانی «سارگۆن» ی دووه م (له ۷۱۴ ی پ. ز دا) تا رۆژگاری ئیمه پاریزراوه^{۶۷}.

له سه رده می «خه شایارشا» دا «سه کا» کان هیرشیا ن برده سه ر ماد و بو ماوه ی ۲۸ سال بوونه مه زن و سه رۆکی ئاسیا تا کاتیک که شای ماد ئیمپراتۆریه تی خۆی بوو ژانده وه (هیرۆدۆت، به رگی یه که م، ل ۶ - ۱۰۵). شوینی ئه وانیش ده توانری له تۆپۆنیمی هه روه ها له ده سته که وته که و ناارییه کانداه لیبگیری.

دۆزرانه وه ی ئه م دوا ییانه ی گه نجینه ی «زیویه»^{۶۸} که تییدا جه واهیراتی ئاشووری و سه کایی ئامیتته کراون، ره مزه بو مه نجه لیتی کانازا تواننده وه که بریتی بی له ناوچه ی رۆژه لاتی زنجیره ی زاگرو س ته نانه ت له و سه رده مه کۆنه دا!

له سه رده می ئه سه کهنده ر دا، ناوچه که به شپک بوو له «مادی ئاتروپاتهن» و بناغه دانهره که ی واته جه نه رالی هه خامه نیشی «ئاتروپات» و پاش ئه ویش جیگره کانی، حوکمیان به سه ر دا ده کرد. زاراهه مادیه کان (که وه ک پایره گه وه ی زمانی کوردی داده نرین)، ده بی له ناوچه که دا به رده وام بووبن و قسه یان پیکرابی^{۶۹}.

له ماوهی دهسته لاتداریی پارتییه کان له عیراق و ئه رمه نستاندا، گه لیک جار تازه ریا بجان ناوچه یه کی جیاوازی پیکده هیتنا که له لایهن لقییک له بنه ماله ی حوکمداره وه بهرپوه ده چوو^{۷۰}. گردی قایمی «تهختی سوله یمان» (له «سارووق) ی ئه مپرو، وهک یادگاریکی سهرده می پارتی دهناسری. هیندییک تیکه لایوی پارتییه کان له گه ل دانشتوان و ههروه ها له گه ل توپونیمی ناوچه که شدا، چاوه پروان ده کری.

ئه وهش بلتین که ناتوانری نفووزی «ئالان» (ئوسیت) هکان له لای تازه ریا بجان و ئه رمه نستانه وه له بهرچاو نه گیری. «ئالان کان» له سالانی ۲۶، ۷۲ و ۱۳۶ ی زایینیدا هیرشیان کرده سهر «پارتیا» و دوا جار چوونه ناو «ناتروپاته ن» وه^{۷۱}.

له ژیر حوکمی ساسانیاندا، «گه نزهک» ی پیتهختی مه لبه نده که و ههروه ها ئاورگه ناسراوه که ی «له یلان» خزمه تیکی زیاتریان به پرۆسه ی به ئیرانی کرانی ناوچه که تا باشووری ده ریاچه ی ورمییان کرد. به گویره ی «ا. خوردا دیته»، ل ۱۲۰ و «مه سعوودی» (ته نیسه، ل ۹۵)، شا مه زنه کان [ی ساسانی] له کاتی گه یشتنیان به پاشایه تی، له «تیسفون» ه وه ده هاتن بو «شیز». هاتنه که ش، به ریگای شاره زوور و به سهر شاریکدا بوو که به پیتی خه سلته ته که ی پیمان ده گوت «نیم - نه ز - راه» (واته مه نزلئ نیوه ری).

سپای بیزانسی، بو پشتگیری کردن له مافی خوسره وی په روی به رانه به به «به هرامی چووبین» ی به ره له ستکار، گه یشتنه گه نجه ک و به ماوه یه کی که م دوا ی ئه وه، «هیراکلیوس» ی ئیمپراتور چه ندین جار به ناوچه که دا تیپه ری - ئه و ناوچه یه ی که ده بی یه کییک بووی له حه ساسترین شوپنه کانی ناو ری که خراوه ی ئیمپراتوریه تی ئیران.

ئینجا عه ره ب هاتن و ئیمه ناوی ئه ماره تی «ئه ودی» ده بیستین که له «به رزه» (سه قز؟) و «سه له ق» (لاهیجان [لاجان]) دامه زرا و ههروه ها ناوی ئه میرانی «طائی» له بنه ماله ی «روده یینی» که خاکی ئه سللیان «نیریز» (سولدووز) بوه^{۷۲}. پاشان کوردی «هه زبانی»^{۷۳} بوونه جیگیریان که دوور نییه له به ری دایکه وه گه یشتنه وه زنجیره ی «ره وادی» ته وریز و مه راغه^{۷۴}.

به دیریایی هه موو ئه و سهرده مه و بو ی هه یه زوری پیش ئه وه، «ده یله می» یه چیا یی یه کانی «گیلان» ده بی زور شوینی سهر سنوری ئه مپرو «سه لماس» و «لاجان»^{۷۵} و «هه ورامان» یان داگیر کردی^{۷۶}.

له سه ره تاکانی سه ده ی یازده هه مدا، تورکی ئوغوز هاتنه سهر شانۆ و ته نانه ت ده بی سه ره تای به کوئونی کرانی ناوچه ی نیوان «جه غه توو» و «مه راغه» ش، ههر له و سهرده مه وه دامه زرای.

له سه ده ی سیزده هه مدا، مه غول هاتن و ده ست به جی مه راغه یان کرده پیتهخت. ههروه ها ئیمه به هه والی «ئیلخان» هکان ده زانین که چه ندین جار زستانه هه واریان خستوته دوئی گه رمی «جه غه توو» وه^{۷۷}.

ره شیدالدین [رشیدالدین فضل الله (۷۱۸ - ۶۴۵) دانهری جامع التواریخ و وه زیری ئاباقان] به یان نامه یه کی سالی ۷۰۳/۱۳۰۳ ی «غازان خان» ی خستوته روو (چاپی جان، G.M.S، ل ۹ - ۳۰۳) که به گویره ی ئه و، سیستمی «ئیقتاع» (دابه ش کردنی زه وی) «نیوان سه یحوون و میسر»، له ناو هه زاران که س له سپای مه غول دا دامه زرا. ره شیده ددین شوینی ئه و زه و بیانه ده ستنیشان ناکا به لام له و پیوه ندییه دا، بوونی هیندییک ناوی وهک «سولدووز» و «ئویرات» یان هی که سانی وهک «ئیل - ته مور» و... که له ناو توپونیمی تازه ریا بجان دا ماونه ته وه، نیشانه گه لیک ی به نرخن^{۷۸}.

ئه وانه ی وا ده ستبه جی دوا ی له ناو چوونی تیره ی «چه نگیز» بوونه جیگری، زورجار له باشووری تازه ریا بجان به گژ یه کدا ده چوون. ناوچه که له سه ره ده می «جه لایری» یه کاند، که وته سهر هیلی پیوه ندی گرتنی نیوان دوو پیتهخت واته به غدا و ته وریز. سپای «ته میور» ییش له به ری رۆژه لاتتی چۆمی جه غه توو دا چالاکییان ده نواند^{۷۹}.

له ژیر دهسته لاتتی زنجیره ی تورکمانه کان و ته نانه ت له ژیر حوکمی «سه فه وی» یه کانی شدا، ده بی عونسوری تورکمه نی له ناوچه ی باشووری مه راغه وه به هیز کران، به تاییه ت دوا ی له شکرکیشانه که ی «شاعه باس» بو سهر میرانی موکری به ئامانجی ته می کردنیان له سالی ۱۰۱۹ ی کوچی / ۱۶۱۰ ز (پروانه په راویزی ژماره ۸۰).

له سهر و به ندی حکومه تی «نادرشا» دا هه ندیک له ئه فشاره کانی ها وعه شیره تی شا، که له رۆژه لاتتی جه غه توو دا دامه زرابوون، نیردرانه شوینی دیکه و وا ویده چی که تورکی «موقه ده م» له شوینیان نیشته جی بووین^{۸۰}.

له سه ره ده می «قه جه ر» هکاندا، «قه ره پایاخ» هه لاتوه کانی گورجستان له «سولدووز» دامه زریتران و کوردی ناوچه (به تاییه ت له سوچی باشووری رۆژه لاتتی مه لبه نده که دا)،

بوونه ره عیبه تیان.

له بارودۆخیککی وادا، جیتی سهر سوورمانه که کورد چۆن توانیویه تی مه لئه بندی تایبته به خۆی تا جه غه تووی ناوهندی و ته ته هووی خوارو و بیاریزی! ده بی کورد به هووی دامه زرانی «بلباس» له نزیك سه رچاوهی «زتی بچووک» (که لوی) وه به هیترکرا بن. به گویره ی وه سوورانی نوئی ناسیونالیستی ریتی په هله وی، ناوی کۆنی «ساجبلاق» جیتی خۆی دا به ناوی تازه ی فارسی «مه هاباد» که رهنگه ئیشاره یه کی بو «ماد» (ماهه) کۆن تیدا بی.

دوای شه ری دووه می جیهانی، ناوچه که به شیوه یه کی چاوه پروان نه کرا و که وته بهر پروان کابی، ئه ویش کاتیک بو که خودموختاری کوردی ئیران (له ناو تازه ریا جانی ئیران) له مه هاباد راگه یینرا و جوولانه وه که، زۆر به توندی له لایهن سپای دهوله ته وه تیک شکینرا^{۸۱}. روونکردنه وه ی هه موو ئه و رووداوه میژوو بیانه، ههر له ئاشوور بیه کانه وه تا سه رده می ئیمه، ده توانی له توپۆنیمی ناوچه که بخوازی.

۴- عونسوری مه غۆلی له ناوی شوینه کاندای:

له ناو ئه و شوینه وارانیه ی وا له توپۆنی جوریه جۆری دانیشتوان به جی ماون، بریارم دا توپۆینه وه که م له چوارچیه ی عونسوری له بیرکرا و باس لینه کراوی مه غۆلیدا به ربه ست بکه م.

عونسوری ئه وتۆ، سه رنجی هه موو ئه و که سانه به ره و خۆی راده کیشی وا بیر له و راستییه ده که نه وه که مال و زیدی مه غۆلان که وتۆته نزیکه ی ۳ هه زار مایل لای رۆژه لاتی گۆلی ورمی و دهسته لاتی نه ک زۆر درێژخایه نیان به سه ر ناوچه که دا، نزیکه ی ۶ سه ده یه ک له مه وه بهر کۆتایی پته اتوه.

به پیوستی ده زانم ههر چه شنه لیزانییه کی خۆم له زمانی مه غۆلی، رته بکه مه وه [له گه ل ئه وه شدا] زۆر جار ئه و روون کردنه وانم به دل نه بوون وا پسپۆر و شاره زای زۆر ولاتان به دلۆقانییه وه له مه ر هیندی ک ناو پیشنیاریان پیکردووم.

جا له بهر ئه وه ی گه ره کم نییه له گه ل پیشنیارد ره میهره وانه کانی خۆم بکه ومه

شه ره قسه وه، ده بی بیری خۆم به خمه دۆخی ئه و نیشانانه وه که ده توانم له میژووی ئیران و «میژووی شاره وی مه غۆل» و هه وه ها له وشه گه لی مه غۆلیدا بیاندۆزمه وه و له ناو هه موویاندا شوینی یه که م ده ده م به «مقدمه الادب» [قاموس] ی مه غۆلی - تورکی، چاپی ن. پۆپ، مۆسکو، ۱۹۲۸ (که به «م.ئا» ناوی براوه).

من، عونسوره کانی توپۆینه وه ی خۆم به سه ر چه ند تا قمی تایبه تدا دابه ش کردوه که بریتین له: چۆم، کیو، ناوچه، گوند و هۆز.

نا چۆم

ناوی رووبار و چۆم، سه ره کی ترین به شی توپۆنیمی پیکده هین^{۸۲}. به لām له ئیراندا زۆر جار ناوی هیندی ک رووباری گه وه، به هووی رووداوه میژوو بی یه کانه وه گۆراوه. له رینگای «نزهت القلوب» ه وه (نووسراوی سالی ۱۳۴۰/۷۴۰ ز)، لاپه ره ی ۲۱۷، ده زانین که چۆمی گرنگی «سفیدرود» («ئارمادۆس» ی کۆن) که له لای ژووره وه ی خۆی به شی باکووری رۆژئاوا ی ده شتی ئیران ئاودیری ده کا، له لایهن تورکان (له م باسه ی ئیمه دا، مه غۆل) ه وه ناوی «هولان - مووران» («هولان - مویردن» به واتای چۆمی سوور) ی پیدراوه.

دواتر، به شوین ئه م دا هینانه ی مه غۆله کاندای، ناویکی هاوتای تورکی واته «قلز - ئوزن» کرایه جینشینی ئه ویتتر^{۸۳}. به لām له لایه کی تره وه، ناوی مه غۆلی رووباری «جه غه توو» و «ته ته هوو» له سنوری نیوان ره عیبه ته کوردو تورکه کانی شا دا، وه ک خۆی مایه وه و ئال و گۆریان به سه ردا نه هات^{۸۴}.

له راپۆرتی رووداوه کانی سالی ۱۲۶۳/۶۶۱ دا، رشیدالدین (چاپی کاتریمیر، ل ۴۰۱) ده لی: «کاتیک زستان هات، هه لاکۆ به ئامانجی چوون بو زستانه هه واری «زربنه رود» که مه غوول پیتی ده لێن جه غاتوو و نغاتوو (ده بی ته غاتوو بیت)، به ره و مه راغه چوو. له م رسته یه دا، وا هه یه زربنه رود چه وه ی ههر دوو رووباره که بگرتنه وه و وه ک پیشتریش گوترا، ته ته هوو رهنگه زه مانیک له خوارووترین به شه کانی خۆیدا له زه له کانی لیوار ده ریاچه ی ورمی گه یشتیته وه جه غه توو^{۸۵}.

ناویکی کۆنی دیکه له لایهن «تییفیلاکت سیمۆکه تته» وه^{۸۶} (چاپی بۆن، ل ۲۲۳)

دراوه به چۆمه که ئه ویش بریتیه له: واته: چۆمی فالارائۆ. ههر ئه و ناوه کۆنهش به روالهت له کتیبی «ژیانی مار یه به لاه»^{۸۷} وهرگیتراوی شابۆ، ل ۱۵۱ د رهنگی داوه ته وه ده لئ: له سالی ۵ - ۱۳۰۴ له لیواری چۆمیک که به زمانی مه غۆلی، «جه غه تووی مه غۆلی» (کذا) و به فارسی «وه کیه رود» ی پێ ده گوترا، قه شه ی گه وره گه یشته لای ئولجایتۆ^{۸۸}. رهنکه ئه م ناوه ی دوایی بکری وه ک «والارود» ساغ بکریته وه^{۸۹}.

ناوی جه غه توو یه کیکه له و ناوه مه غۆلییه زۆرانه ی وا پاشگری «توو» یان گرتوه^{۹۰}، به واتای «هی...» یا «ئاماده کراو له لایه ن... مه وه». ئه و که سانه ی سه رچاوه ی مه غۆلی زانییه که ی من، بۆچونه که میان په سند نه کرد که رهنکه ئه م ناوه، نۆینه رایه تی «چه غان - توو» بکات به واتای «خاوه نایه تی شتیکی سپی». پروانه: «مقدمه الادب، ل ۱۳۰، وشه ی چاغاتوو»^{۹۱}.

جا، بۆیه ویتچوتر له هه موان بۆچوونی «پروفسیسۆر و. کوتوبز»^{۹۲} مه که له سالی ۱۹۳۵ د پیتی راگه یاندم و تیبیدا ناوه که ی برده وه سه ر «چه قه» به واتای سنوو و لیواری ئا و (به راوردی بکه له گه ل «یه قه» ی تورکی) هه روه ها سه یری واتای «چه قه» بکه له مقدمه الادب دا (ل ۲۰۱ به واتای «یه خه» و ل ۳۱۲ به واتای پشتین). له راستیشدا، چۆمی جه غه توو به رویشتن و شوۆرده وه [ی خاک]، شوینیکی جوگرافیایی ته وا و پیکده هینێ (پروانه سه ره وه تر به شی جوگرافیا).

«ته ته هوو» له بیچمی ئیستای خۆیدا، ده توانی پیتوه ندی به «ته ته قوو» وه هه بی به واتای «له کیش هاتوو» (مقدمه الادب، ۳۱۲) یا ته نانه ت به «ته ته ئوول»^{۹۳} وه به واتای «خه نده ک و قه نات». به راوردی بکه له گه ل «ته ته قول»^{۹۴} که ناوی چۆمیکی بچوکه له باکووری «ده ره ند» له داغستان.

هه رچۆنیک بی، «زهت القلوب» ناوی «ته غه توو» ده بات^{۹۵} که رهنکه بکری وه ک «ته قه (ن) - توو دابری به واتای «خاوه ن قه له ره شه» یا «پیتوه ندی دار به قه له ره شه وه». مقدمه الادب، ل ۳۴۱.

ناوی رووباری سیته مه میش هه ر له تورکی ده چی: «سائوج (ساقوج) بولا ق (به واتای کانیا و)» به لام ئه و عونسوره ی وا له فارسیدا به «سائوج» («ساقوج») حونجه کراوه، زۆر روون نییه. هاوناویکیشی هه یه که بریتی بی له مه لبه ندیکی سه ر به پیته ختی ئیران^{۹۶}

و بیچمه راسته قینه که ی (له هیچکام له و دوو حاله ته ی «سائوج و ساقوج» دا) پشتگیری له ته عبیری عونسوره ئه سلویه که ی به هۆی «سائوق» ی تورکییه وه ناکات، که واتای «سارد» ی هه یه^{۹۷}.

دهنگی «ق» ئه سته م بیته «ج»، ئه وده م توۆ بلیی ناوه که له «ساوجی» ی تورکییه وه هاتبێ که واتای «ویژر، په یامه پینه ر و پیغه مبه ر»^{۹۸} ده دا؟ ئه م ناوه، مه غۆلی نییه و وا هه یه ئه وان خۆشیان له ده ره وه یان هینابێ.

ناوی «گاده ر» له و ناوه سه یر و سه مه رانه ی ناوچه که یه، که هیچ هاوچه شتیکی نییه. له لای باشوورتی ناوچه که ش، سه رچاوه یه کی «قزل - ئوزه ن» به «تالوانتوو» نا و ده بری (ن. پۆپ ده لئ: «ته لبه نگ توو» بووه به واتای خاوه ن ده شتایی).

لیته دا، کاریکی بیسوود نییه ئه گه ر سه رنج بده یه نمونه ی به زۆر کورترکراوه ی ناویک که واهه یه تورکی بیت: ته نیشتی لای راست و پراوی جه غه توو که قه لایه کی گرنگی «پارتی» تا ئیستاش به سه ریه وه وه ستاوه، به «ساروق» ده ناسری به لام له سه رده می مه غۆلدا، زۆر جار وه ک «سوقورلوق» یا «سوغورلوق» دیارده ی پیکراوه. پروانه: رشیدالدین، چاپی جۆن، G.M.S به شی پپرست.

ب) کیتو و بستوو

«قه ره ج - ده بن»^{۹۹} شوینیکی باشووری «بانه» یه که شیوه ئه سلویه مه غۆلییه که ی خۆی وه ک «ده بن» به واتای بستوو و «زینوو» پاراستوه. هه روه ها له م پیتوه ندیه دا، ده بی ده ستنیشانی بستویه ک بکه م که هیندیک باشووتر، که وتوه ته نیوان «شاره زوور» و دۆلی بچوکی «پیران» (له مه ربوان) و به «چه غان» نا و ده بری که به مه غۆلی ده بیته «سپی». پروانه سه رچاوه ی سه ره وه، ل ۶۷.

ناوی زۆر شاخ و لووتکه ی ناوچه که به «توو» کۆتایی پێ دی^{۱۰۰}، وه ک لووتکه ی «چوغانتوو» - له و شوینیه ی وا چۆمی سابلان و لاجان لیک داده برین. به شی کۆتایی وشه که روونه؛ گه رچی له وشه یه ک زیاد کراوه که ته نیا هه ر له زمانی تورکی دا نمونه ی بۆ ده دۆزریته وه. «چۆغه ن» (و هه روه ها «چۆبگه ن») به واتای «پسته عه رزبله» که ره کیکه

ریشه‌ی وه‌کسو سابوون له‌کار ده‌کری. پروانه: بوداگوژ، ل ۴۹۵ و هه‌روهه‌ها «م.ا. ئەغه‌که‌ی» له [قامووسی] تورکچه سوزلیک دا؛ ئانکارا، ۱۹۵۵، ل ۱۷۳.

«تەندوورلوو»، شاخیکه له دۆلی «ساروق» به‌واتای «خاوه‌ن تەندوور» یاخود «خاوه‌نی چالی بورکان». زنجیر ه‌شاخی هه‌ره ناسراوی نیوان «میانه» و «ته‌وریز» که ئیستا «قافلانکوه» ی پێ ده‌گوتری، پیشتر ناوی «قه‌پله‌نتوو» بو، به‌واتای خاوه‌ن پلینگ. وه‌ک راپۆرت‌ه‌که‌ی «ده‌رویش پاشا» ش (ل ۴۹) په‌سندی ده‌کات تەنانەت ئیستاش گوندی «قه‌پله‌نتوو» (له‌ رۆژه‌لاتی «سه‌قز»، فه‌ره‌ه‌نگی جوغرافیایی ئیران، به‌رگی ۵، ل ۳۱۵) بیجمه‌ سه‌له‌یه‌ مه‌غۆلییه‌که‌ی ده‌پاریزی.

لووتکه‌ی رووتاه‌ی لای باشووری رۆژه‌لاتی «سابلاخ» (مه‌هابادی ئیستا)، ناوی «ته‌ره‌غه»^{۱۰۱} ی به‌ سه‌ره‌وه‌یه‌ که‌ به‌ زمانی مه‌غۆلی واتای «سه‌ری بی تووک» ده‌دا و ناوی کوری پینجه‌می «هه‌لاکو» ش بوه... هتد.

پ. ناوچه و گوند^{۱۰۲}

له‌ به‌شی رۆژه‌لاتی ناوچه‌که، زۆر ناوی هه‌ریم و ئاویی هه‌ن که هه‌لگری رواله‌تیکه‌ی مه‌غۆلین، واته‌ تا ئەم‌ڕۆش هه‌ر رهنگی سه‌رده‌می ده‌سته‌لاتداریی مه‌غۆلیان پیتوه‌ دیاره‌ یا خود ناوی هۆز و که‌سایه‌تی خاوه‌ن زه‌وی پیشووی خۆیان پاراستوه.

«بوکان»^{۱۰۳}، که‌وتۆته‌ نیه‌ه‌راسته‌کانی ریگای «جه‌غه‌توو»^{۱۰۴} و ئیستا وه‌ک مه‌له‌به‌ند و ناوه‌ندیکی ئیداری - واته «به‌خش»^{۱۰۵} چاوی لیده‌کری. ناوی بوکان ویده‌چێ کوردی بی (بووک + ان، به‌ واتای کو‌ی بووک)^{۱۰۶} گه‌رچی به‌ گویره‌ی «ره‌شیدالدین»، چاپی به‌ره‌زین، به‌رگی ۷، ل ۹۷، وشه‌ی به‌ «بووکان» حو‌نجه‌کراو، ناوی هه‌والبه‌ریکی شازاده‌کانی مه‌رکیت بوه.

هه‌ریمی بوکان له‌ رابردوودا، به‌ «بییه‌ی» (به‌هی؟) ناوبراوه، به‌لام ئیستا ئەم ناوه‌ ته‌نیا به‌ سه‌ر «دیه‌ستان» تیکه‌وه‌ ماوه‌^{۱۰۷}. گوندیکیش به‌ ناوی «بییه‌ی ئاباد» له «ئه‌ختاچی» دا^{۱۰۸} ناسراوه (فه‌ره‌ه‌نگی جوغرافیایی ئیران، ۴، ل ۱۰۱). نزهه‌ القلوب، ل ۸۷، له‌ باسی «توومان» ی «مه‌راغه» دا ناوی «بیه‌ستان» ده‌با، بی ئه‌وه‌ی له‌ هیچ تایبه‌تییه‌کی بدوئ^{۱۰۹}.

گرنگتر ئه‌و شتانه‌یه‌ وا «عالم‌ ئارا» ل ۵۷۵، له‌ سه‌ر هۆزه (تۆمباق) ه‌کانی

«به‌ئی»^{۱۱۰} و «ئوریاد» ی^{۱۱۱} نووسیوه‌ که له‌ ناو «موکری» یه‌کاندا ده‌ژیان به‌لام لییان جیابوون و له‌ سالی ۱۶۱۰ دا، سه‌رۆک هۆزه‌کانیان که‌وتنه‌ به‌ر ئه‌و ته‌که‌ی وا به‌ موکرییه‌کان کرا و له‌ گه‌ل ئه‌واندا قه‌تلی عام کرا.

تۆپۆنیمی ئیستای «بییه‌ی» ئامیته‌یه‌که‌ (له‌ تورکی و کوردی). ئه‌و «به‌ئی» یانه‌ی وا له‌ گه‌ل «ئوریاد» ه‌کان دا یه‌کیان گرتبوو، کێ بوون؟ من ته‌نیا ده‌توانم شارۆچکه‌ی «به‌ئی» له‌ تورکستانی چین و لای به‌ری رۆژئاوای «کوچا»^{۱۱۲} ده‌ست نیشان بکه‌م.

له‌ نووسینی فارسیدا، زۆرجار پیتی /ه‌/ له‌ جیاتی «سکون» ی مه‌غۆلی داده‌نری (سه‌حرای «کیته‌یر» ده‌بیته «کیته‌یر»، پروانه: ره‌شید، به‌رگی ۷، ل ۳۳) و له‌ ژیر شوین تیکرانی ئه‌و «ی» یه‌ی وا به‌ شوینیدا دی، /ئ/ به‌ هاسانی ده‌توانی له‌ فارسیدا بی به‌ /ئ/ ی. له‌ مه‌له‌به‌ندی «بییه‌ی» دا [ناوی گوندی] «قاتانقور» ده‌که‌وتنه‌ به‌رچا و ته‌نیا ده‌توانی له‌ گه‌ل «قه‌ته‌نقیس» ی مه‌غۆلی به‌واتای لاواز و باریک به‌راورد بکری. ناویکی هاوچه‌شنیشی له «چارئۆمباق» دا هه‌یه‌ که «قیتانقور» بی.

له‌ پیتوه‌ندی «به‌ئی» (بییه‌ی) دا، کاریکی به‌سووده‌ ئه‌گه‌ر ناوی ناوچه‌ی «ئوریاد» بیری له‌ سه‌ر هیللی نیوان «مه‌راغه» و «میانه» (که‌ ئیستا «چارئۆمباق» ی پێ ده‌گوتری - به‌واتای چوار هۆز^{۱۱۳} و که‌وتۆته‌ به‌خشی «قه‌ره‌ئاغاج» ی سه‌ر به‌ شاری مه‌راغه‌وه). ئەم ناوه‌ سه‌یره‌ هیچ نییه‌ جگه‌ له‌ ئالوگۆرکراوی «ئوبرات» که‌ ناوی هۆزیکه‌ی خاوه‌ن هیزه‌ و له‌ میژووی ئیران دا زۆر جار باسی لیه‌ کراوه. پروانه: ره‌شید، چاپی به‌ره‌زین، ۷، ل ۱۰۷. ئەمیرانی ئوبرات به‌شداریه‌کی چالاکانه‌ی ئه‌و ئاژاوه‌یان کرد که‌ دوا له‌ ناوچوونی ئیلخانه‌کان نرایه‌وه. پروانه: حافظ ابرو، چاپی ک. به‌یانی، ل ۱۴۸، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۸.

«ظفرنامه» ش، ب ۱، ل ۶۴۷، ده‌ستنیسانی «شیخ‌عه‌لی ئوبرات» ده‌کات که حاکمی «ئه‌رده‌بیل» بوه له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی ته‌یموور دا، به‌لام له‌ ده‌سته‌لاتداریه‌تی شاعه‌بباس دا دیومه‌نه‌ که‌ ناوه‌که‌ وه‌ک «ئوریاد» حو‌نجه‌ کراوه. (له‌ وتاری «راولینسن»، گو‌فاری «ئه‌نجومه‌نی شایانه‌ی جوغرافیایی»^{۱۱۴}، ژماره ۱۰، سالی ۱۸۴۰، ل ۵۸ دا، به‌ هه‌له «ئوبراد» هاتوه و پیتیکی «ر» یی ئینگلیسی لێ زیاد کراوه).

گوندی «ئوریادجیق» ئیستاش وه‌ک بیره‌ینه‌ره‌وه‌ی ناوه‌ کۆنه‌که‌ی، له «چارئۆمباق» ی ئیستادا ماوه‌ته‌وه‌ و زۆر ناوی دیکه‌ی ناوچه‌که‌ش هه‌ر بیجمی مه‌غۆلی یان هه‌یه:

چوکه ت (چوکه توی؟ به واتای «به بهردی بچوکه وه»)، مه که توو (مه که توی به واتای «سه وه ته»).

گوندیک به ناوی ئوریاد له به شی رۆژه لاتی سنه (به خشی قوروه) دا هه یه. پروانه: فرههنگی جوغرافیایی، ب ۵، ل ۲۹.

له باکووری رۆژئاوای بۆکان و سه رچۆمی ته ته هوو، ناوچهی «ئه ختاچی» (به واتای «زاوا») هه لکه وتوه که ئیستاش هه ره یه. ناوه که ی هیچ گومانیک پتوهندی به «ئه سپی فه حل» هه وه هه یه (به تورکی «بیلتخی» پت ده لیتن). زۆر گوندی ئه ختاچی (که ئیستا به سه ر دوو دیته ستاندا دابه ش کراوه)، ناوی مه غۆلییان به سه ره وه یه. ئه وه ی زۆر شایانی باس بی، ئه و گونده به که ناوی «بورهان» ه و ته واویش له ناویکی ئیسلامی ده چی.

له کاتی که دا رهنگه چاوه روانی ئه وه بین که ناوه که له بنه رده دا «بورهان الدین» بی، به سه رسورمانه وه، له نه خشی نازه ربا یجانی «خانیکۆڤ» دا^{۱۱۵}، گونده که به «بیرخان» ناوبراوه که شتیه نووسینه که ی وه مه غۆلی ده چی. «بورهان»^{۱۱۶} به واتای «بوت» یا «په یکه ری بوودا» (پروانه، رشیدالدین، چاپی جان، پراگ، ل ۶۷): «شه کموونی بورخان»^{۱۱۷} به واتای «په یکه ری بوودا»^{۱۱۸}؟

هه بوونی گوندیک له باشووری رضاییه (ورمی) به ناویکی نزیک به و ناوه وه، واته «قوتلووی بورهانلوو» بۆچوونی ئیمه ده سه لمیتن. لیته دا «قوتلوو»، به واتای پیروژ و موباره ک، ده گه ریتته وه بۆ پیاوچاک (قیددیس) یک^{۱۱۹}.

«سونجاق»^{۱۲۰}، ناویکی مغولییه (پروانه، رشیدالدین، ب ۷، ل ۲۳۱) بۆ ئه میریکی سولدوز که له گه ل «هولاکوخان» دا هاته ئیران.

«تبت» (له فرههنگی جوغرافیایی دا به هه له «ته به ت» نووسراوه)^{۱۲۱}، دیارده به بوونی هیندییک «ته به تی» ده کا له وی و «ئاخ - ته ته ر» له (له فرههنگی جوغرافیایی دا نییه)^{۱۲۲}، قۆل بۆ «ته ته ره سپی یه کان» راده کیشی^{۱۲۳}. ناچیت به واتای (باز)^{۱۲۴}، ته نیا بیچمیتکی دیکه ی «ناچید» ه که له «چارئۆمباق» ی مه راغه دا ده بیترن.

ناوی هه ریمی دراوسن، واته «قه ره له ر» (ئیتسا سه ر به «مه راغه» یه)، سه ره رای ناوه تورکییه که ی، به کارهینانی زاراهه ی مه غۆلی «خه ره / قه ره» ده گه بیته که واتای «وه رزیر و کرێکار» ی هه یه^{۱۲۵}.

دورگی نیوان جهغه توو و ته ته هوو، میانداوای^{۱۲۶} پت ده گوتری (به واتای «نیوان دوو پروبار») و له ناو گونده کانی ده وره به ری دا، ئاوا بیه ک به ناوی «چه لیک» هه لکه وتوه (که هاوناوه که ی له «ئه رده بیل» یش هه یه). ئه م وشه به له تورکی دا واتای یارییه ک ده دا (هه لوو کیتن) [له موکریان له کاتی گه مه ی «هه لوو کیتن» دا، زاراهه ی «ده چه لی؟» به کار ده هیترن. وه رگیتن]، به لام ئه گه ر نامۆوونی ئه م چه شنه ناوه [له ناوچه که دا] بخریتته به رچاو، رهنگه بتواننن بیر له ده ست تیه وره دراوی و شه ی «چه ربیک» بکریتته وه که زاراهه یه کی مه غۆلییه (تسربیک) بۆ (چربیک) و هه ره ها بۆ ئه رکی «کوکرده وه ی باج». پروانه رشیدالدین، له زۆر شویندا.

له رۆژه لاتی بۆکان و لیواری راستی جهغه توو، ناوچه ی «سائین قه لا» هه لکه وتوه (ئیتسا ناوی تازه ی «شاهین دژ» ی له سه ره و سه ر به مه راغه یه^{۱۲۷}). له زمانی مه غۆلی دا، «سه ئین»^{۱۲۸} مانای «باش / خاس» ده دا. شوینتیک دیکه ش هه ر به و ناوه له نیوه رتی ئه به ره و زه نجان هه یه و گوندیکیش به ناوی سائین که وتوته باشووری ئه رده بیل. هه ره ها بستویه ک له نیوان ئه رده بیل و سه راب ناوی «سائین گه دیک» ه که له تورکیدا به مانای «بستوو / زینوو» ه.

گوندیکی شاهین دژ ناوی «ئاجه ری» یه. «راولینسن» (گۆفاری ئه نجومه نی شایانه ی جوغرافیایی، ژماره ۱۰، سالی ۱۸۴۰، ل ۴۰) ناوه که ی وه ک «ئاجاری» بیستوه به لام نووسینی له فرههنگی جوغرافیایی ئیراندا (ب ۴، ل ۵) «ئاجوری» یه که شتیه ده رپرینتیک خه لک خوازانه یه^{۱۲۹} به مه به ستی به ستنه وه ی شته که به فارسیه وه. ئاجور [له فارسیدا] واتای خشتی سوور ده دا.

ناوه راسته قینه که، له کورته کراوه ی وشه ی ئه سللی «ئاغاج - ئه ری» ده چی به واتای «پیاوی دارستان» که ناوی تایفه به ک بوه له هۆزی «ئوغوز». به گۆره ی رشیدالدین (۷، ل ۲۵) «ئه ری» به شتیک له فۆرماسیۆنی ئه وی دوایی [ئوغوز] بوه و ناوه که ی نوینه ری مه فهوومی مه غۆلی «هۆبین - ئیرگه ن»^{۱۳۰}، به مانای «خه لکی دارستان» ه. «ئاغاج ئه ری» یه کان ده بی پتیش مه غۆل هاتبن [بۆ ناوچه که]. ابن الاثیر، ب ۹، ل ۱۷۴ ئاماژه بۆ «ابوالظفر ئه نوش ته گین - ئه ل ئاغاجه ری» ده کا که له سالی ۱۰۱۴/۴۰۵ دا هاوړن له گه ل ئه میرزاده ی کورد «هیلال کوری به در» ده ست به سه ر کرا، ئه مه ش نیشانه یه کی بایه خداره بۆ ده سته لاتداری و هه ره ها بلا بوئه وه ی زۆر زووی «ئاغاج - ئه ری» یه کان.

دانهری «نزهت القلوب» (سالی ۱۳۴۰ز)، ل ۸۱، هیندیک به گومانهوه دهلی: ئەوان پيشتر به حاکمان (ی «خه لخال» له باشووری «ئه رده بیل») یان دهگوت «ئاغاجاری» (حکامش را آغا جریان می گفتند).

ناوه که، ههروهه له ناوچهی چاله نهوته کانی باشووری ئیرانیشتدا ناسراوه. له ناوچهیهش، باش له شته که نهگه یشتوون و به شیهی رهسمی وهک «ئاغا - جاری» له جیاتی «ئاغاج - ئهری» نووسیویانه. پروانه: فه رهنگی جوغرافیایی ئیران، ب ۸، ل ۱۸، وشه «ئاغاجاری».

له نزیک بۆکان و بهری رۆژئاوا (ی نیوهی ریی ته ته هوو) ديهستانى «تورجان»^{۱۳۱} هه لکه وتوه که ناوه که ی له ئیرانی دهچى و دانیشتوانی هه موو کوردن به لام تۆپۆنیمیه که ی تیکه لای تورکی بوه. ناوی دوو گوند [ی ئەو ديهستانه] سه رنجراکیشن:

یه کهم «هه به کی» که بۆی هه یه له وشه ی مه غۆلی «هه باکی» گیرابى به واتای «جال جالۆکه» و دووهه «شیلان ئاباد»^{۱۳۲}. عونسوری شیلان بېگومان دهگه رپته وه بۆ رۆژانی رۆژوگرتنی گشتی و دابه شکرانی شۆرباو. پروانه: «مقدمه الادب»، ل ۳۳۳ و ههروهه «سلسله النسب صفویه»، بهرگی ۳.

ئەو ناوچه یه ی وا که وتوته نیوه رپتی چۆمی سابلاخ، به شیهی رهسمی «ئیل ته میوور» ی بی دهگوتری (ف ج، ب، ۴، ل ۶۶) و له ته له فوزی کوردیدا «بیله ته مر»^{۱۳۳}. پیستی /ی/ ته نه زیاد کراوه یه کی کوردیه بهر له فاویلیکی سه ره تای وشه، بۆ وینه له یته خسته چی دا^{۱۳۴}. «ئیل ته میوور» وهک که سایه تیه کی «جه لایری» ناسراوه. پروانه: رشیدالدین، چاپی به ره زین، ب ۷، ل ۱۳.

گوندیکی ئەو ناوچه یه (که فه رهنگی جوغرافیایی ده ستیشانی ناکات)، ناوی «توختا»^{۱۳۵} بوه (دوور نییه «توختوغا»^{۱۳۵} بووی) که ناویکی گشتیه له نیو مه غۆلاندا. پروانه ناوی «به یاوت»^{۱۳۶} له رشیدالدین دا، ب ۷، ل ۳۶، که حاکمی «مه رکیت» بوه و ههروهه لاپه رپی ۹۲ («توقتا»)^{۱۳۷} و... هتد.

له خوارووی چۆمه که دا، ناوه ندی ئیداری «سابلاخ» هه لکه وتوه که ئیستا بۆته مه هاباد («مه ه» ده لاله تی ماد ده کات). له خوارووی ئەویش دا ده شتیه ک بۆ لای ده ریاجه ی ورمی ده کشتی که ناوچه ی شارویران پیکدینتی (پروانه خواره و تر له به شی «پاشکۆی دووهه م» دا) و «شیلان ئاباد» یکی^{۱۳۸} دیکه ی لیه (پروانه سه ره و تر، له باسی تورجان دا).

له شیهو ئاخافتنی تورکی تازه دا، ناوی گوندی «ئیندرکاش» هیندیک جار وهک «ئاگری - قاش» ده بیستری به واتای «برۆی خوار» یاخود «هوندر - قاش» به واتای برۆی بهرز. وشه ی «هوندر» ی مه غۆلی له تورکی تازه ریاجانیش دا که لکی لی وه رده گیرئ، به لام ریشه ی ئەو دوو وشه یه خه لکه خوازانه یه و دهگه رپته وه بۆ ناویکی کۆنی نه زانراو^{۱۳۹}. ناوچه ی «سولدووز» سووچی رۆژئاوای ده ریاجه ی ورمیتی داگرتوه که هه لگری ناوی هۆزی مه غۆلی «سولدووز» ه. پروانه رشیدالدین چاپی به ره زین، ب ۷، ل ۲۴۴. ئەمیرانی سولدووز له سه رده می دوایین ئیلخانه کان دا، ده ورکی گرنگیان گپرا و ته نانه ت بوون به جیگری دوکه سیان (زنجیره ی «چۆپانیبه کان»).

ناوچه ی سولدووز که ده بی له سه رده می حاکمانی موکری، کوردی تیدا نیشه جی بووبن، ئیستا ته نیا له «قه ره پایاخ» ه کۆچه ره کان پیکهاتوه که دوا ی سالی ۱۸۲۸ له به شی «ئه وپه ری قه وقان» ه وه هاتوونه ته ئەوی^{۱۴۰}.

وهک له سیاییه کانی ئیمه ده رده که وی، ناوی مه غۆلی له تۆپۆنیمی ناوچه که دا ده توانی به هۆی پاشگری «توو» یاخود له ریگی به راورد کردنیان له گه ل ناوی که س دا روون بیته وه. سه باره ت به به شی یه که م، نمونه ی باشی باسه که، «که ره فتوو» ه که هه ریمیکی بچووکی دۆلی «ساروق» بی (پروانه سه ره و تر) و لیره دا بوو که سیر ر. پۆرت^{۱۴۱} هه شکه وتیکی به به رده نووسی یۆناییه وه دۆزییه وه. پروانه: سیر. سته یین (جاده کۆنه کان، ل ۳۲۴ تا ۳۶۶)^{۱۴۲}.

به هۆی راپۆرتیکه وه رووناکى خراوه ته سه ر ئەم ناوه که سه باره ت به وه له شکره یه وا «ته میوور» له سه ر بازگه ی خۆی له «ئاق - سه ی» (به فارسی «سفیدرود») وه ناردی بۆ «ساریق - قورغان»^{۱۴۳} و «کردتو» (پروانه: ظفرنامه، بهرگی ۱، ل ۶۲۸). من دلنیام که ئەو ناوه ی دواتریان، ده بی وهک «کروتو» بنووسریته وه (پروانه: ن. پۆپ، «که ره ئۆتسوو» به واتای هه بوونی دارستان له شانی باکووره وه). بوونی ناوی «که ره فتیسکایا»^{۱۴۴} - به کۆتاییه رووسییه که یه وه، له کانگای ئالتوونی «ئه وپه ری بایکال» (ناوچه ی «به رگوزین») پشتیوانی له مه غۆلی بوونی کاراکتیری ناوه که ده کات.

زۆر باشوورتر له ناوچه ی موکریان، واته سه ر ریگی سه قز بۆ سنه، هه ریمیکه به ناوی «هۆبه توو»^{۱۴۵} (ئیستا به ره سمی «ئوباتو» ف.ج. ۵، ۲۶) به مانای «خاوه ن ئۆی/ ئۆبه» (بۆ نمونه «ستونیکى یادگار یا بهردیکی سه رگۆر») پروانه رشیدالدین، چاپی جۆن، (G.)

53 - 47 (M. S, pp. 47 - 53): «برای نشان میلی ساختند که مغولان آنرا «اوبا» گویند». دهنگی زیادکراوی «ه» له پیش «ئوبا» شتیکی ئاساییه بۆ زمانی مهغۆلی کۆن^{۱۴۶}.

له باسی ئه و ئاوابیانه دا که به نیوی ئاوه دانکه ره وه و خاوه دانانی پیتشویانه وه کراون، ده توانین چهنده نمونه یه که له مهلبه ندانه بیتینه وه که دراوسیتی ناوچه ی موکریانن: له دۆلی ته نیشته چۆمی سه قز (که ده پزیتته ناو جه غه توو)، گوندی گه وه ی «مه رخوز» هه لکه وتوه که به رواله ت به نیوی هیندیک تا قمی مه سیحی مه غۆل یا «ئویغور»^{۱۴۷} و «مه رکوس»^{۱۴۸} کراوه. بهروردی بکه له گه ل ناوی باپیره گه وه ی «که ره دیت»^{۱۴۹} که «مه رغوز بویوروق - خان» یان پیتگوتوه^{۱۵۰}. پروانه: رشیدالدین، ۷، ۱۲۳.

له دۆلی «میره دئی» (ی سه ر ریگای سه قز - بانه)، ئاوابی گه لی «ته مۆغه» و «قه ره چهر» هه لکه وتوون. «ته موقه»^{۱۵۱}، ناوی شاریکی هۆزی «بارین»^{۱۵۲} بوه له سه رده می چهنگیزخان دا (رشیدالدین، ۷، ۲۶۴).

قه ره چهر (ف. ج. ۵، ۳۲۱) یش ویده چی مه غۆلی بی (و رهنگه مانای ره شتاله و سه وه بدا). بهروردی بکه له گه ل ناوی «توقوچهر»^{۱۵۳} (میژووی شاراه [ی مغول]، ۲۸۰) و ههروه ها له گه ل «توغاچار»^{۱۵۴} (رشیدالدین، چاپی جۆن، پراگ، ۹) و... هتد. له مه ر پاشگری «چهر» پروانه: Pelliot, La horde d'or, 52.

قه ره چهر ناوی یه کتیک بوه له باپیرانی ته میورییه کان. شوپنیکیش به ناوی «که ره چهر و ژ»^{۱۵۵} له چیرۆکه پاله وانیییه کانی رووسی (بیلینا)^{۱۵۶} دا هاتوه.

بو کۆتایی هینان به م ژماره کردانه م، ده بی ناوی گوندی «کۆنده لان» ی سه قز بینم (ف. ج. ۵، ۳۸۳). ئه م ناوه زۆر جار له میژووی مه غۆل دا هاتوه (هه رچهنده رهنگه خۆی له بنه ره تیکی مه غۆلییه وه نه هاتی) و واتای ره شمالی گه وه ره و خپوه تی سه حرابی ده دات به لاهم به گشتی بو خپوه تی شایانه به کار ده بری. پروانه نامه ی «ئه رغون خان»^{۱۵۷} بو «رۆی دو فرانس» (ئیراد بارانس)^{۱۵۸} که ده لئ: «له کۆنده لان نووسراوه».

«و. کۆتوبیز»^{۱۵۹} (Rocznik Orientalistyczoy, XVI, 1950, 376) ئه م «کۆنده لان» به ناوی شوپن ده زانی. ناوچه یه که له به شی باکووری چۆمی «ئاراس» - باشووری رۆژئاوای «شووشا» (ئه و په ری قه وقاز) - ناوی «کۆنده لان سوو» ی له سه ره و «که هه دلان» (ف. ج. ۴، ۴۳۶) ی نزیک «سه راب» یش دور نییه ئالوگۆرکراوی هه مان وشه بی.

ت: هۆز و خیل

پیشتر دیتمان که ناوی دوو هۆزی ناسراوی مغول «سولدووز» و «ئوبرات» هۆزی دانرانی ناون له سه ر ناوچه ی سولدووز^{۱۶۰} و ئوبرات (که ئیستا ناوی «چارئویاق» ی لی نراوه).

زۆر دوور له چاوه روانی ئیمه، ناوی هۆزی مه زنی «موکری» یه^{۱۶۱}. وا دیاره که س له ویتچوونی به رواله تی ئه م ناوه و وشه ی «مووکری»^{۱۶۲} ورد نه بوو بیتته وه که «تیئوفیلاکت»^{۱۶۳} وه ک هاوسیتی «ته ویات»^{۱۶۴} (ته بغه چ) له باکووری چین) له ده ور به ری ئه و سه رده مه دا که ئیمپراتۆر «موریشس»^{۱۶۵} له شکری ده نارده لیتواره کانی ده ریباچه ی ورمی، دیارده ی پیده کا.

هه رچۆنیک بی، «تیئوفیلاکت» ده توانی رینوینیکی مه ترسی دار بی: «موکری» یه که ی ئه و رهنگه خه لکیک بن که چینیییه کان «مو - کی» (وو - کی؟)^{۱۶۶} و دواتریش «مۆ - هۆ»^{۱۶۷} یان پیده گوتن یان ئه وانیه ی وا له باکووری «کواریا» ده ژبان و «شاوانیس» به ناوی نه ته وه ی «تونگوز» ه وه^{۱۶۸} ده یاناسینی^{۱۶۹}.

«هه وسیگ»^{۱۷۰} له سه رچاوه ی باسکراو، ل ۳۴۰ دا ئه و ناوه ی «تیئوفیلاکت» هیناوییه تی له شیوه ی «مورکیت/ مه رکیت»^{۱۷۱} دا ده نووسی و ئه وه ش ده سه لمینتی که رهنگه ئه و هۆزه به هۆی «مه رکیت» ی سه رچاوه مه غۆلییه کانه وه بناسرتته وه^{۱۷۲}.

من ئه و لیها ته وییه م نییه له م پرسیاره بدویم به لاهم ده بینم که «بریتشنادیر»^{۱۷۳} «مو - کئو - لی»^{۱۷۴} له هۆزیک دیکه به ناوی «مه کرین»^{۱۷۵} جیاواز ده کاته وه. حوئجه ی وشه ی «مه کرین» زۆر جیبی دلنایی نییه). راسته که به گوتیه ی قسه ی رشیدالدین، ۷، ۹۰، «م. رکیت» له سه رده میتکدا «م. کریت»^{۱۷۶} ی پیتگوتراوه، به لاهم زۆر جیاواز له م دوانه، «ب. کرین» ه که پچ یان ده گوت «م. کرین»^{۱۷۷} (رشیدالدین، ۷، ۱۶۶) و ئه وان «نه مه غۆل بوون نه ئویغور»^{۱۷۹} به لاهم له چیا ئه سته مه کانی «ئویغورستان» دا ده ژبان^{۱۸۰} و ناوی تازده ی «قه یه چی» واته «شاخه وان» یان پیدرابوو.

له و سه رشیتوایییه گه وره یه دا، که له مه ر هاوانا و بوونی ئه و دوو هۆزه هاتوته پیتشی، نازناوی تاییه ت و پر به پیتستی «قه یه چی» یه کجار سوو ده خش ده نوینتی. چهنگیز «مه رکیت» ی له ناو برد. میژووی شاراه ی مه غۆل، به شی ۱۹۷ و ۱۹۸ و ههروه ها رشیدالدین، ئاماژه یان به هیچ «مه رکیت» یک له رۆژئاوا نه کردوه^{۱۸۱} له کاتیکدا ئه میان

په سندی نهوه دهکا که تا قمتیک (تایفه بهک) له «بکرین» هاورپیی هولاکوژبان کرد و له شانشینه، (واته له ئیران) دا به «قه یه چی» (شاخه وان) و کوهړه و ناسرابوون. ئیمه له کتیبی (ژیانی قه شهی نستووری به به لاهای سته هم له سووریا) «۱۳۱۷ - ۱۲۸۱» دا بره یه کی یه کجار پروون بو باسی «قه یه چی» ده بیینه وه^{۱۸۲}.

به گوپړه یه نم سه چاوه یه، نریک به سالی ۱۲۹۷، سه ریزه مه سیحیه کانی سه ریزه خانیه «ئه ربیله» (هولیر) عاید به هوزی شاخه وان «قه یه چی»، موسولمانیک خاوه ن شکویان کوشته. مه غولی فیرقه ی نو موسولمانی «نه ورووز»^{۱۸۳} و هیندیک کورد و عه رب، نابلقه ی قه لاکه یان دا. شهر هیدی بووه به لام له سالی ۱۳۱۰ دا، سه رله نو ی پهره ی سهند و ئه ویش کاتیک بوو که «قه یه چی» یه کان له دژی ئه میری خوژبان - ئه میر زهینه دین بالوو - ئه و ئه میره ی که ئه رکی دابه ش کردنی مواجی سی هزار که سی له سه رشان بوو سکالایان هینایه باره گا.

ئیلخان ئه میری ده سته سهر کرد و ئینجا موسولمان و کورده کان «ئه ربیله» [هولیر؟] یان گه مارو دا و داویان له مه سیحی و قه یه چییه کان کرد له قه لا بیته خواره وه. «ئه میرچی یان» ی خاوه ن ده سته لات که له وه ده چوو پشتیوانی زهینه دین بی، قه یه چییه کانی (ل ۱۶۷) گرتنه بن بالی خزی به لام موسلمانان گوتیان به وه نه بزوت و له ئه مری ده رچوون.

مه سیحی و قه یه چییه کان که پروایان به به ئینییه کانیان کردبوو هاتنه خواره وه و قه تللی عام کران و ئه و قه یه چییه انه ش که له ناو قه لاکه دا مابوونه وه له سهر دیواری شاره وه فریدرانه خواره وه. له م چیرۆکه دا، هاوده سته مه سیحیه کانی ناوچه له گه ل قه یه چییه کان به ته واوی ئاشکرایه.

نوخته یه که له م باسه دا بو ئامانجه که ی ئیمه گرنگه و ئه ویش ئه وه یه که قه یه چی و بو نمونه «بکرین/ مکرین» له هه ولیر خاوه نی ده سته لاتیکه زور بوون و رووادی دلته زینی سالی ۱۳۱۰ به ته واوی نه بوه هزی له به ریه ک چوونی هوزه که، چون ته نانه ت ته یوو له کاتی له شکرکیشانی سالی ۸۰۳ / ۱۴۰۳ دا بو سهر گورجستان که لکی له کارزانی «مکریت» به کان وهرگرت^{۱۸۴}.

دانه ری شه رهنامه (به رگی ۱، ل ۲۹۶ - ۲۸۸) ده لئ: «بنه چه کی حاکمانی موکری (حکام مکر) ناوچه ی باشووری ده ریاچه ی ورمی، ده گه رپته وه بو هوزی موکری که له شاره زوور دامه زرا و هیندیک ده لئین لقیکی «میرانی بابان» ن.

ئه و که سه ی وا شه رده فخان به یه که مین ئه میری موکری ناوی ده با «سه یفه دین» به که ژماره یه کی زوری هوزی بابان و عه شایری دیکه ی کوردستانی له خو ی کو کرده وه و له سه رده می حوکمی تورکمانه کان دا (نیوه ی دووه می سه ده ی یازده هم) «دریاسی گرت و له ویتوه ده سته لاتی به ره و ناوچه کانی «دوژل باریک»، «ئه ختاچی»، «ئیل ته موور» و «سولدووز» پهره پیتدا.

ئیمه ده زانین که کوردی «هه زبانی» و «زه رزاری» (ئیسستا زه رزا)^{۱۸۵} و هتد... بو ماوه ی چند سه ده له ناوچه که دا ژیا بوون^{۱۸۶}. کوچی سه یفه دین به واتای ئه وه نییه که ناوچه که به کوژونی کرابی، به لکوو هه نگاو یکه بو یه کخستنی دانیشتوانی ئه و مه لبه نده له ژیر سه رکردایه تی تا قمتیکه چه کداری نو ی دا.

ئه م چه شنه گوړانکارییه ی ناو ری که خراوه ی عه شیره ته کان، له میژووی کورد دا زور جار رووی داوه. سه رۆکه کانی موکری و ده ست و پیتوه نده کانیان ته نیا قورسای «عه شیرت» یکی نو ی یان له سه رشانی وهرزی (ره عیه ت، گوړان) به کان و لق و پوی هوزه بچووک و لاواز تره کان زیاتر ده کرد. له راستیدا، پیش ئه و سه رده مه، هیچ ئیشاره تیک به هوزی موکری له ناوچه ی گوژلی ورمی نه کراوه و ئینسیکلۆپیدیای مصر «مسالک الابصار» (که پیش سالی ۱۳۵۰ نووسراوه) له ناو لیسته ی هوزه کورده کان دا، ناوی موکری هه لده بویری^{۱۸۷}.

سه رده می نیوان کوشتاری قه یه چییه کان له هه ولیر (۱۳۱۰) و نیوه ی دووه می سه ده ی یازده، چی تیدا نییه و ماتریالی به رده ستیش، هیچ ئیشاره یه که به شه رح و به یانی ناوچه ی موکری ناکه ن جگه له و بوچوونه ی که ده لئ سه رکرده تازه کان، نوینه رانی ته واو به کورد کراوی «شاخه وان» پیشوه کانی هوزی بکرین و مکرین و مکریت^{۱۸۸} بوون که له هه ولیر له ناو کورده کان دا نیشته جی بوو بوون^{۱۸۹}.

ناوی هوزیکه دیکه که سه رنجمان رابکیشی، «دیبوکری» یه. ئه م تا قمه عه شیره یه له شه رهنامه دا ناوی نه هاتوه، به لام «راولینسن» (له سه رچاوه ی ناوبراو، ل ۱۳۴) ناوی «دیبوکری» له ژیر ناوی «موکری» دا دینت و ده لئ ئه مانه [واته دیبوکری] ده سته لاتنی دارایی و مالییان به سه ر هوزه که [واته موکری] دا هه یه. ئوسکارمان^{۱۹۰} دیبوکری وه ک دانیشتوانی سه ره کی ناوچه ی سابلان ناو ده با که له لایه ن «موکری» یه کانه وه بنده ست کراون. ره نگه ئه م بوچوونه زور له شوینی خویدا نه بی، چونکه «دیبوکری» ش له ئاغاوه تی

دهوله مه‌ند و ره‌عیهت پیکهاتوه و بۆچوونه‌که‌ی «مان» ته‌نیا چینی سه‌ربه‌خۆی دووه‌هم ده‌گرتیه‌به‌ر. به‌روالته‌ت ده‌بئ دئیوکره‌ی له‌ گوندی «دئیوکر»^{۱۹۱} ه‌وه‌ هاتبن که ۱۱ کیلومیتریک که‌وتۆته‌ شانی باشووری سابلاخ (دیبه‌ - ی بوکر، وه‌ک چۆن «دیگورجی» له‌ شنۆ «دیبه‌ - ی گورجی» یه‌).

عونسووری سه‌خله‌تی ناوه‌که «بوکر» ه‌. له‌ سالی ۱۹۱۴ دا، بنه‌ماله‌ی دئیوکره‌ی په‌سندی ئه‌وه‌یان کرد که باپی‌ره‌ گه‌وره‌ی چوار جیل پی‌شه‌وه‌تریان «به‌یره‌م ئاغا» له‌ دیاربه‌که‌روه‌ هاتوه‌.

گۆرانی «به‌کر» ی عه‌ره‌بی بۆ «بوکر»، زۆروپچوو نییه‌^{۱۹۲} ئه‌ویش به‌هۆی ئه‌وه‌وه‌ که‌ ناوی بابه‌کر (ابوکر) ناویکی گشتی یه‌ له‌ ناو کوردان دا. به‌ له‌ به‌رچا و گرتنی ئه‌و راستییه‌ که‌ هۆزی «مکرین»، «بکری» یشیان پی‌ده‌گوتری، ره‌نگه‌ بتوانری عونسووری «بوکر» وه‌ک شیوه‌یه‌کی جیاوازی «موکر» بناسری، به‌لام بۆچوونیه‌کی وا، هیتندیکی سه‌خله‌تی له‌ ناوی گوند (ی دئیوکر) و هیتندیکی جیاوازی له‌ قایل/و/ و/وو/ دا پیکدیتی.

هۆزیکه‌ی گرنگی دیکه‌ی کورد، که‌ دانیشتووی به‌شی رۆژئاوای ناوچه‌که‌ و سه‌ر لیواری باشووری گاده‌ر و سه‌رچاوه‌کانی زین، هۆزی «بلباس» ه‌. به‌ وته‌ی شه‌ره‌فخان، به‌رگی ۱، ل ۳۵۸، کۆنفیدراسیۆنی «رۆژه‌کی» (له‌ بدلیس)، خۆی له‌ دوو لق پیکهاتبوو: «بلباسی» و «قه‌والیسی»^{۱۹۳} که‌ سه‌ر به‌ ناوچه‌ی «هه‌کاری» یه‌ (له‌سه‌ر زبی بچووک). له‌ راستیدا، ناوی قه‌والیسی ویده‌چتی له‌ ناوچه‌ی «بۆتان» ناسراوبی. هه‌کاری و بۆتان هه‌ردووکیان که‌وتوونه‌ته‌ شوینیکی دوور له‌ گۆلی ورمی. شه‌ره‌فخان له‌ بۆچوونی خۆی زۆر دلنیا نه‌بوه‌ و باسی نه‌ریتیکی دیکه‌ ده‌کا که‌ به‌گۆیه‌ی ئه‌و، بدلیسی و قه‌والیسی (ره‌نگه‌ له‌ قۆناخیکه‌ی دواتر دا)، سه‌ر به‌ «فیدراسیۆنی بابان» (ی شه‌ره‌زوور) بوون و ده‌گوتری که‌ بنه‌چه‌کی موکره‌ی له‌وتیوه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌. له‌ رۆژگاری ئیبه‌م دا، بلباس له‌ لاشانی زنجیره‌ شاخی «قه‌ندیل» ده‌ژین و بنه‌چه‌کی بنه‌ماله‌کانیان (ئوجاق) له‌ رابردوو دا، زستانی له‌ «میتزۆپوتامیا» و هاوینی له‌ «به‌رزاییه‌کان» (ی به‌شی رۆژه‌لاتی زنجیره‌ی قه‌ندیل ده‌برده‌سه‌ر. ناتوانین له‌مه‌ر بنه‌ره‌تی ناوه‌که‌ واته‌ ئه‌و وشه‌یه‌ی که‌ له‌ ناو هۆزه‌ مه‌غۆلی و تورکه‌کانیشدا نه‌ناسراو ماوه‌ته‌وه‌^{۱۹۴} هه‌یچ چه‌شنه‌ بۆچوونیه‌کی ده‌ربهرین.

تیره‌یه‌کی^{۱۹۵} فیدراسیۆنی بلباس که‌ ئیستا به‌ته‌واوی له‌ مه‌له‌ندی موکریدا نیشته‌جی

بوون، ناویان «مه‌نگور» ه‌. پسپۆری مه‌غۆلناس - پرۆفیسۆری خودا لیخۆشبوو «و. کۆتوین» جاریکیان بۆی نووسیم (۳۱ مارس ۱۹۳۵) که‌ ئه‌و ناوه‌ ده‌یخاته‌ بیری «مه‌نگیت^{۱۹۶}». رشیدالدینیش ب ۷، ل ۲۵۳، ناوه‌که‌ وه‌ک «مه‌نگقوت^{۱۹۷}» ده‌نوسیی و ناوی ئه‌و ئه‌میرانه‌یان ده‌با که‌ له‌ ئیراندا خزمه‌تیان کردوه‌. گوندیکی ناوچه‌ی سه‌راب (ف.ج، ۴، ل ۱۸۳) «مه‌نقوتای»^{۱۹۸}، به‌روالته‌ ره‌نگدانه‌وه‌ی ناوی ئه‌میر «مه‌نگقوده‌ی»^{۱۹۹} (باوکی «قوتلۆغ - شا»، شاه‌ی به‌نیویانگه‌)، پروانه‌ رشیدالدین، ۷، ۲۵۴. له‌ ئاکامدا، ئه‌و بۆچوونه‌ نابی وه‌لابنری که‌ بنه‌ره‌تی «مه‌نگور» ره‌نگه‌ هاوتا له‌گه‌ل «موکر» بی، هه‌ر چه‌ند مه‌نگور وه‌ک تاک، به‌ کۆی مه‌غۆلی «مه‌نگقوت» ه‌وه‌ نه‌به‌ستراوه‌ته‌وه‌^{۲۰۰}.

ناوی هۆزیکه‌ی دیکه‌ی ئه‌و مه‌له‌بنده‌، «گه‌ورک» (له‌ رۆژه‌لاتی به‌ستیینی که‌لۆی) و «سوئسنی»^{۲۰۱} له‌ به‌ستیینی لای راستی، له‌ کوردی ده‌چن. سوئسنی که‌ ناوه‌که‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی ئاسایی نوینه‌رایه‌تی «سوئسنی» ییکی کۆن ده‌کا، وا ویده‌چی که‌ هی توئیزیکی نیشته‌جی بووی سه‌رده‌می زووی دانیشتوانی کورد بی. ناوی باپیرانیان: به‌ریاجی، مه‌لکاری، و ئالان، له‌ ئیرانی ده‌چتی. ئه‌وی دواتریان، که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچا و هاوناوی ئالان (ئۆسیت) هه‌کانی قه‌وقازه‌، له‌ هه‌موویان سه‌رنجراکیش تره‌. ئیبه‌م ده‌زانین که‌ ئالانه‌کان چه‌نده‌ها جار نفوزیان کرده‌ ناو «پارتیا» و «ماد» (پروانه‌ پیشتتر، [به‌شی ۳ - چاره‌نووسه‌ میتزوییه‌کان] په‌راوتیزی ژماره‌ ۳۱).

پاشکۆی يهكهم

ليستهی زيادكراوی نهو شويتانهی وا ناوی مهغۆلييان لهسهره

له نيوان شهش تا كهوت ههزار ناو كه له ژيتر عينوانی نازهربايجان، له فهرهنگی جوغرافيايي ئيراندا هاتوون، من ههلبژاردهی هينديك ناوم (جگه له وانهی پيشوور) پيکهيناهه و ليرهدا به ريچکهی ئهلف و بيی عهرهیی دهیان نووسم. جيا له ناوچهی موکری (باشوور) كه پيشتر باسی ليوه کراوه، من نازهربايجانم بهسهر ئهم مهلبهندانهدا، دابهش کردوه:

(۱) رۆژههلات: ئهردهبيل، سهراب، خه لخال، موغان

(۲) ناوهندی: تهوريز، ميانه، قهرهچه داغ

(۳) باکووری رۆژئاوا: خوئی، ماکو

(۴) باشووری رۆژههلات: مهراغه

(۵) رۆژئاوا: ورمی، كه ئيستا رضائيه به [دواي سالی ۱۹۸۰ سه رله نوئی بۆته وه «ورمی». وه رگيتر].

به شويين ناوی گوند يا ناوچه دا، ناوی ژمارهيهك مهلبه ند دینم. بۆ دۆزبنه وهی وشه ی بهرانبهر به ناوه كه مترعهاده تيبه مهغۆلييه كان، چاوم له پرۆفيسۆر ن. پۆپ کردوه. جيا له سيژده مهلبه ندى باشووری رۆژههلات (موکری)، نهو ليستهيه په نجا نيوی گرتۆته بهرخوئی، يازدهيان له ناوچهی يهكهم، شازدهيان له ناوچهی دووههم، ههشتيان له ناوچهی سيتههم، دوازدهيان له ناوچهی چوارهم و سێ يان له ناوچهی پينجهمن:

(۱) ناچاچی (۱) به واتای باره بهر؛ (۲) ئهريهتان (۲) = سه رۆکی دهكەس (۲۰۲؛ ۳)

ئوراتلوو (۲) = سنعاتكار (ئورات)؛ (۴) ئه رقوون (۴) = ئه رغوون؛ ناوی شهخس (۵)

ئه رکه وين (۳) = مه سيحييه كان (ئره ئوين)؛ (۶) ئۆرگۆتين (۲) = شويني هوردووی

سه رۆک (ئورگوتهن)؛ (۷) ئه لپاقووت (۲) = چيني خاوه ن ماف و دهسته لات؛ (۸) ئالقوو

(۴) = ناوی شهخس (ئالغوو) (۲۰۳؛ ۹) ئۆنه ر (۴) = ناوی شهخس؛ (۱۰) ئۆلامچی

(۴) = ئه وکه سه ی ئالف و تفاق بۆ کيبه رکيبی ئه سپ دینی؛ (۱۱) ئۆنگووت (۱) = ناوی

هۆزی ئۆنگووت؛ (۱۲) باره چوق (۴) = ناوی تايبهت (۲۰۴؛ ۱۳) بارووق (۱، ۴) =

گه وره و بهرين (به روغ)؛ (۱۴) به خله چی (۳) = بوخچه دروو؛ (۱۵) به رانقاز (۱) =
 بالی راست (به رهنقه ز)؛ (۱۶) بلارقوو (۵) = مالی ونسو (۲۰۵؛ ۱۷) بولقان (۴) =
 ناوی مييينه (۲۰۶؛ ۱۸) تووپوولقا (۱) = له مغولی دهچن؛ (۱۹) توودان (۳) = ناوی
 شهخس (تۆدۆيۆن) (۲۰۷؛ ۲۰) توولاچی (۱) = راوچی كه رويشك؛ (۲۱) جاليق (۲) =
 بوت؟ (۲۰۸؛ ۲۲) چارنۆيماق (۴) = چوار هۆز (مه غۆلييه كه ی «ئه يمه ق» ه)؛ (۲۳) چوکه توو
 (۴) = به بهردی بچووكه وه؛ (۲۴) سائين (۱) = باش، چاك؛ (۲۵) ساتی (۲) = ناوی
 شهخس (۲۰۹؛ ۲۶) سه پوورغان = گومبه ز (سه بووغه ن)؛ (۲۷) عه ره قتوو (۲) = بۆ
 پاشگری توو؛ (۲۸) قانچی (۲) = قۆل؛ (۲۹) قه رتاقه و ل (۴) = بۆ پاشگری «ه و ل»؛
 (۳۰) قسووتان (۳) = ماسيگه (۲۱۰؛ ۳۱) كاردچين؟ (۲) = ناوی مييينه،
 كه ردووجين (۲۱۱؛ ۳۲) كيوی (۱) = هۆزی كوئی (۲۱۲؛ ۳۳) مانقوتای (۱) = ناوی
 شهخس (۲۱۳؛ ۳۴) مه رگه ن (۳) = راوکه ری وریا؛ (۳۵) مه رگيد (۲) = هۆزی مه ركيت؛
 (۳۶) مه كه توو (۲) = مرۆفی فيلباز؛ (۳۷) مووخور (۳) = بي هه ست، كورت (موقور)؛
 (۳۸) موڤيل (۱) = گيلاس (موڤيل)؛ (۳۹) ناچيد (۴) = باز [بالنده]؛ (۴۰) نه چيق =
 ته نبه ل؛ (۴۱) ناڤوور (۳) = ده رباچه؛ (۴۲) هاروولان (له سيلوانا (۵)) = هۆزی
 ئه رولان (ئه روله ت).

پاشکۆی دووهه م

توتی کۆن له تۆپۆنیمی ناوچه: «په رسوا» و «ده ریاوسا» روانینی خیرامان به «کارتی ویزیت» انه دا که مه غۆل له ناوچه باشوورییه کانی ده ریاچهی ورمی به جیتی یان هیشتون، ته نها ده مانباته سهر دوایین توتی له تۆپۆنیمی ناوچه که (واته سه دهی ۱۳ و ۱۴). به زوویه کی زوو دوای ئه و سه رده مه، مه غۆله کان به هۆی دانیشتونای تورکه وه^{۲۱۴} توانه وه. ژماره یه کی که میشیان رهنگه له لایهن کورده وه تواینته وه، گهرچی رواله تی تیپیکالی ئه میان [= کورد]، تیکه لایویه کی ئه وتۆ نیشان نادات.

ده کری که م و زۆر بلتین که حه وزه ی چۆمی که لوی (زتی بچووک)، ناوی تورکی - مه غۆلی تیدا به رچاو ناکه وی به لām له ناوچه ی باشووری ده ریاچه ی ورمی ده توانین شوینی ئاشکرای هیلتیک هه لبرگین که له لایه که وه، دوا پاژی «که ند» ی^{۲۱۵} تورکیان به شوینه وه (وهک شه رپه ف - که ند و عیسا - که ندی) یان پاشگری وهک «لیق» یان گرتوه یاخود عونسوری به ئاشکرا تورکی وه کوو «ئاغاج» و «بولاق» یان هه یه، له لایه کی دیکه شه وه لیزگه ی ئه و ناوه کوردییانه ی وا به «ئاوا» (آبادی فارسی) کو تاییان پین دئ یان ئه وانه ی پاشگری ئیرانیان هه یه (کۆی «ان» یا «هکان») یا ئه وانه ی به «کانی» (کانیه رپه ش) یا «گرد» (گرده سوور) ده ست پیده که ن، یاخود عونسوری به هاسانی ناسراوی کوردیان هه یه، وهک «باسکه درپش» (چنگال) «کونه مشکه» و... هتد. زمانی کوردی هیشتا به ته واوی زمانیکی ناسراو نییه و زۆر وشه ی تیکنیتی له زمانی کوردیدا، چاوه روانی روونبوونه وه.^{۲۱۶}

له ده ره وه ی توتیه کوردییه کان، تورکی یا مه غۆلی بوونی هیندیک ناوی ئاسایی له تۆپۆنیمی ناوچه که دا، جیگای سه رنجن. گومانی تیدا نییه که تا قمیتک ناو به تاییه ت له حه وزه ی «گادهر»، مه سیحی ئارامیین، وهک: «سه رگیس»^{۲۱۷}، «دینها»^{۲۱۸} (به واتای ده رکه وتنی [عیسا])، سه لۆس^{۲۱۹} و «بیم سورتته» (به واتای منبه ری بچووک، که ئیستا «بیم زوته»^{۲۲۰} ی پیده لین). پروانه: ف. ج. به رگی، ۴، ل ۹۴.

واهه یه تاییه ته ندیی جیاوازی ئه و «ئارامی» یانه ی له مه لبه ندی نیوان «سه رده شت» و «بانه» و ئه و شوینه دا رهنگی دابیتته وه، که وا چۆمی «که لوی» به ره و «مبیزۆپۆتامیا» خول

ده خواته وه. له م شوینه دا، ده توانی ناوی وهک «شمۆله» (ف. ج. به رگی، ۴، ل ۳۰۴: شه موعیلا)^{۲۲۱} و «شیلمان»^{۲۲۲} له سه رده شت و «سیه وما» له بانه (به راوردی بکه له گه ل «سیما» ی سوربانی به واتای کشتوکال)^{۲۲۳} و هیندیک ناوی وا بدۆزییه وه که به «بج» ده ست پیده کا (بج ی [ئاشووری] = مال؟) بو نمونه: بیتوش، «بیران» و «بیتوره»^{۲۲۴}. به لām ناوی «ئالوت»^{۲۲۵}، «ئه رنه بووس» (ئه ربه نووس؟)^{۲۲۶}، «دوونبیس»^{۲۲۷}، «گادهر»، «گاگه ش»^{۲۲۸}، «له گز»^{۲۲۹}، «نه لۆس»^{۲۳۰}، «نه رزه میس»^{۲۳۱}، «ته یه ت»^{۲۳۲} و هتد... که له به شی رۆژئاوای ناوچه که دا بلاو بوونه ته وه، ده بج چ بن؟

ئه وه ی که ده توانین شوینی هه موو شوینه واریکی «پیش - ئیرانی» واته میرنشینه زاگروسییه کانی وهک «سوریکه ش»^{۲۳۳} (سه قز؟)، «لارویت» له مه لبه ندی ئه للابیریا و... هتد؛ له ناوچه ی بهر توتینه وه ی ئیستاماندا هه لبرگین یان نا، کاتیک روون ده بیتته وه که لیسته یه کی ته واومان له سیمای جوگرافیایی ناوچه که (دۆل و شیو، بواری، ریتچکه و رووباری بچووک) به ده سه ته وه بج.

تۆ بلتی «ترکه ش»^{۲۳۴} له ناو مه نگورایه تی و لای رۆژئاوای «که لوی» یا «ترکاشه»^{۲۳۵} ی نزیک بۆکان - ف. ج. به رگی، ۴، ل ۱۲۰؛ ره نگدانه وه ی ناوی «تکریش»^{۲۳۶} بن له خاکی «ماننا» (پروانه: ل. واترمن، نامه گه لی پادشاهی، میشیگان، ۱۹۳۰، ۱۳۱)؟^{۲۳۷} یا بلتی ناوی «ئیندرقاش»^{۲۳۸} که گۆری به ردینی «فه قره قا» که وتوته نزیکییه وه، عونسوریکی بۆ به راورد کردن له گه ل ئه و «ترکه ش»^{۲۳۹} و «سوریکه ش»^{۲۴۰} هه ی وا «سارگونی دووهه م» ناوی بر دوون تیدا بج؟

ئه م چه شنه ته نگ و چه له مانه ده بی له لایهن پسپۆرانه وه چاره سه ر بکرتین، به لām بۆ ئه وه ی منیش ئاکامیتکم له وتاره که ی خۆم وه رگرتب، ده بج هیندیک سه رنج و بۆجوون له مه ر دووناوی پتوه ندیدار به توتیکی کۆنتری تۆپۆنیمی ناوچه که بخه مه به رچاو:

(۱) ئه وه راستییه کی زه فه که ئاشوورییه کان ناوی دوو نه ته وه یان له باشووری گۆلی ورمی هیناوه: «مه دا» (یه که مجار له ۸۳۶ پیش ز) و «په رسوا»^{۲۴۱} (یه که مجار له ۸۴۴ ی پیش ز). ئه م خه لکانه ده بج نوینه ری نفووزی زۆری مادی و ئیرانییه کۆنه کان بن پیش ئه وه ی که ئه وی دواییان به ره و باشوورتر واته ناوچه ی «فارس» ی ئه مرۆ (پارس)^{۲۴۲} بروات و ناوی خۆی [به ناوچه که] به خشی.

له باسی له شکرکیشانه که ی سالی ۷۱۴ ی پیش زایینی خوئی دا بهرهو باشوور، سارگونی دووهم دهلی: له «لاروه ته»^{۲۴۳} هاته خواروه بو ناو «پهر - سو - اش»^{۲۴۴}. پهرسو ویده چن تاقه شویتیک بی له ناوچه که (سه رگادهری خواروو - نزیک سووچی باشووری گوئی ورمی) که بیروای پسپوران له سه ر شوینایه تیبیه که ی هاوده نگه. من ده بی له م باسه دا به تاییه ت پی له سه ر واتای «هاتنه خواروه» داگرم: ناوچه ی به پیتی گادهری خواروو به ناویک ده ناسری که له بنه ر تدا مه غولییه واته «سولدووز». له سه رده می پیشکه وته کانی ئیسلامدا، ناوی «نیریز»^{۲۴۵} بوه (له «بلاذری» ل ۳۳۱د، به هله نیریر نووسراوه) و من به «نیریز»^{۲۴۶} ی ده زانم به واتای رژانه خواروه^{۲۴۷}؛ خه لک بو گه بشتن به شویتیک و، ده بوايه [له ناوچه شاخاوییه کانه وه] بهاتایه ته خوارئ.

«سارگون» له «پهرسو» وه به رهو «میسی»^{۲۴۸} له خاکی ماننا هات. میسی ده بی که وتیبیه به شی خوارووی ته ته هوو و شانی چه پی نهو لیوارهی چومه که وا «مینوا»^{۲۴۹} شای ئورارتوو، به ر دنوو سیکی بزماری لی به جیه بشت و تیبیدا گوتبووی دوا ی سه رکه وتنی به سه ر ماننا دا، کاخیکی له «مه یشته خه»^{۲۵۰}؟ بنیات ناوه^{۲۵۱}.

له وانیه که میسی و مه یشته خه ئیشاره یه ک بن به هه مان شوین که «میلیکی شقیلی» له لیکولینه وه کانیدا دهستی که وتوو (۱۹۴۹) ^{۲۵۲}. من لام وایه قه لای روخواوی «په سوئ» چ له رووی فونیتیکه وه و چ له باری جوغرافیاییه وه مافی نه وه ی هه بی بلتی نوینه رایه تی «پهرسو» ده کم. «یاقوت» (به رگی ۱، ل ۶۲۶) که خوئی سه ری نهو ناوچه بچووکه ی دابوو، ناوه که ی وه ک «بسوی» حونجه ی ده کا که به رواله ت هه مان «په سوئ» یه. هه روه ها بروانه نزهت القلوب، ل ۸۷.

شیه نووسینه تازه که ی [له فارسیدا] «پسوه» یه. ژماره یه کی زوری نهو حاله ته له فارسی تازه دا هاتوه پیشی که دهنگی /ر/ پی کون له ناو تاقمی جوړبه جوړی کونستان دا له ناوچووین. بروانه: Horn, "Grundriss d. Iran", Phil, 1, 2, 89, 98 و هه روه ها له ناوچه ی ژیرپرسیاری ئیمه دا، ده بی زور ده ستله تی دیکه هاویه شیبان له کورت و هاسان کردنه وه ی نهو ناوه کونانه دا کردبی که ئیمه تیبیان ناگه یین. «په سوئ» - هه ر له ریگا خوشه که ی «لاجان» (ی نزیک به سه رچاوه کانی «که لوی» که ده رژیته ناو ده جله وه) تا شویتنی نفوزه که مه که ی «گادهر» ی سه ر به حه وه ی ده ریاجه ی ورمی - له شه ر و

پیکه له پیرانی ناوچه که دا، ده ورکی گرنگی بینیه. بناغه ی وردبوونه وه له [میژووی] «په سوئ» له سه ر شه ر و پیکدادانی نیوان هوزه کورده کان دانراوه. بروانه: شه ر فنامه، ۱، ۲۸۰ و به راوردی بکه له گه ل G. Hoffmann, Martyrer, 245

نه گه ر «پهرسو» کان له ده شتی به پیتی سولدووز ژباين، شویتیک و، ده بی بنکه ی سه روه تی بووی بو به ره ی پیشه وه ی شه ری دژ به باشوور و سارگونی دووهم ره نگه له هه مان شوین «هاتیبته خوارئ» و چوویتته ناو ولاته که یان. له عه یینی کاتدا واهه یه ناوی «په سوئ» وه ک تابلویه کی راگه یانندن بووی هه م بو دوژمن و هه م بو هه موو میوانیک ی ناشتیخواز که نهو «به ره» یه ی تیپه ر ده کرد. نهو «په سوئ» یه ی من له سالی ۱۹۱۱د چاوم پیتی که وت ته و او ویران بوو. به لام له ته رح و ره سمی ناو کتیبی «جاده کونه کان» ی Sir A. Stein سالی ۱۹۴۰، ل ۳۰۵ و ۳۵۸د، ده توانی داوه ری له سه ر کاراکتیری به هه ییه تی چیاکه ی بکه ی.

۲) ده شتی خوار چومی «سابلاخ»، ناوی «شارویران» ه (شه ر ویران له فارسیدا به واتای «شاری کاول» ه) و له لایه ن «سیر ه. راولینسن» (هه مان سه رچاوه، ل ۱۹، ۳۸ و ۷۴) و هه روه ها له لایه ن «دو مورگان» و «سیر ئ. سته یین» (کتیبی «جاده کونه کان» ل ۴۰۸ تا ۴۱۲) ه وه په نجه ی بو راکتیراوه.

شویتیک ی نه م ناوچه یه «ده ریاس»^{۲۵۳} که به گویره ی شه ر فنامه، ل ۲۸۸ تا ۲۸۹، موکریبه کان دوا ی هاتنیان له روژناواوه، له ویدا نیشه جی بوون. راولینسن ناوه که ی ده زانی به لام نهو ناوچه یه ی نه گرت به رچاوه که «ده ریاس» ی تیدا هه لکه وتوه (هه مان سه رچاوه، ل ۱۹). له لایه کی دیکه وه، ناوه که ی له گه ل «ده ریاسا»^{۲۵۴} ی «به تله میوس» به راورد کرده و هه ر له شانی نه ودا په نجه ی بو گوندی «سرگان»^{۲۵۵} (له شنو و به شی ژووورووی چومی گادهر) راکیشاوه که بو ی هه یه نوینه رایه تی «سنکه ر»^{۲۵۶} بکا وا به تله میوس لای ده ریاسای داناوو.

«سرگان»، وه ک پیشتر له لایه ن «ن. ف. خانیکوف» ه وه باسی لیوه کراوه^{۲۵۷}، ده توانی وه ک «سنگان»^{۲۵۸} بخوینریتته وه. راولینسن هه روه ها (هه مان سه رچاوه، ل ۷۴) لای وایه که سرگان (سنگان) ره نگه هه ر نهو شوینه بی که ئیمپراتوو «موریشس» کاتیک له سالی ۵۸۹ ی زایینی دا، له شکر ی بیزانی بو پشتیوانی خه سه روی دووهمی

ژئیر حیمایه تی [خۆی] نارد، له سههر ریگای چوونی بۆ چهوهزی ده‌ریاچهی ورمی چاوی پیتی كهوت^{۲۵۹}. ئەم بۆچوونهی دوایی زۆر له راستی نزیكه چون «سنگان» ده‌روانیته ئه‌و بستوهی كه له شكره‌كه له میزوپۆتامیاوه به‌ویدا تیپه‌ر ده‌بوو. له‌باری فۆنیتیکه‌وه به‌رانبه‌ر دانانی «ده‌ریاس» له‌گه‌ڵ «ده‌ریاسا» زۆرمان وه‌سوه‌سه ده‌كات. «ده‌ریاسا/ ده‌ریاس» ی نزیك «په‌سوئ» (پروانه سه‌ره‌وه‌تر) به‌ نزیكایه‌تی ده‌نگه ئی‌رانیه‌كه‌یه‌وه، ده‌بی پشتیوانیه‌کی دیکه بی بۆ دۆزینه‌وه‌ی شوینی «په‌رسوه» ی ئی‌رانی^{۲۶۰} له لیواری رۆژئاوای ده‌ریاچه‌ی ورمی.

پێویسته ئیمه «هه‌ویت»^{۲۶۱} «سیره‌گه‌نون»^{۲۶۲} ی بیزانسی له‌گه‌ڵ «سنگان» و هه‌لکه‌وتی «ده‌ریاس» بپارێزین به‌لام ناسینه‌وه و جیا‌کردنه‌وه‌یان له «سنگه‌ر» و «ده‌ریاسا» ی به‌تله‌میوس تووشی موشکیله‌ی زۆر دی. به‌گۆره‌ی قسه‌ی به‌تله‌میوس (به‌رگی ۶، فه‌سلێ ۲)، ده‌ریاسا و سنگه‌ر له‌و شوینانه‌ی خوارێ هه‌لکه‌وتبوون:

دریژایی جوغرافیایی	پانایی جوغرافیایی	
ده‌ریاسا ۳۰ ۸۷	۳۰ ۳۸	
سنگه‌ر ۳۰ ۸۸	۳۰ ۳۸	

له ئاکامدا، هه‌ردوکیان ده‌که‌ونه سه‌ر دوو هیلێ ریک؛ ته‌نیا «سنگه‌ر» هیندیك كه‌وتۆته لای رۆژهه‌لاتی ده‌ریاساوه. ئیمه هه‌روه‌ها ئه‌و [زانباریه‌مان] هه‌یه:

دریژایی جوغرافیایی	پانایی جوغرافیایی	
ئه‌که‌ته‌نه ^{۲۶۳} ۱۰ ۸۷	۴۵ ۳۷	
فه‌ره‌سپه ^{۲۶۴} ۳۰ ۸۵	۳۰ ۴۰	
ئه‌رگه‌زنه‌نه ^{۲۶۵} ۳۰ ۸۹	۳۰ ۳۹	

ئه‌گه‌ر «ئه‌رگه‌زنه‌نه»، زه‌نجان بێ، «فه‌ره‌سپه» ش مه‌راغه‌یه (بلاذری، ل ۳۳۰: ئه‌فه‌ره‌روود) - وه‌ك له گۆفاری «سواس» یشدا وا دانراوه^{۲۶۶} ئینجا ده‌بی «سنگه‌ر» له نزیك هه‌مه‌دان، له شوینیکی نزیك به سه‌رچاوه‌کانی چۆمی «قزل ئوزن» (سفیدرود) هه‌لکه‌وتی و دووریش نییه نوینه‌رایه‌تی «سنه»^{۲۶۷} ی ئیستا بکا (بلاذری^{۲۶۸}، ل ۳۱۰: «سیسه‌ر»^{۲۶۹}).

له هه‌ل و مه‌رجی ئیستادا و به هه‌موو ئه‌و خاله تاریک و نادیارانه‌وه وا له‌مه‌ر «سنه»

و «سنگه‌ر» ی به‌تله‌میوس هه‌ن، ئه‌رکی دا‌بینکردنی شوینایه‌تی «ده‌ریاسا» له رۆژئاوای سنگه‌ر، کاریکی زۆر ئه‌سته‌مه و چاره‌سه‌رناکری. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا، «ده‌ریاس» ی ناوچه‌ی شارو‌پیران و هه‌لکه‌وتنی له‌لای رۆژهه‌لاتی ئه‌و شوینه‌ی وا پروا ده‌کری «په‌رسوا» بێ، هه‌موو سوودیکی ئارکیۆلۆژی و هه‌روه‌ها رواله‌ته ئی‌رانیه‌که‌ی خۆی ده‌پاریزی.

لیکۆلینه‌وه‌ی ئیستامان له‌مه‌ر توژی تایبه‌ت به «ناوی شوین» له مه‌له‌ندیکی بچووک، پێویستی به‌گورت و موخته‌سه‌ر کردنه‌وه نییه. ئه‌و ناوه مه‌غۆلی و تورکیانه‌ی وا له کاره‌که‌ی من دا خراونه به‌ر ئه‌زمونکاری، گه‌لیک له‌و ناوه ئی‌رانیه‌نه‌ش قورس و ره‌قترن كه به‌ درێژایی زه‌مان چه‌نده‌ها جار تووشی گۆرانکاری هاتوون.

توژی‌نه‌وه له‌م ناوانه، له‌ بوا‌ری «فیلولۆژی» دا، کاریکی سه‌رنج‌راکیشه. ئامانجی راسته‌وخۆی منیش له‌ وتاره‌که‌دا، هه‌ل‌خاندن و پالپیتوه‌نان بۆ نزیك بوونه‌وه‌ی سسیتما‌تیک له‌ توپۆنیمی سه‌ره‌زه‌مینی کۆنی ئی‌ران بوو.

توپۆنیمی - وه‌ك كه‌ره‌سته‌یه‌کی یارمه‌تیده‌ر بۆ ئه‌رکی میژوونووسان، ده‌بی له‌ داها‌توودا شوینی خۆی به‌ ته‌نیش «سکه‌ناسی»^{۲۷۰} و «تاته‌نووس خویندنه‌وه»^{۲۷۱} وه‌ بدۆزیته‌وه*.

* سێ وتاری من له لیژگه‌ی مه‌غۆل ناسیدا، بریتین له:

1) “A Mongol decree of 720 / 1320 to the family of Shaykh Zahid”, BSOAS, XVI, 3, 1954, 515 - 27.

2) Pür-i Baha's "Mongol" ode, BSOAS, XVIII, 2, 1956, 261 - 78

3) Pür-i Baha and his poems, Charisteria Orientalia, Praha, 1956, 186 - 201

که‌مبڕیج، 1957/2/5.

پهراویزی ناوی مغولی شوین

× نهم وتاره، له سهرچاوهی خوارهوه وهرگیراوه:

*Mongol Place - names in Mukri Kurdistan, (Mongolica,4) by V. Minorsky. Bulletin of School of Oriental and African Studies,

[بولتهنی قوتابخانهی رۆژههلاتی و ئهفریقی - لهندهن]

19/1, 1957, pp.58 - 81.

1. V. Minorsky

(۲) زانستی لیکۆلینهوه له هۆگهلی دانرانی ناو لهسهر چۆم و کیتو و گوند و ناوچه؛ وجه تسمیه

Element (۳)

(۴) [Province، محافظه]

(۵) [فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱ تا ۱۰، عباسعلی رزم ارا، ۱۳۲۰، تهران؟]

(۶) [نهم دابهشکرانه ئهمرۆ، ئالوگۆزی زۆری بهسهردا هاتوه و بۆ نمونه، ئوستانی پینجهم کراوه به سئ ئوستانهوه: کرماشان، کوردستان، هممهدان و ئیلام. ههروهها ئوستانی چوارهم خۆی بوه به چوار ئوستان: نازهربایجانی رۆژههلات، نازهربایجانی رۆژئاوا، ئهردهبیل و زهنجان].

(۷) ناوه غهیره فارسییهکان (تورکی، کوردی و ئارامی)، به پیتی حوئجه (pronunciation) فارسییهکیان کراونه ته لاتین و بهشیکیان بریتین له بابهتی «نهزری» بچ خهوش و نووسرانیان به پیتی عهربهی تووشی ههلهمان دهکات [وهک چۆن وشهی] «دورکه - تهرگون» له جیاتی دورگه - ته رکوئین» دانراوه (به رگی ۴، ل ۲۹۰) و «قه رگ» له بری «قرق» نووسراوه (ب ۴، ل ۵۲۳) و «نالوس» کراوه به «نه لوس» ... هتد) تهرتیبی ئهلف و بیتی لیسته کهش زۆر جار نادروسته.

(۸) کاتیکی زۆر دهبات تا بزانی که ناوی تازهی «شاهپور» دهگهڕیتهوه بۆ «سهلماس» و «دیلمان» بۆ «دیلمهقان» ی کۆن. [شیاوی باسه که دواى سالی ۱۹۸۰، ناوی شاهپور سههرله نوێ کراوه تهوه «سهلماس»]. نووسراوه و میژوهکانی پیشوو گهلیک شیوهی کۆن و لهکارنه هاتووی ئهوانه بیان تیتدایه؛ بۆ نمونه، ناوی «باسمنج» (له رۆژههلاتی تهوریتز، ف. ج، ۴، ل ۷۴) له «عالم ارا» دا، ل ۶۵۷ وهک «فههوسفهج» هاتوه. به پینچهوانه، له ف. ج، ۵، ل ۳۰۷ دا دهتوانی ناوی گوندى ئیستای «په ریسپه» ببینی (له هممهدان) که به شیوهی «فههسهفهج» نووسراوه.

9. Visiting Cards

(۱۰) پروانه:

G. Hoffmann, "Auszüge aus syrischen Akten persischer", Märtyrer, 1880.

(۱۱) پروانه:

H. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", in "Indogermanische Forschungen", 16, 1904, 197 - 490

12) Billerbeck

13) W. Belck

(۱۴) پروانه:

M. Streeck, "Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenian, Kurdistan und Westpersien", zeit. f. Assyriologie, 14, 1899, 103 - 72.

15) Thureau - Danguin

16) Forrer

17) E. Speiser

18) Herzfeld

19) W. Tomaschek

20) Nearch's cruise in the Persian Gulf.

21) The great "Khorasanian" high way

22) The roads across the Central Desert.

23) W. W. Tarn

24) J. Marquart

25) Ptolemy's catalogue of Median place - names

26) C. F. Andrea

(۲۷) Pauli - Wissaw's Real Encyclopaedia نهم کتیبه له پیتی "A" تپهه ناکات. هیندیك بابه تیش لهسهر جوگرافیا (ی پیش سالی ۱۹۰۰)، له سهرچاوهی خوارهوه دا هاتوون:

Grundriss der Iran philologie, 2, 371-3, - 387 - 94(W. Geiger) and 605 - 11 (F. Justi)

28) Windschmann

29) Geiger

30) Nöldeke

31) H.W. Bailey

32) W.B. Henning

33) Karta

کۆچکردنیان به رهو روژئاوا، هاتۆته نازهربایجان و «ئهوپه پری قهوقاز». بروانه خوارهوهر [پاشکۆی دووههم].

48) Basin

(٤٩) [مینیورسکی له شیتوی Tatavu ی دا نووسیوه]

50) S. H. Shipley

51) {archaeological}

(٥٢) بروانه وتاره که ی پیتشوم به ناوی «کیلهشین و شوینه وارکۆنه که ی حهوزی گۆلی ورمی» (به روسی) "The Kela - shin and the earliest monuments in the basin of Lake Urmia" (in Russian) in: zap. Vost. Otd, xxiv, 1917, 145 - 184.

ههروهه و تاریکی دیکه به ناوی «ساوجبلاغ» (sawdj - bulak) له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا و وتاره که ی ترم به ناوی «لهشکرکیشانی رۆمیی و بیزانسی بۆسه ر ئاترۆپاته ن» له بۆلته ن ی «سواس» دا: Roman and byzantine campaigns in Atropatene, B. S. O. A. S, xi, 2, 1944, 243 - 65. [ئه م وتاره ش وه رگه راوه ته سه ر کوردی و لیره دا چاپ کراوه].

(٥٣) شلیتر ناویکی کوردییه بۆ روه کینک که له «باخچه ی زانستییه که مبریح» دا به «فیستیبار ئیمپریال» به واتای «تاجی شاهی» ناسراوه.

54) Cambridge Botanic Garden, Fistillaria Imperialis

[Parthian]

(٥٥) [Sa'uj-bulaq سائوج - بولاق]

(٥٦) [مینیورسکی به شیتوی «Saukand ی نووسیوه»]

(٥٧) [مینیورسکی له شیتوی «ویرانشار» ی دا نووسیوه]

(٥٨) [ئه م بۆچوونه رهنگه له زۆر شوینی چۆمی جهغه توو دا راست بی به لام مینیورسکی له باره ی «ته ته هوو» هه توشی هه له بوه. هه ر دوو به ری ئه م چۆمه، له زوربه ی شوینه کانی نازهربایجانیش دا هه ر کوردی تیدا نیشه جین].

(٥٩) [زۆرتر به ره و باشوور، ئه م ئه رکی دا بین کردنی سنوره [له نیوان کورد و تورک]، جهغه توی روژهه لات ده یگریتنه ئه ستۆ و لهو به ری نازهربایجان، هه موو ناوچه کانی کوردستان و کرماشان به ته واره تی کوردی تیدا نیشه جین].

60) Kharkhar

61) Ellipi

62) Allabria

(٦٣) گوندی «خه لخال» له ٢٦ کیلۆمیتری روژهه لاتیه کرماشان و ناوچه ی به رینی «خه لخال» له

34) O. Blau

35) A.D. Mordtmann

(٣٦) نامانجی سه ره کی «ئۆ. پاول»، ژماره ٨، ١٩٣٢، ل ١١٠ - ١٠٥ و ژماره ١٠، سالی ١٩٣٤، ل ٢١٥ - ٢٠٦ و ههروهه «ج. شنیتز (J. Schnetz)»، ژماره ١٠، سالی ١٩٣٤، ل ٢٢١ - ٢١٥، به رپه رچ دانه وه ی نزیکایه تی نیوان دوو ناوی «گرمانیی» و «کرمان» ه.

37) W. Eilers

(٣٨) بروانه:

"Der alte Name des Persischen Neujahfestes", Akad. d. Wiss. u. d. lit. in Mainz, Abhandl. d. Geistes - u. Sozialwiss. kl, 1953, Nr. 2 (see Index); "Der Name Demavend", Archiv Orientalni, 22, 1954, 267 - 374. 24, 1956, 183 - 224.

(٣٩) «نامهای شهرها و دههای ایران»، به رگی یه که م، ١٩٢٩، ٢١ لاپه ره، (ته ران، شمیران و هتد...)؛ به رگی دووه هم، ١٩٣١، ٣١ لاپه ره (باسی پاشگری وان، گان، هان، خان، دان، لان، زان، ران).

(٤٠) [فدائیان اسلام] کوشتیان].

(٤١) [ئیسنا ته نیا ناوی مه لبه ندی «شوولستان» و هیندیک ناوی شوینی دیکه ی [ئوستانی] «فارسی»، له و «شوول» انه (shül) به جی ماوه که تا سه ده ی سیتزه و چارده [ی زایینی] ش هه ر دناسرانه وه.

42) Balkhan

43) Krasnovodsk Bay

44) Caspian

45) Oghuz Turks

46) Balkan (ancient haemus)

(47) بروانه: «حدود العالم»، ل ٣٧٤؛ به راوردیشی بکه له گه ل کاری و. نیوانۆف له سه ر زاواوه کانی سه ررای ناوه ندی له م سه رچاوه یه ی خواره وه دا:

Journal of Royal Asiatic Society, 1926, 405 - 31; and Acta Orientalia, 8, 1927, 45 - 61.

(ههروهه به راوردی بکه له گه ل وشه ی «گیس» بۆ ژماره ی بیست و «گود» بۆ «باد» [= با] له زاواوه ی «خور» [ناوه ندی ئیران] دا). من هه و لم داوه بلیم که دانانی ناوی پیته ختی ئه رمه نستان - «دقین» [Dvin] له لایه ن پارته ی یه کانه وه [Parthians] بوه که له «ستپ» به کانی تورکه نه نستانی ئه مرۆه ها تون. بروانه:

Minorski, Transcaucasica, J.As, Juillet 1930, 41 - 51.

به بروای من، وشه ی «کهنت» ی روژهه لاتیه («سوغدی»؟) ش له لایه ن تورکه «ئوغوز» به کانه وه له کاتی

٦٨) په نجا کیلومیترا لای روژه لاتی سه قز. پروانه:

A. Godard, "Le trésor de Ziwie", 1950.

٦٩) پروانه:

Minorsky, "Les origines des Kurdes", in Actes du XX e

Congrès des Orientalistes, Louvain, 1940, 143 - 52.

٧٠) پروانه:

N. Debevoise, "A Political History of Parthia", 1938, Index under Ariobarzanus Artabanus III.

٧١) هروهها پروانه:

Moses of Khoren, II, ch. 50, 52 (the Aläns in Artaz - Mäku) and 58; v. inf. p. 75.

٧٢) پروانه:

- بلاذری، ل ٣٣١، یه کهم، ١٨٢

- نه حمده که سره وی، «پادشاهان گمنام»، بهرگی ٢، ل ٣٤.

- مینورسکی، «نیریز، ئوشنو» له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا.

٧٣) بۆ نمونه، هه زبانییه کانی هه ولتیر، پروانه: ریساله ی دووهه می «ئه بوو دلف میسعار»، چاپی و. مینورسکی، قاهره، ١٩٥٥، به شی ٢٥.

٧٤) پروانه: باسی «مراغه» و «ته ورتیز» له «ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام» دا.

٧٥) [مینورسکی له شپوهی «لاهیجان» ی دا نووسیوه].

٧٦) مه رکه زی «سه لاس» تا ئه م دواییه نه ناوی «دیلمه قان» بوو («دهیله می» یه کان) و لاهیجانیش له ئه سلدا ناوچه یه کی ناسراوی «گیلان» ه [له باکووری ئیران] G. Hoffmann له Auszüge، ل ٢٤٥ دا «سه له خ» («لاجان» ی ئیستا) هه به م شپوه به ناو ده بات؛ پروانه:

Minorsky, "La domination des Dailamites", Paris, 1932.

٧٧) پروانه: رشیدالدین، چاپی «کاتریمیر»، له باسی رووداو ده کانی سالی ١٢٦٣/٦٦٠ دا. ههروهه رشیدالدین، چاپی جۆن (پراگ)، ل ٤٤ که ده لئ: «خیزانه که، تازییه ی مردنی «ئه باقا» یان له سه ر جغه توو گرت». پروانه:

(خواره وتر، په راویزی ژماره ١٨٢) The Life of Yabalaha.

٧٨) له مه لبه ندیکه دیکه (باکووری «ئه رده بیل») که پتوه ندییه کی نزیکه به مه غوله وه هه یه، ده کری به هاسانی ناوی هۆزی مه غۆلی «ئونگوت» (öngöt) بناسرته وه. پروانه: رشید، بهرگی ٧، ل ١٤٥ له باسی ناوی مه لبه ندی ئونگوت دا. ههروهه: فه ره نه گی جوغرافیایی ئیران، بهرگی ٤، ل ٥٢.

٧٩) ظفرنامه، بهرگی یه کهم، ل ٦٢٨. ههروهه لام وایه ناوی ئه و ده شته ی وا له هه مان فه سلدا هاتوه،

باشووری ئه رده بیل و لای باشووری نیشته گای شاهانی «ئالبانی» کۆن له «ئه وپه ری قه وقاز» (Transcaucasia). رهنه گه «مووسا که له نکه تفه تستی» قامک بۆ تیکشکانی خه لکی «خه رخر»

رابکیشی: Moses Kalankatvats'i, 1, ch. 19.

٦٤) پروانه:

Jermiah, L1, 27, "The Kingdom of Ararat (Urartu, Minni (Manna) and Ashchenaz (Scythians))"

سترابۆن (١١، ١٤، ٨) زه ریاجه ی ورمی به «مانتیانی» ناو ده با. به راوردی بکه له گه ل:

W. Belk "Das Reich d. Mannäer", in Verhandl. d. Berl. Gesell. f. Anthropologie, 1894, 479 - 87 and G. Melikishvili, "Voprosi istorii Maneykogo tsartva", in Vest. drevney istorii, 1949, No. 1, 57 - 72.

٦٥) یا خود رهنه گه هی ئوستانه سه رسنوورییه که ی خۆی «میسیسی» (مه یشتا؟)، پروانه: Melikishvili (پیشوو).

٦٦) پروانه:

F. W. König, "Älteste Geschichte der Meder und Perser", "Der alte Orient, xxxIII, 3/4, 1934

بۆ ده وری هۆزه خۆجی ییه زاگروسییه کان له پیکه اتنی پاشایه تی ماد دا، پروانه:

I. Aliyev, "Ocherki po drevney istorii Azerbayjana, Baku, 1956, 57 - 169.

٦٧) پروانه:

F. Thureau - Danguin, Une rédaction de la huitième campagne de Sargon, 1912

ههروهه پروانه: کاری ئه م دواییه ی «هیرتسفیلد»:

Herzfeld, "Bronzener Freibrief eines königs von Abdadana", Arch. Mitt. aus Iran, IX, 3, 1938, 159 - 177.

(پیداچونه وه یه کی سه ره خۆی فایله ئاشوورییه کان).

ههروهه:

Col. E. M. Wright, "Eight campaigns of Sargon, in Journal of Near Eastern Studies, II, 3, 1943. 173 - 85.

(بۆچوونی سه رنجراکیشی کاربه ده سه ستیکی ده زگای موخابه راتی ئامریکا که له نزیکه وه ناوچه که ی خستوته بهر توپژینه وه و هه وت جار به سه ر شاخی «سه هه ند» دا تپهه ر بوه.)

دو اکاریش له سه ر میژووی ئۆراتۆ، له لایه ن پرۆفیسۆر «ب. ب. پیوترۆفسکی» یه وه کراوه:

B.B. Piotrovsky, Istoriya i kultura Urartu, Erevan, 1944, 364pp.

دهبى وهك دهشتى «قولاغای» بخویندريتتهوه (به مهغۆلى = دز).

۸۰ «سولتان مير موقهدهم» دواى له ناوبردنى سهروكهكانى موكرى كرايه حاكمى مهراغه (عالم آرا، ل ۵۷۴).

۸۱ پروانه:

A. Roosevelt, jr, "The Kurdish Republic of Mahabad", Middle East Journal, 1, 3, 1943, 247 - 6a.

۸۲ وهك له سيستمى رووبارهكانى بهشى ئوروپايى رووسياشدا ههيه.

۸۳ كه دهتوانى تهنا نهته هى سهردهمى پيش مهغۆل، واته توركه سهجوقىيهكان بى، كه له سهدهى يازده له ناوچه باكوورىيهكانى ئيران دا نيشتهجى بوون. بۆ ماوهيهكى كورت له سهدهى چاردهدا توركه «جوغهتايى» يهكانى تهيمور، چۆمى «سفيدرود» يان ناونا «ئاق - سهى» به واتاى چۆمى سپى. ظفرنامه، بهرگى ۱، ل ۶۲۷. ئەم «ئاق - سهى» يه مان نابى له گه ل لقيكى چۆمى «كور» له «ئوپهري قهوقاز» لى بگۆرى كه رشيدالدين (چاپى جۆن، پراگ)، ل ۹ دهنوسى «چهغان - موران» ه و ئهوان [واته مهغۆلهكان] پيتى دهلتين «ئاق - سوو» (كه تيبدا «ئاق» به «چهغان/تسهغان» ي مهغۆلى تهرجه مه دهكرتتهوه به واتاى سپى.

۸۴ پروانه: سهروهتر، پهراويزى ژماره ۲۰

۸۵ «نزهت القلوب» ل ۲۲۳ دهلى: «جهغهتوو» (ههروهها پروانه ظفرنامه ب. ۲، ل ۳۷۱) له كپوهكانى كوردستان و له هاوسيتى گوندى «سيهاكوه» هوه سهراوه دهگرئ و دواى تيبهريبون به پشت ناوچهى مهراغه دا، له گه ل چۆمى «صافى» و «تهغهتوو» دهريته ناو گۆلى خوى ي «تسوج» (واته گۆلى ورمى). دانهرى كتيبى:

The Syrian Life of Yabalaha, translated by Chabot, 1895, p.121

دهلى: «له سالى ۱۲۹۶، دواى راوترانى مهسيحيهكان له مهراغه، شازنى مهسيحيهكان - بورغهچين (بولهغه؟)، قهشهى گهوره و قهشهكانى ديكه له مالى خویدا شاردهوه و ئينجا نه مان چوون بۆ شوپتينيك كه «شاقاتوو» ي پت دهگوترا. ههروهها بهرهو شاخى «سيهاكوه» يش چوون بۆ نهوهى «شا» [دهبى «ئولجايتو» بى] له نزىك هه مه دان بانگيان بكاته جزوور. شاغاتوو وايدىچى كه حوئجهيهكى ديكه جهغهتوو بى و سيهاكوهيش زنجيره [شاخ] يكى روژهلاتى شليتهكه ئاو بهسهر جهغهتوو و قزل ئوزن دا دابهش دهكات.

86) Theophylact Simocatta

87) Life of Mar Yabalaha, trans. by Chabot, 151.

۸۸ [پروانه پهراويزى ژماره ۸۵]

۸۹ له سهه ئه م باسه، پروانه وتارهكهى من به ناوى «لهشكر كيشانى رۆمى و بيزانسى» گۆفارى

S.O.A.S, ۱۱، ۲، ل ۲۴۸ [تهرجه مهى ئه م وتارهش له لاپه رهكانى دواترى ئه م كتيبهدا هاتوه. وهرگيرى].

۹۰ بهرانبهري «لوو» ي توركييه. پاشگري لوو بهرهو نهوه دهروا كه ببیتته «لى». پاشگري كه متر كاريپكراوى «توو» ش ويدهچى هه مان ئالوگۆرى به سهردا بى و ببیتته «تى». كه سهروى خودالتيخوشبووش كه خوى توركيكى نازه ربايجانى بوو، دياردهى بهوه كرده و هه ره ئوويش بى نهوهى سهري له پاشگري مهغۆلى دهريچى، به هه له هه ولى نهوهى داوه واتاى «كپو» بدا به پاشگري «تى» له زمانى كۆنى نازه ربايجاندا. [دهبى نيازي مينۆرسكى له زمانى كۆنى نازه ربايجان «نازهري» بى كه زمانىكى جياواز له توركى و هاوبنه مالهى زمانى كوردى بوه. وهرگيرى].

۹۱ ژيانى «يه به لاها» له شوپتنيكدا (پروانه سهروهتر)، باسى شاقاتوو (چهغهتوو؟) دهكات به لام دواتر، ناوى «جهغهتوو» ي ديتى كه له گه ل حوئجه ئه مرۆببه كه يدا يهك دهگرتهوه.

92) Prof. W. Kotwicz

93) Tata'ul

94) tatavul

۹۵ له و راپۆرتهدا كه له مهه ر سهردانه كهى شايخ صفى (۱۲۵۲ - ۱۳۳۴ز) له كوردستانى موكرى نووسيووه، صفوه الصفا، چاپى ۱۳۲۹/۱۹۱۱، ل ۳۳۳ ناوى نهوه دوو رووباره به «جغاتو» و «تغاتو» دهبات. له «جيهان نوما» ي چاپى نهسته مبول ۱۱۴۵، ل ۳۸۸ دا، ناوهكان تووشى گۆران هاتوون و بوون به «ج.ف.ت» و «ت.ف.ت»، ئوويش له كاتيكدا كه نه ميان شتيوهى نزهت القلوب رهچاو دهكات.

۹۶ [ساوجبلاغ] ي قهزوين]

۹۷ هه رچۆننيك بيت، له بيه ره و هرييه كانى سالى ۱۹۱۱ ي خوئما، ئاماژه م به «كانياويكى ساردى ئاسندار» كرده كه نيو سه عاته رى يهك كه وتۆته روژئاواى «ساوجبلاق» [تۆبلىتى نيازي مينۆرسكى له «گراوان» نه بى؟ به لام گراوان گه رم و گوگرددار بوو!] و نزىك شوپتيني به يهك گه يشته نهوهى هه ره دوو سهراوه كان. [واته سهراوهى چۆمى ساوجبلاق].

۹۸ بۆ كورت كردنه وهى «جى» (چى) و بوونى به «ج» (چ)، رهنگه بتسوانى ناوى نهوه مانگه ئويغوربىانه بهرى كه مهغووله كان وهريان گرتوون و به كاربان هيتاون: ئالتينج، ئونونج.

۹۹ له راپۆرتى «دهرويش پاشا»، چاپى نهسته مبول، ۱۲۸۷، ل ۵۱ يشدا هه روا حوئجه كراوه. له پاشكوى «گه مه زۆف» بۆ كتيبى Putevoy Zhurnal, Spb, 1875, p.545 ي «چيريكۆف»، وهك «قيريش - دهبن» و له «سيهاحه تنامه ي حدود» ي «خورشيد نه فهندي، تهرجه مهى «گه مه زۆف»، ل ۳۹۳ دا، وهك «قيرهژ - دهبن» هاتوه.

۱۰۰ ناوى شاخى «ئه رقه تى» كه كه سهروى ئيشاره ي پتهدكا (به و گۆرانكاربه ئه مرۆببه ي به ته رتيب له

117) Shakmuni Burkhan

118) ÇAKYAMUNI BUDDAH

[له عیبارهتی «پهیکه‌ری بودا» وه، دهرده‌که‌وی که دور نییبه په‌یکه‌ریکی بودا له و شوتینه دانرابیت. وهرگیترا].

۱۱۹) ناوی «سریل» (SIRIL) که له و نریکانه هه‌لکه‌وتوه، په‌کجار نادیاره و زوریش دوربینه‌انه نابین ئه‌گه‌ر له‌گه‌ل «شاریل» (SHARIL) ی مه‌غزلی به‌راوردی بکه‌ین، به واتای به‌شیتک له که‌له‌پووری نایینی بودا؛ پروانه رشیدالدین، چاپی جۆن (پراگ)، ل ۶۷، [ده‌بی نیازی مینۆرسکی گوندی «سریل ناوا» له ناوچه‌ی بۆکان بی].

120) Sunjak

۱۲۱) [ئه‌م گونده که‌وتۆته باشووری بۆکان و مینۆرسکی له شیتوی «توبوت» یدا نووسیوه Tubut].

۱۲۲) [له نریک بۆکان].

۱۲۳) پروانه: رشیدالدین، چاپی به‌ره‌زین، ب ۷، ل ۸۲ له باسی سه‌رۆکه‌کانی «چه‌غان - تاتار» واته ته‌ته‌ره سببیه‌کان له ئیراندا.

۱۲۴) [گوندیکه له رۆژئاوای بۆکان و نریک «ئاخ ته‌ته‌ر»].

۱۲۵) «قه‌ره‌له‌ر» یکی دیکه له نریک «که‌لخۆران» ی ئه‌رده‌بیل (ئه‌رده‌ویئل) هه‌یه. [قه‌ره، خۆی له بیجمی قه‌ره‌مۆسالیان، یشدا ده‌نوتنی که گوندیکی نیوان بۆکان و میانداواوه].

۱۲۶) [میان - دوو - ئاب].

۱۲۷) [دوای سالی ۱۹۸۰، ناوی شاره‌که سه‌رله‌نوئ کرایه‌وه «سائین قه‌لعه» که خه‌لکی ناوچه‌که به کورد و نازه‌ریبه‌وه «سایین قه‌لا» ی پیده‌لین و ئیستا سه‌ر به «میانداوا» ه نه‌ک مه‌راغه].

128) Sa'in

129) Popular

130) Hoyin-irgen

۱۳۱) [هه‌موو دێهستانی تورجان له سالی ۱۹۶۳ وه له بۆکان جیاکراوه‌ته‌وه و که‌وتۆته سه‌ر «سه‌قز». من خۆم له کاتی ئه‌م ئال و گۆره دا له گوندی باغلووجه‌ی عاید به «تورجان»، مامۆستا بووم و که‌وتمه سه‌ر سه‌قز. وهرگیترا].

۱۳۲) [مینۆرسکی به‌شیتوه فارسیبه‌که‌ی واته «شیلان ئاباد» ی نووسیوه].

۱۳۳) [خه‌لکی ناوچه‌که پتی ده‌لین «بیئل ته‌مه‌ر»].

134) Tokhta

135) Tokhtoghä

136) Bayäut

«ئه - و» هوه بۆ «ئه - ی»، ده‌بی ئه‌رقه‌توو بی به‌واتای «پێوه‌ندی‌دار به‌فیتله‌وه» یا «فیل‌بازی له شه‌ر دا». به‌راوردی بکه له‌گه‌ل «أرغجا‌وت» به‌واتای «گۆرینی قسه» و «فری و فیل‌بازی له شه‌ر دا». له راپۆرتی «میرخواند» له مه‌ر له‌شکرکیتشانی «ئولغ به‌گ» له مه‌غۆستان.

۱۰۱) [مینۆرسکی وه‌ک «ته‌ره‌قه» (Taraqa) ی نووسیوه].

۱۰۲) له‌م به‌شه‌دا، ئیمه هه‌روه‌ها هیندیک ناوچه‌ی هاوسپشمان خستۆته به‌رچاو که که‌وتونه‌ته لای باشوور و رۆژه‌لاتی مه‌له‌ندی موکریانه‌وه.

۱۰۳) [مینۆرسکی ئه‌م ناوه‌ی له شیتوه فارسیبه‌که‌یدا، واته بووکان تۆمار کردوه (Bukan)].

۱۰۴) [که‌رچی بۆکان له‌سه‌ر چۆمی ته‌ته‌هو هه‌لکه‌وتوه به‌لام مینۆرسکی، شوتینا‌یه‌تی جوگرافیایی شاره‌که‌ی به‌ پێوانه‌ی جه‌غه‌توو پێواوه].

۱۰۵) [دابه‌شکردنی سیستمی ئیداری ئیران له سه‌ره‌وه بۆ خوار، به‌م چه‌شنه‌یه: ئوستان، شه‌هرستان، شه‌هر، به‌خش، دێهستان، دێهه].

۱۰۶) [من بۆچوونی مینۆرسکیم سه‌بارده‌ت به «وجه تسمیه» ی بۆکان پتی راست نییبه و لام وایه بۆکان له پێوه‌ندی خودای «به‌گ» یا «به‌غ» دا ناوناوه که خودای هیند و ئیرانیبه‌کان بوه پیتش نایینی زه‌رده‌شت و هۆی ئه‌م ناونا‌نه‌ش ده‌بی ئاورگه‌یه‌کی گه‌وره بووبی که دانیشتوانی ئه‌وه‌می شار له شوتینی ئیستای «قه‌لای سه‌ردار» بۆ خودای «به‌غ» یان دروست کردبێ. پروانه: ئه‌نوه‌ری سولتانی، «چه‌ند تیبینییه‌ک له‌سه‌ر ناوی شاری بۆکان»، گو‌فاری مامۆستای کورد، ژماره ۱۰، پاییزی ۱۹۹۲].

۱۰۷) [گونده‌کانی ده‌وره‌بری بۆکان به سه‌ر سه‌ر دێهستاندا دابه‌ش کراون: «ئه‌ختاچی رۆژه‌لات»، «ئه‌ختاچی رۆژئاوا» و «بیه‌ی»].

۱۰۸) [ئه‌م ناوه‌ش به‌پروای من پێوه‌ندی به‌ خودای «به‌غ» هوه هه‌یه و دوور نییبه پیتشتر وه‌ک «به‌غاباد» یا «به‌غاوا» گو‌ترایی].

۱۰۹) [ئه‌م ناوه‌ش بی پێوه‌ندی نییبه به‌ خودای «به‌غ» هوه. له‌بیری نه‌که‌ین که به‌غستان یا بیه‌ستان یا بیستون، ناوی کتوی یه‌زدانی سه‌رده‌می دواتر واته «ساسانیان» بوه].

110) Bā'i

111) Uryäd

112) Kucha

۱۱۳) [باش ده‌بوو ئه‌گه‌ر ناوی هه‌ر چوار هۆزه‌که‌مان بزانیایه که یه‌کیان به‌ دلنمایی ده‌زانی «ئویرات» ه.

114) JRGS

115) Khanikov, "Map of Azerbaijan", Zeit, F. Allgem. Erdkunde, XIV, 1893, map

III

116) Burkhan

۱۶۰) سولدووز شیتوی تورکییه بۆ «سولدووس»ی مه غۆلی. پروانه: رشیدالدین چاپی به ره زین، ب ۷، ل ۲۲۴. له کوردیشدا وهک «سوندووس» یا «سندووس»ی لیتهاتوه. پروانه ئوسکارمان:

O. Mann, "Die Mundart der Mukri-Kurden, 1906, 15, 282, etc.

161) Mukri

162) Moukri

163) H. W. Hausing, "Theophylakts Exkurs über die skytischen Völker", Byzantian, XXIII, 1953, 282 etc.

164) Taviat

165) Mauricius

166) Mu-ki(wu-ki?)

167) Mo-ho

168) Tunguz? [بئ سوود نییه بگوتری گوندیک به ناوی «دونگوز» که وتوته به شی رۆژئاوای بۆکانه وه].

169) Chavannes, "Documents sur les Tou-kiue occidentaux", 230 etc.

170) Haussig

171) Murkit / Markat

172) «هاوسیگ» له پاشکۆی [کتیبه که ی] خۆیدا، ل ۴۳۱، «مووکی» به شیتوی «مووکه ی» دهنوسیتته وه و ئەمهش رهنگه ئیشاره بی به دراوسیتکانی «ته بغه چ» که «مو - کوان» یان پیتده گوترا و ناوه که یان زیاتر رووبه پروو ده بیته وه له گه ل وشه ی مغولی «موغه ی» به واتای «مار». ئەمهش خۆی مه سه له که ئەوه نده ی تر ئالۆز ده کات.

173) Bretschneider, "Medival researches", 1, 28

174) Mo - K'o - li

175) Mekrin

176) M.krit, M.rkit

177) M.krin, B.krin

178) به راوردی بکه له گه ل:

Plano Carpini, ed. C. R. Beazley, 1903, 80

ههروه ها له باسی جیاوازی نیوان «مه رکه ت» و «مه تربت» دا پروانه:

ed. Risch, 1930, 109, Merkit and Mecrit

له م دوانه، یه که میان بوتپه رست و دووه میان مه سیحی بوون.

137) Toqtä

138) [خه لکی ناوچه که پیتی ده لئین «شیلاناوی»].

139) ژووری له بهرد تاشراوی کۆنی «فه قه قا» که وتوته نزیک «ئیندرقاش» ه وه.

140) [ناوچه ی سولدووز (سندووس) ته نیا له قه ره پایاخ پیک نه هاتوه و ئیستاش هه ر کوردی تیدا نیشته جین، واته کورد و قه ره په پایخ ژیانیککی هاو به شیان له ناوچه که دا هه یه].

141) Sir R. Porter

142) Sir A. Stein, Old routs, 324-46.

143) له باشوری مه راغه. پروانه: شه ره فنا مه، ب ۱، ل ۲۹۴. به روا له ت «ساریق قۆرغان» [له زاراوه ی ئیستای خه لکی ناوچه که دا، «ساری قۆرغان»] ه له ناوچه ی تیکاب (به ره سمی «تیکان ته په»، له سه ر ریگای سایین قه لا بۆ بیجار).

144) Kereftitskaya

145) مینۆرسکی له شیتوی «هۆیاتوو» یدا نووسیوه.

146) ده بی بزانی ئایا ئەم شیتویه، به ته واوی ده ستکرده یا خود زه مینه به کی زمانناسانه ی میتژوویی هه یه. پروانه:

Pelliot, "Les mots à H initiale, aujourd'hui amuie J. As, avril, 1925, 193-263.

به له بهرچا وگرتنی /ه/ و «توو» ه که ی ئەم ناوه، ئەسته مه بتوانی له «ئویه» ی تورکییه وه وهرگیرایی که مانای «کۆخی لبادین» ی هه یه.

147) Uyghur

148) Marcus

149) Kereit

150) Marghüz Buyurug - Khan

151) Tamüqa

152) Bärin

153) Toguchar

154) Tughächär

155) Karachar -ov

156) Bilina

157) Arghun Khan

158) "Roi de France" (irad barans)

159) W. Kotwicz

۱۷۹) تۆبلیتی هەردوو تاقمی M.rkit / M.ikrit و B.krin / M.krin له بنه‌ره‌تی هەمان «تونگوز» هەکان نەبن؟

۱۸۰) روون نییە ئایا ئەمە دەگەریتەوه بۆ زیدی کۆنی «ئۆیغور» هەکان له «ئۆرخون» یا بۆ دوایین پادشاهی له نزیک «تین - شیان». پروانه رشید، ۷، ۶ - ۱۶۱ ئەو فەسلەکی کەله «بکرین» دەدوێ و بەشوتینیدا فەسلتیک دێ کە باسی ئۆیغورەکانی تێدا کراوه.

۱۸۱) هەرچۆنیک بچ، فەرهنگی جوگرافیایی، ۴، ۴۹۲ دەست بۆ «مەرقید» ێک رادەدێرێ له‌نزیک شاری «مەرەند» و بەکی دیکە لەسەر جادهی «تەوریز» بۆ «ئەهەر» ە.

۱۸۲) پروانه:

Histoire de Mar Jabalaha III, tr. by Chabot, 1895, ch. XVIII, pp. 122 - 30, 152 - 77.

هەر وه‌ها، پروانه:

Sir. E.A. Wallis Budge, "The monks of Kublai Khan, 1928, 230 - 260, türäye Kaya-jiye

183) Naurüz ?

۱۸۴) «نظام الدین شامی» (چاپی Tauer, ۱۹۲۲)، به چاوی خۆی کردەوهی «مکریت» ی بینیوه. شرف الدین، ظفرنامه، ۲، ۵۲۷، ستایشی «مکریت» دەکا که «بۆ چیا بربین، وینەیان له جیهاندا (از قاف تا قاف) نەبوو».

185) Zarzari

۱۸۶) شەرەفخان. ویناچی شتیکی لەمەر «هەزانی» (خەلکی هەزیب» و دکوو «ئەدیبه‌نه - ئەریه‌لا») زانیی و فەسلێ «زەزا» ش له هێچکام له دەستنووسەکانی کتیبەکه‌یدا دەر نه‌که‌وتوون. لەمەر هەزانی پروانه:

Minorsky, Studies in Caucasian history, 1953, 129.

۱۸۷) پروانه:

Quartremère, "Notices et Extraits, XIII, 1838, 300 - 29.

۱۸۸) جیاوازی کۆتایی وشەکان، به‌هۆی پاشگره‌ مه‌غۆلییه‌کانه‌وه و اتا ده‌کریته‌وه. دەنگی /ن/ ی دوایین وشه له مه‌غۆلیدا به هاسانی وه‌لا دهنری و «مۆرین» ده‌بچ به «مۆری»، دەنگی /ت/ ش نیشانه‌ی کۆیه له ئاخری وشه‌دا. تیره‌یه‌ک (پیتوهندار به «کوکلان» انه تورکمه‌نه‌کان) هەن که ناوی «موکری» یان له‌سه‌ره.

پروانه:

G. Jarring, "On the distribution of Turk Tribes in Afghanistan, Lund, 1939, 39.

له‌زمانی «تۆمانۆقیچ» ه‌وه. هەر وه‌ها گوندی موکری له «نامو-ده‌ریا»، به‌شی باشووری «که‌رکی» ده‌بینرێ. بیچمی موکری چ بنه‌ره‌تی بچ و چ (له ژیر شوین تیکرانی سه‌ره‌تایه‌کی ده‌نگی لیوی دا) دا،

تووشی ئالوگۆر هاتین، بۆ کاره‌که‌ی ئیمه‌ ری نیشاندەرێکی به‌که‌که‌. ئایا ئەو موکرییه‌نه‌ لقیتیکی «قه‌یه‌چی» به‌کان بوون؟ من ناتوانم بلێم که ناوی هۆزی «موکوت» ی ئۆزه‌ک که به‌ گوێره‌ی گوته‌ی «خانیکۆف»:

Khanikov, Opisanije Bukharskogo Khanstva, Spb., 1843, 61

له «بوخارا» ده‌ژیان، ئیشاره به هەمان عونسور ده‌کات یاخود به «مه‌رکیت»؟

۱۸۹) له «قه‌زا» ی «سه‌را» ی تورکیا (رۆژئاوای «قوتور» ی ئیران) ده‌توانی هۆزێکی بچووک بدۆزیبه‌وه که ناوی «موقوری» یه. به‌گوێره‌ی قسه‌ی «سایکس»:

Sir. M. Sykes, "The Caliph's last heritage, 1915, 564.

«ئەم موکری یانه (V. M پیتشوو) ده‌گوترێ په‌نجا سال له‌مه‌وه‌ر هاتوونه‌ته ئیران». ئەم بۆچوونه، زۆر روون نییە و له‌وانه‌یه سه‌رمان لێ بشیوتین. «مه‌حمود افندی بایه‌زیدی» کورد که یارمه‌تیده‌ری «ژابا» بوه:

(Notices et recits Kurdes. St Petersburg, 1860, Kurdish text, p. 5)

ناوه‌که وه‌ک «مقری» ده‌نووسی و ده‌لێ: ئەم تیره‌یه سه‌ر به‌هۆزی «شکاک» (شه‌ککاک) ن. «موقوری» به ۲۲۵ کیلۆمێتر و هەر وه‌ها به‌هۆی گه‌لێک شاخ و کتیه‌وه، له نزیکترین شوینی خاکی «موکری» دوورن و ئەگه‌ر به‌لگه‌ی میژوویی به‌ده‌سته‌وه نه‌بێ، هاسان نییە ئەم دوو هۆزه به هێچ چه‌شنێک به‌یه‌که‌وه پیتوهندی بدرتین.

190) Die Mundart, I, p. XVIII: "Die ackerbauenden Klassen, die ra'iyat, nennen sich grössenteils zum Stamme der débokri gehörig und man darf wohl vermuten, dass diese Débokri, welche in grösseren Massen die östlichen Teile des Mukrilandes, den Distrikt Shar-wérän, und die nach Mian dü-ab hin gelegenen Täler des Tataû und Jagatû bewohnen, die Reste der einstigen Bevölkerung darstellen, die von den stammes und sprachverwandten Mukri aus dem Besitze verdrängt worden ist".

۱۹۱) له فەرهنگی جوگرافیایی ئیراندا، به‌هه‌له «دیهبوگر» نووسراوه.

۱۹۲) له‌شاری «به‌م» ی کرمان، گوندیک به‌ناوی «دیهبه‌کری» هه‌یه که دانیشتوانی به فارسی ده‌دوین. ف. ج. ب. ۸، ل. ۱۶۹ [له‌بیرمان نه‌چ که زانیارییه‌کانی «فەرهنگی جوگرافیایی ئیران» زۆر ناته‌واون و روانگه‌ی ره‌سمی ده‌وله‌تی ره‌زاشا ده‌خه‌نه‌روو. هەر له‌و شوینی «کرمان» و «موکران» ه، هیندیک گوند و ناوچه‌ی بچووک هەن که ئیستاش هەر به‌ زمانیکی جیاواز له فارسی ده‌دوین یاخود پاشماوه‌ی زمانه‌کانی تر و واهه‌یه کوردی، به‌ ئاخفتنی ئیستایانه‌وه دیاره. وه‌رگێر].

193) Qawalisi

۱۹۴) من توانای ئەوهم نه‌بووه به‌دلنیا ییه‌وه بنه‌ره‌تی بنه‌ماله‌یه‌کی رووسی به‌ناوی «بلباکۆف» روون

بکهمهوه که دهزانم کوردی نییبه بهلام دوور نییبه ناماژیهک به خزمایه تی تورکی و مهغۆلی بکا.

195) Clan

196) Mangit

197) Mangqüt

198) Mangütay

199) Manguday

۲۰۰) جیوازی نیوان / گ/ و / ق/ خۆی موشکیله دروست دهکات.

۲۰۱) ناوی گوندی «سوتسناوا» له دهرهوهی مهلبهندی موکری - له ناوچهی «مهراگهوه» ی رۆژئاوای ورمی نیشانهی کۆلتۆنییهکی ههمان هۆزه.

۲۰۲) پروانه: نامهکانی رشید الدین چاپی م. شافی. ل ۱۷۷، باسی «ههربهتان».

۲۰۳) پروانه: حافظ ابرو، چاپی بهیانی، ل ۶۰ که دهلی: ئەمیر «ئه‌لغو» هیرشی برده سهر «ئه‌بوو سه‌عید»... هتد.

۲۰۴) رشید، چاپی به‌رزین، به‌رگی ۷، ل ۱۶۳: به‌رچوق، سه‌رۆک هۆزێکی ئۆیغورو... هتد.

۲۰۵) پروانه: گوڤاری قوتابخانهی توێژینه‌وه‌کانی رۆژه‌لاتی و ئه‌فریقایی، به‌رگی ۱۰، (۳)، ۱۹۴۱، ل ۷۸۶.

۲۰۶) زۆر کچه‌ شازده و ئەمیرزاده ناویان «بول (ه) غهن» بوه به‌واتای سمۆری ره‌ش.

۲۰۷) رشید، چاپی به‌رزین، به‌رگی ۷، ل ۵۹.

۲۰۸) «میتزوی مظفریه‌کان»، G. M. S، ۱۴، ۱، ۶۴۲، له باسی شه‌ری ئەمیر موزه‌فه‌ر له‌گه‌ل مه‌غۆله «ئوغان»-ه‌کاندا (له ئه‌فغان جیوازن) ده‌لی ئه‌وانه‌ی دوایی «جالیق» یکیان بوو که به‌ شیه‌ی مه‌غۆل ده‌یانپه‌رست و قوریانیان بۆ ئه‌و بوتانه (کذا) ده‌کرد. هه‌روه‌ها پروانه «چالیق» ی نزیك «ئه‌هر» (۲): «رادلف»، له به‌رگی ۳، سالی ۱۸۸۴د، وشه‌ی «چهلوو» به «ده‌فه‌ی بوت» مانا ده‌کاته‌وه (ئالته‌ی).

۲۰۹) «ساتی به‌گ» ی کچی ئولجایتو له سالانی ۹ - ۱۳۳۸ زایینیدا حکومه‌تی کرد. پروانه: «تاریخ گزیده، ل ۶۰؛ هه‌روه‌ها ئەمیریکی «جه‌لایری» به‌ناوی «ساتی به‌هادور» (ده‌روبه‌ری ۷۶۵ - ۱۳۶۴) [لاپه‌ره] ۶۹۱ ی ههمان کتیب.

۲۱۰) واهه‌یه «گوته‌ن» ی تورکی بی، به‌واتای هه‌وشی مه‌ی و مالات.

۲۱۱) پروانه: تاریخ گزیده، ل ۵۳۳: «مه‌نگو تیمور» ی کوری «هولاکو». هه‌روه‌ها پروانه: حافظ ابرو، چاپی به‌یانی، ل ۱۳۱ و ۱۳۴: ژنی ئەمیر چوپان.

۲۱۲) نووسینی له فه‌ره‌نگی جوغرافیاییدا، به‌رگی ۴، ل ۴۴۰، به‌ شیه‌یه‌که که ده‌نگی /وی/ بنوێنی به‌لام نزهت القلوب، ل ۸۲ وه‌ک «کوویی» ده‌نووسی. کوویی («کوی ئین»-ه‌کان لقینکی هۆزی تاتار بوون

و رشید، چاپی به‌رزین، ۷، ۸۲، ناوی «کوی ئین» یکی زۆر ده‌با له ئیراندا).

۲۱۳) رشید، چاپی به‌رزین، به‌رگی ۷، ل ۲۵۳ باسی مه‌نقوت ناویک ده‌کا که باوکی «قوتلوغ شا» بوه.

۲۱۴) هۆزی «ئوغوز» که له‌گه‌ل «سه‌لجوقی» یه‌کاندا گه‌یشته‌بوونه ئازه‌بایجان و له سه‌ده‌ی ۱۵د، برا تورکمانه‌کانی خۆیان به‌هیز کردبوو، له لایه‌ن حاکمانی «قه‌ره - قۆبولوو و ئاق - قۆبولوو» هوه له ئه‌رمه‌نستان کیشرا نه‌ دواه.

۲۱۵) [که‌ند] له‌بهنه‌رتدا [وشه‌یه‌کی] «سوغدی» یه! تورک ده‌بی ئەم وشه‌یان له ئاسیای ناوه‌ندییه‌وه هینابج. وشه‌که ته‌نیا له ئازه‌ربایجان و ئه‌وپه‌ری قه‌وقاز ده‌بیته زاراوه‌یه‌کی گشتی.

۲۱۶) «سه‌وره‌پونگان» به‌ واتای درووی سه‌ور، شلیتر به‌واتای رووه‌کی «تاجی شاهی» (پروانه سه‌ره‌ه‌تر) و... هتد.

217) Sargis

218) Dinha

219) Salos

220) Bem-surta(bem-zurta)

پروانه: راولینسن، ههمان، ل ۱۷ که هه‌ندێ لهن ناوانه به‌ناوی چه‌ند قه‌شه‌ی نه‌ستوری ناوچه‌که په‌بوهند ده‌دات و له سه‌رچاوه نایییه‌کاندا ناویان هاتوه (Assemani, Bar Hebraeus). هه‌روه‌ها پروانه «قه‌لعه‌کۆکه» له «لاهیجان» و ناوی ئەو کلیسه‌یه‌ی وا یه‌به‌لاها له به‌غدا دروستی کرد. وه‌رگیتراوی ، لاپه‌ره ۳۰ و ۴۲. Chabot

221) Shmola(shamu'ila)

222) Shilman

۲۲۳) Siyauma (siyämä)، ئەم ناوه له فه‌ره‌نگی جوغرافیایی ئیراندا نییبه.

۲۲۴) هه‌روه‌ها «بیته‌س» له «بیته‌ ته‌موور»، «بیته‌کوس» له «مه‌نگوران»، به‌لام جیواز له «بیته‌ی» - که وه‌ک کوردی ده‌چی (گوندیک به‌م ناوه له ئالان [ی سه‌رده‌شت] و یه‌کی تر له شتۆ هه‌یه). [بیته‌وران = بیته‌ی سه‌روو و بیته‌ی خواروو له سه‌رده‌شت. وه‌رگیترا].

225) Alöt

۲۲۶) Arbanüs [سینۆرسکی ئەم ناوه‌ی بۆ روون نه‌بۆته‌وه، ئه‌ریه‌نوس ناوی گوندیکێ ده‌روبه‌ری بۆکانه. وه‌رگیترا].

227) Dunes

228) Gagash

229) Lagiz

230) Nalös

256) Sincär

257) N. V. Khanikoff, Melanges Asiatiques, 3,1859, 76.

258) Singän

(۲۵۹) پروانه:

Minorsky, "Roman and Byzantine campaigns in Atropatene", BSOAS, XI, 2, 1944, 244-5

له وتاره که دا دهبی له جیاتی Theophanes به Theophylact بخویندیریتته وه، لاپه رهی ۳۱۷: «له و گزله نزیکه و ههر له نزیک نه وانیش ... نه و خه لکه ی وا له وی دژیان پییان ده گوترا سیراگه نوون». (۲۶۰) [نیاز له «تیرانی»، «ناری» بوونی وشه کانه به رانبر به و وشانه که پیوندیان به زمانه «پیش - ناری» یه کانه وه هه یه. وه رگتپ].

(هه ویتتی) 261) identity

262) Siraganön

263) Ecbatana

264) Pharaspa

265) Aganzana

266) BSOAS, XI, 2, 261.

267) Sinna

268) Sisar

(۲۹۶) «به تله میوس»، «ستراتق» (Strato) تاریک و نادیاره که ی خو ی لای رۆژه ه لاتی «دهر باوسا» - «سنکه ر» داده نی که له و شوینه دا له سه رچاوه ی باشووری «ئه مه ردوس» (Amardus) ده چون. ئ. هونیکمه ن (E. Honigmann)، «ستراتق» به شوینی «ههره زپه ی Harhaz-pey داده نی له مازنده ران!

270) Unmismatics

271) Epigraphy

231) Narzames

232) Teyet

233) Surikash(Saqqiz?)

234) Tirkash

(۲۳۵) [مینورسکی له شیوه ی «ته رکاشه» یدا نووسیوه] Tarkasha

236) Tikrish

237) L. Waterman, "Royal Correspondence", Michigan, 1930, 231.

(۲۳۸) پروانه سه ره وه تتر.

239) Tir-kash

240) Suri-kash

241) Parsua

242) Persians

[فارسه کان؟]

243) Lärüete

244) Par-su-ash

245) Niriz

246) Ni-rezh

(۲۴۷) «نیرین» ی فارس له نزیک ده ریاچه ی «مه ارلو» ش ههر له و بابه ته یه.

248) Missi

249) Menua

250) Meishtakha

(۲۵۱) [ئه م به ردنوسه] ههر زو له سه رده می راولینسن دا (هه مان سه رچاوه، ۱۲) به شی زیاتری له ناو چوو بوو. میسیؤنیر (مویه شیر) یک به ناوی «فه بیر» Faber به بی نیحتیاتی له جیتی خو ی گویتسته وه و له ت و په ته که ی ئیستا له مووزه خانه ی بریتانیا یه و نووسراوه که شی له لایهن «و. بیلک W. Belek ده وه ته رجه مه کراوه ته وه. پروانه:

C. F. Lehmann-Haupt, Corpus inscriptionum Chaldicarum, Textband, 1 Lief, 1928, p. 45, No.20.

252) Melkishvili, Vest. drev. istorii, 1949.

253) Daryäs

254) Dariausa

255) Sirgan

لهشکر کیشانی بیزانسیهکان دژی بههرامی چۆبینه

سه‌رچاوه‌یه‌کی رۆژئاوایی که به دوور و درێژی باسی ئەو له‌شکرکیشانه‌ی کردبیت، «تییوفیلاکت سیموکه‌ته»^۸ یه (چاپی بۆن، لیل ۲۰۴ - ۲۳۸). ناوبراو، له‌سه‌رده‌می ئیمپراتۆریه‌تی هیراکلیۆس^۹ (۶۱۰ - ۶۰۰ ز) دا ژیاوه و رووداوه‌کانی سه‌رده‌می پاشایه‌تی «موريس»^{۱۰} (۵۸۲ تا ۶۰۲ ز) ی تۆمار کردوه. تییوفیلاکت ده‌بێ شوینی راپۆرتیکی ره‌چاو کردبیت که یه‌کێ له‌ ئەندامانی سوپاکه‌ی تیتیدا باسی هه‌ندی هه‌له‌ی ئیترانیه‌کانی کردوه و له‌ شیوه‌ی هه‌لس و کهوتی خوسره‌و له‌ گه‌ڵ هاو‌په‌یمانه‌کانی رازی نه‌بوه.

له‌ سالی هه‌وته‌می پاشایه‌تی موريسدا (۵۸۹ ز)، خوسره‌وی دوهم^{۱۱} تووشی راپه‌رپینی به‌هرامی چۆبینه^{۱۲} هات و په‌نای برده‌ به‌ر بیزانسیه‌کان. له‌سه‌ر داواکردنی ئەو، ئیمپراتۆر فه‌رمانی به‌ جه‌نهرالی خۆی - نه‌رسیس^{۱۳} دا به‌ خۆی و سوپایه‌کی دیاریکراوه‌وه، له‌ گه‌لی بکه‌وه‌ن^{۱۴}. هاوکات له‌ گه‌ڵ ئەوه‌شدا، ده‌بوابه‌ خالی خوسره‌و، واته «بندووه»^{۱۵} به‌ یارمه‌تی «جۆن»^{۱۶} - فه‌رمانده‌ری نه‌رمه‌نی، له‌ باکووری رۆژئاواوه هه‌پش به‌رنه‌ سه‌ر ئیتران. مه‌سه‌له‌ی گۆرپه‌پانی [شه‌ری] خوسره‌و و نه‌رسیس له‌ لایه‌ن راولینسن (لیل ۷۱ - ۷۸) و «هۆفمان»^{۱۷} (ل ۲۱۷) هه‌وه، شی کراوه‌ته‌وه. هاو‌په‌یمانه‌کان، له «ماردین» و «دارا» وه هاتن و دیجله‌یان له‌ شوینی دیناداڤۆن^{۱۸} تیه‌په‌ر کرد. (راولینسن، ئەم شوینه به‌ وێرانه‌کانی «نمروود»^{۱۹} ده‌زانێ). ئینجا له «زێی گه‌وره»^{۲۰} په‌رینه‌وه.

له‌شکر له‌ رۆژی چواره‌مدا گه‌بشته «ئه‌لیکساندریا»^{۲۱} (راولینسن: هه‌ولێر). رۆژه‌رپیه‌کی دیکه‌ گه‌بانده‌ شوینیکی به‌ ناوی کلیمه‌ گزنی‌شاس^{۲۲} (سوریانیه‌که‌ی «حنایا»^{۲۳} یه). ئەو ناوه‌ له‌ باسی له‌شکرکیشانه‌که‌ی هیراکلیۆسدا، به‌ شیوه‌ی «گزانه‌یثا»^{۲۴} نووسراوه (تییوفان^{۲۵} چاپی de Boor، ل ۳۱۷). شوینه‌که‌ بێگومان، له‌ باکووری هه‌ولێره‌وه ده‌ست پیده‌کات (واهه‌یه‌ له‌ دۆلی «به‌ستووره»^{۲۶} وه) - گه‌رچی پانتایی ناوچه‌ی ئوسقوفایه‌تی «حنایا» هه‌شتا روون نیه (هۆفمان، ۲۱۶ تا ۲۲۲).^{۲۷}

کاتێ به‌هرام به‌وه‌واله‌ی زانی که‌ بالی راستی هه‌یزه‌که‌ی «جۆن» له‌ هه‌ولێی برپینی زێی گه‌وره‌ دایه، پردی خواره‌وه‌تری داگیرکرد. لێره‌دا، نه‌رسیس فه‌رمانی دا هاو‌رپه‌که‌ی خۆی «رۆفینوس»^{۲۸} بواره‌که‌ی دیکه (واته‌ دیاڤاوسیسیس)^{۲۹} بگرێ. ئینجا خۆی هه‌پشی

برده‌ سه‌ر ناوچه‌ی «ئه‌نی سی نی»^{۳۰} (به‌ ولاتی^{۳۱} «ئه‌نی سی نۆن»^{۳۲}) ی بخوینه‌وه و . به‌ هۆی ئەو راستیه‌وه که‌ هاو‌په‌یمانه‌کان پێشتر گه‌بشته‌بوونه سه‌ر لیواری رۆژه‌ه‌لاتی زێ، ده‌بێ نه‌رسیس ویستبیتی جگه‌ له‌ پرده‌ی وا پێشتر گرتبووی، له‌ به‌ره‌ی پشته‌وه‌ی خۆشی دلتیا بیت.

وا وی ده‌چێ «جۆن» له‌ پلاتی خۆی بۆ ئەوه‌ی به‌لیواری زێ (یا خود به‌ هه‌یلی «وان - مه‌روانه‌ن - عیمادیه»^{۳۳} دا) داگه‌رپه‌ته‌ خوارێ، سه‌رکه‌وتوو نه‌بووبیت و ئەم پیک گه‌بشته‌ له‌ شانی رۆژه‌ه‌لاتی زاگرووسدا رووبداییت.

شوینایه‌تی «ئه‌نی سینێ» هه‌شتا روون نیه، به‌لام مه‌زه‌نده‌ی راولینسن له‌ مه‌ر یه‌که‌بوونی «ئه‌نی سینێ» و «ئه‌زۆنی»^{۳۴} هه‌ندیک سه‌رنج راکیشه‌^{۳۵}. پلینی^{۳۶} به‌رگی ۶ ل ۱۱۸ (له‌چاپی Detlefsen سالی ۱۹۰۴، لاپه‌ره ۱۵۴دا) ده‌لی «گۆردیائیس»^{۳۷} [گۆردوینی]^{۳۸}. هه‌ر چۆنیک بیت، بۆ ناسینه‌وه‌ی «ئه‌نی سینێ»، ده‌بێ به‌ره‌و «ره‌واندن» چاوی بۆ بگێری.

کاتی هه‌والی ئەم هه‌یزه‌سه‌ره‌کیانه‌ گه‌بشته به‌هرام، سوپاکه‌ی خۆی بۆ باکوور و رۆژه‌ه‌لات به‌رپێ کرد تا بزانی هه‌یزی «جۆن» رووی کردۆته‌ له‌شکر نه‌رسیس یان نا؟ له‌ درێزه‌ی ئەم مانۆر کردنه‌دا، گه‌بشته «زه‌ریاچه‌یه‌کی دیاریکراو» (گۆلیکی نزیک)^{۳۹} که‌ ته‌نیا ده‌توانی گۆلی ورمی بیت. ^{۴۰} ئینجا جۆن له‌ سوپای به‌هرام جیا که‌وته‌وه (به‌ هۆی ئەوه‌وه که‌ به‌ره‌و باشووری رۆژئاوا داگه‌ران) و ئەوه‌ش له‌ شوینیکی نزیک سۆلدووز روویدا.

«جۆن» به‌ره‌و باشوور (روو له‌ دۆلی گاده‌ر^{۴۱}) درێزه‌ی به‌ رۆبشتن دا - [دۆلی چۆمی گاده‌ر] هه‌ر ئەو شوینه بوو که‌ نه‌رسیس و خوسره‌و دواي ئەوه‌ی له‌ ناوچه‌ی «ئه‌نی سینیه‌ن»^{۴۲} هه‌وه‌ راوناوون، گه‌بشته‌بوونه ئەوی. جۆن، گه‌بشته‌ گوندیک که‌ به‌ناوی «سیره‌گه‌نون» هه‌وه‌ ده‌ناسرا (له‌و نزیکه‌ رابرد... خه‌لکی که‌ له‌وی ده‌ژیان پێیان ده‌گوتری سیره‌گه‌نون)^{۴۳}. راولینسن، زیره‌کانه، توانی ئەم شوینه له‌ گه‌ڵ گوندی «قه‌لعه‌سینگان»^{۴۴} ی ئیستادا، به‌یه‌ک دابنێ^{۴۵} که‌ ئەویش که‌وتۆته‌ دۆلی «شنۆ» وه^{۴۶} - به‌ره‌و رۆژه‌ه‌لاتی جاده‌که‌.

لێره‌دا سوپاکان، یه‌کیان گرتوه‌وه، ریک و پیکیی دوژمنان، ترسی خسته‌ دلێ به‌هرامه‌وه و له‌ ئاکامدا، ریکه‌ی به‌رزاییه‌کانی گرت به‌ر (به‌ چیا‌دا هه‌لگه‌ران). واهه‌یه‌ رووی کردبیت به‌رزاییه‌کانی باشووری سابلاخ. خوسره‌و ئه‌رکی پاشه‌کشێ پیکردنی به‌هرامی گرت به‌ستۆ، به‌لام به‌هرام تیکێ شکاندن و کشاندنییه‌وه. هه‌رچۆنیک بیت، به‌هرام له‌ تاو و تینی بیزانسییه‌کان ترساو هوردووی خۆی کیشایه‌وه ئەولاتر (ته‌نیش) بۆ مه‌له‌بندیکێ ته‌سته‌م

که سواره دهستیان پی نه ده گه یشت (واته چیاکانی ناوه ندیی «کورتکه» وا چۆمی «که لۆی») له «ته ته هوو» جیا ده که نه وه.

بیزانسیه کان، به دهشتایی نزیک نه و شوینه دا (کذا) تیپه رپوون که شاری دهوله مهندی «که نزه کۆن» که وتیوه نه وی. به هرامیش له و شوینه ی و لیبی گیرسابوه وه، بۆ ماندوو کردنی بیزانسیه کان، هیزی خۆی هینایه گه ر. بیزانسیه کان به خیرایی که وتنه شوینی و گه یشتنه سه ری. نینجا به ره و چۆمی «به له ره ت» (چۆمی فه له را تو، که «قلارائو» ش گوتراوه) ^{۴۷} چوونه پیشی. به یانی رۆژتیک، پیشه و بیان کرد و گه یشتنه دهشتاییه کی به رفراوان. لیره دا شه ر دهستی پیکرد و به هرام شکا. ژماره یه کی ۱۰ هه زار که سی بیزانسیه کان ته رخان کران بکه ونه شوینی. ماوه ی سی رۆژ بیزانسیه کان له گه ل خوسره و له نزیک گۆره پانی شه ردا مانه وه ^{۴۸}. به لām رۆژی چواره م، به هۆی بۆگه ن و بۆساری زۆره وه، مه جبوور بوون بچن بۆ نزیک «که نزه کۆن» ^{۴۹} و له شکری بیزانس له وی خوسره وی به جی هیشت.

طه به ری و فیردهوسی هاوچه شنی رۆژه لاتیبی «ئیتوفیلاکت» ن. «نۆلکه» ^{۵۰} و هۆفمان ^{۵۱}، شاهیدیبه کانی نه وانیان خستوته به ر نه زمون.

(طه به ری، به رگی به که م، ل ۱۰۰۰)، ناوی دوایین گۆره پانی شه ری به «دلث» نووسیوه، که به رواله ت له: د.ن.ق. ده جیت. فیردهوسی (شاهنامه)، چاپی Mohl، به رگی ۷، ل ۱۴۰، ۱۴۲ و ۱۵۰ باسی گه یشتنی خوسره و به م شپوهی خواره وه ده کات: "شاه، خه میه ی شاهانه ی له دهشتی «دوک» لیدا؛ سوپاکه ی به کجار زۆر بو و ریباز و شپوازتیکی راسته قینه شی هه بوو.

سرا پرده زد شاه در دشت دوک

سپاهی چنان گشن و راهی سلوک

فیردهوسی له به شی دواتری [شيعره کان] دا، به رگی ۷، ل ۱۵۰، تاماژه به چیا به ک ده کات که هه مان ناوی له سه ره: «که دوک» (کپوی ته شی) که خوسره و له سه ره نه وشاخه وه سه یری شه رگه ی ده کرد. وشه ی عه ره یی «سلوک» قافییه یه و بۆ وشه ی دوک (د.و.ک) هاتوه. بۆی هه یه د.ن.ق (ی طه به ری) بریتی بیت له خوتندنه وه یه کی هه له ی وشه ی دوک (د.و.ک) به بنه مای [زمانی] ئیرانی ناوه راسته وه، که تییدا، نیشانگه لی /ن/ و /و/ جیگه ی به کتر ده گرنه وه.

ئیمه نابی وشه ی «دوک» وا هاسان به جی به یلین به هۆی نه و راستیه که وه که له نه لف و بیی عه ره بیدا، گه لیک جار پیتی «ک» و «ل» له گه ل یه کدا جیگۆرکی ده که ن. لیره دا

پرسیاریک سه ر هه لده دات: تو بلتی به هه لکه وتیش بوویت، نوسخه هه لگرانی دواتر [ی شاهنامه] «دوک» یان له جیاتی «دول» نه نووسیویت؟ «دول» ^{۵۲} یش له توپۆنیمی قوژینی باشووری رۆژه لاتیی گۆمی ورمی دا به باشی ناسراوه.

«راحه الصدور»، ل ۳۲۴۴، تاماژه به «مه نزلی دۆل» ده کات و ده لئی که وتوته یه ک مه نزلیی "ته وریز" هه (مرحله دول به یه ک منزلی تبریز)، که سولتان مه سه وودی سه لجووقی له سه ره تاي زستانی سالی ۵۴۴ (۱۱۴۹ ز) دا دوومانگ له وی مایه وه.

به گوتیه ی نزهت القلوب (که له سالی ۱۳۴۰ ی زایینیدا نووسراوه)، ل ۸۷، ناوی یه کی له شه ش مه لبه ندی سه ر به [شاری] مه راغه «گاودۆل» ^{۵۴} ه. (له لاپه ره ۲۲۳ دا به شپوهی «کاودوان» نووسراوه) و چۆمی «مورد» ^{۵۵} («موردی چای» ئیستا)، به وییدا تیپه ر ده بیت و ده چیتته ناو «جه غه توو» هه وه (کذا) ^{۵۶}.

«عالم نارا» ^{۵۷}، ل ۵۷۳ تا ۵۷۵، باسیکی دوور و دریتی له سه ر «دزگاودول مراغه» یا قه لای گاودولی مه راغه کردوه - شوینیک، که شاعه باس له ویته چو بۆ چه مه ن (واته ئولانگ) ی «قه ره چبووق» ^{۵۸} بۆ چاوه دیری کردنی یه لخبیه کانی شاهی. قه ره چبووق (کذا) ی تورک، له شه ره فنامه [ی به تلیسی]، ل ۲۸۸ دا تاماژه ی پیکراوه و ته نانه ت نه مرۆش هه ندی خه لک له مه لبه ندی نیوان «بناو» و «مه لکه ندی» ^{۵۹} دا هه ن که ناوی نه و هۆزانه یان له سه ره. نووسرانی وشه که به پیتی /ل/ و دوویات بوونه وه ی به هه مان شپوه، دژ به و بۆچوونه ی ئیمه ده وهستی که پیشتر هینامانه گوری و گوتمان له گه ل «ک» دا گۆراوه. به لām ته نیا له ریگه ی توژیته وه ی راسته و خۆی پاشماوه کانی «توپۆنیمی» ^{۶۰} ناوچه که وه، ده توانری وه لāmی نه م پرسیا ره بدۆزریته وه.

ناوه که هه رجه به ک بیت، پیوسته ئیمه شوینی مه بدانی شه ر له «موردی چای» ی دراوسیدیا هه لگرین. به پینچه وانیه [هه والی] مستوفی، نه وی دواتریان [واته «موردی چای»]، چۆمیکه سه ره یه خۆیه، به لām به ره و باکوور ده کشی و هاو په رایه له گه ل «له یلان چای» - که نه مه یان ده چیتته جه غه توه وه. جا به هۆی گه لیک به لگه وه که «گه نزه ک» و «له یلان» به یه ک داده نین، ده گونجی دهشتی نیوان له یلان و موردی چای گۆره پانی نه و شه ره بوویت که تیئوفیلاکت باسی کردوه.

چیا ی دوک (فیردهوسی) ره نگه به چیا ی «مه ندیل سه ر» بناسریتته وه، که چۆمی موردی چای له دۆلکی نه و شاخه وه به ره و دهشتایی دیتته خواری ^{۶۱}.

سه‌رچاوه‌ی سه‌ربه‌خۆی سی‌ههم، میژوونوسی ئهرمه‌نی «سێ بیئۆس»^{۶۲} ه (که هاوچه‌رخ‌ی خوسره‌و بوه و گۆره‌پانی شه‌ر به «وه‌ره‌ت»^{۶۳} داده‌نج (ته‌رجه‌مه‌ی Macler، ل ۱۹).

نه «تییۆفان» و نه «سێ بیئۆس» ئاماژه‌یان به ئاورگه‌ی شکۆداری «شیز» نه‌کردوه، له کاتیکدا نووسه‌ره‌ عه‌ره‌به‌کان گه‌لێکی له سه‌ر رۆبشتوون^{۶۴}. روخساری سه‌ره‌کی له‌شکرکێشانه‌که، چۆمی «قه‌له‌راڤو»^{۶۵} یه. ناویک که بیگومان له‌گه‌ل «وه‌ره‌ت» ی ئهرمه‌نیه‌کاندا به یه‌ک ده‌ناسرێته‌وه.

تییۆفیلاکت (چاپی de Boor، ل ۳۲۱)، له باسی له‌شکرکێشانی هیراکلیۆس یۆ سه‌ر میژۆیتامیادا ئاماژه به چۆمی «قه‌راس روڤ»^{۶۶} ده‌کات، که له‌گه‌ل «به‌له‌د - روز» ی ئه‌م‌رۆدا، به‌ک ده‌گریته‌وه. ناوه‌ کۆنه‌که‌ی به ئاشکرا، «به‌راز- روڤ» ی ئیبرانی به واتای «چۆمی به‌راز» ه. له به‌ر ئه‌وه‌ی «روڤ»^{۶۷} ی یۆنانی واتای «روڤ»^{۶۸} ی ه‌یه، ئیسه ده‌بی چاوه‌پروانی هه‌مان عونسور له ناوی چۆمی «قه‌له‌راس»^{۶۹} یشدا بین. به‌لام بیجمی یۆنانی و ئهرمه‌نیه‌که‌ی، هه‌ردووکیان به «راڤ»^{۷۰} یارات کۆتایی دیت.

شتێکی نه‌گونجاو نیه ناوه‌ ئه‌سلیه‌که‌ له زاری بیگاناندا تووشی هه‌ندی هاسان کردنه‌وه («له‌ قه‌له‌م که‌وتن») هاتبیت و ناوه‌که‌ له به‌ره‌ندا «وه‌ره‌ران» بویت. («وه‌ره‌ران» یش بیجمی کۆنتری «به‌هرام» ه. پروانه «ئواران‌یس»^{۷۱} ی بیزانسی، ئاگاتیاس^{۷۲} (که میژووی ۵۸۲ ی زایینی به‌سه‌ره‌ویه)، II، ۲۴، ۷۳.

ئه‌و گریانه، له لایه‌ن مه‌سه‌عوودییه‌وه سه‌لماوه که سێ جار ناوی «الشیز» و «الران» ی به‌یه‌که‌وه په‌یوه‌ندی داوه. مه‌سه‌عودی ده‌لت: (مروج [الذهب]، ۲، ۱۳۱)، «ئه‌فراسیاب «بیلا‌د السرو والران» کوژا. هۆفمان، سه‌رکه‌وتوانه‌ ئه‌م ناوانه‌ی له بیجمی «الشیز» و «الران» دا ساغ کردۆته‌وه و ده‌لتی: «ئه‌ره‌شکی» یه‌کان^{۷۴} (۲، ۲۳۵) شاه‌ی «الشیزوالران» بوون و هه‌ره‌وه‌ها ده‌لتی: (۴، ۷۴) له هه‌مان ولاتدا (بیلا‌دالشیزوالران) ئاورگه‌یه‌کی ناودار هه‌یه که هه‌ندی بوتی تیدا دانرابوو و نه‌وشیره‌وان له‌وئ رایگۆست، نه‌وشیره‌وان، هاته سه‌ر ئاورگه‌که، که ئاگرێکی گه‌وره‌ی تیدا هه‌لکراوو و بردی [واته ئاگره‌که‌ی برده] شویتیک به ناوی «البرکه» (گۆل، به‌ند).

پاشان جیه‌ل‌کانی دواتر [ئه‌م ناوه‌یان] به «الشیزوالران» خوتندۆته‌وه. له راستیدا فیرده‌وسی تاراوگه‌ی «ئه‌فراسیاب» ی له «به‌رده‌ع» ی ئه‌وپه‌ری قه‌وقاز دیاری کردوه (ناوچه‌ی «ئه‌رپان» که به‌ئهرمه‌نی «ئه‌لوانک» (ئه‌لوانخ) و به یۆنانی «ئالوتینیا»^{۷۵} ی پێ

ده‌گوتری. به‌لام ناتوانی شوینی ئاورگه‌که، له دووجیگه‌ی جیاواز واته ئه‌رپان و شیز (له قوژینی باشووری رۆژه‌لاتی گۆلی ورمی) دابنریت.

هۆفمان، به دروستی «والران» (په‌واله‌ران) ی به «وه‌ره‌رات» ی ئهرمه‌نیه‌وه په‌یوه‌ندی داوه و به‌م شیه‌ویه‌ ریگه‌ی یۆ وه‌لام دانوه‌ی ئه‌و پرسیاره‌ خۆش کردوه که باه‌تی باسی ئیستای ئیسه‌ بیت^{۷۶}.

ده‌قیکی ده‌ست تیه‌ره‌دراوی دیکه‌ش هه‌یه که ده‌توانی وه‌لامی پرسیاره‌که‌مان بداته‌وه. له ژیننامه‌ی گرنگی قه‌شه‌ی نه‌ستۆری «یه‌به‌لاها»^{۷۷} (چاپی Bedjan) و ته‌رجه‌مه‌ی فه‌ره‌نسی [قه‌شه] ج.ب. شابۆ^{۷۸} له ل ۱۱۹ ی ته‌رجه‌مه‌دا، راگه‌یینه‌راوه که قه‌شه‌ی ناوبراو، له سالی ۱۲۹۷ - ۱۲۹۶ ی زاییندا، چۆته مه‌راغه و له‌وێوه، به «شه‌قه‌توو» (واته چۆمی جه‌غه‌توو) و «سیاه‌کوه» دا گه‌یشتۆته هۆردووی شاه‌ی.

قه‌شه‌ی ناوبراو، له سالی ۱۳۰۴ - ۱۳۰۵ ی زاییندا، له لیواری چۆمیک، که به [زمانی] مغولی پێی ده‌گوترا «جه‌غه‌تویی» و به فارسی پێیان ده‌گوت «وه‌کیه‌روود» گه‌بشته لای «ئیلخان ئولجایتیو». به هۆی «ره‌شیدالدین»^{۷۹} ه‌وه (چاپی Quatremere ل ۱۰۲ - ۱۰۳، ۴۱۱، و ۴۱۷)، ده‌زانین لیواری چۆمی جه‌غه‌توو یۆ مغوله‌کان زستانه‌هه‌وار (قشلاق) یکی خۆش بوه. هه‌روه‌ها به قسه‌ی ره‌شیدالدین، ناوی فارسی چۆمه‌که «زرینه‌رود» به واتای چۆمی ئالتوون بوه، به‌لام وادیاره‌ نووسه‌ریکی نه‌ناسراوی مه‌سیحی، ناوی جوغرافیایی گه‌لێک کۆنتری چۆمه‌که [وه‌کیه‌رود] ی پاراستبیت.

وه‌کیه‌رود (?)^{۸۰} به فارسی هێچ واتایه‌کی نیه و ئه‌م ناوه‌ گۆراوه واهه‌یه له بیجمی «په‌له‌ویش هه‌روا»^{۸۱} (وه‌ره‌رود) یا خود «لیره‌ش هه‌روه‌تر»^{۸۲} (وه‌ره‌نرود) یا ته‌نانه‌ت، «لیره‌ش هه‌روا»^{۸۳} (وه‌له‌رود) دا بخوینرێته‌وه. به هۆی ئه‌و راستیه‌وه که من [زمانی] سوریا‌نی نازانم، سه‌بارته به‌ومه‌سه‌له‌یه له گه‌ل قه‌شه «ف.ناو»^{۸۴} دا راویترم کرد، ئه‌ویش (له نامه‌ی ۱۷ ی جوونی ۱۹۲۹دا)، ساغ کردنه‌وه‌کانی منی سه‌لماند. ئه‌گه‌ر ئه‌و ده‌ستکه‌واتانه جێی پروابن ئیسه ده‌بی به ئاکامیکی گه‌لێک قورس و قایم گه‌یشتبیتین:

«قه‌له‌راڤ»^{۸۵} = وه‌ره‌ران روڤ = والران = جه‌غه‌توو.

که‌نزه‌کۆنیش ده‌بی له دراوسییه‌تی ئه‌و هه‌لکه‌وتبیت. پروانه سه‌ره‌ده‌تر، ل ۲۵۴ [ی ئینگلیزی].

لهشکرکیشانی هیراکلیوس

تەرتیبی میژوویی و شوینی رووداوهکان له ماوهی سێ جار لهشکرکیشانی هیراکلیوس بۆ سه‌ر ئیبران (که بۆی هه‌یه له سالانی ۲-۶۲۱، ۶-۶۲۴ و ۸-۶۲۷ دابووین)، تا قه‌مپێک موشکیله‌ی ئه‌سته‌مان بۆ ده‌خولقین^{۸۶}.

هه‌رچۆنیک بێت، شانۆی یه‌کێ [له‌شه‌ره‌کان] به‌ شه‌رح و باسێکی زۆره‌وه بۆ ئیسه‌م ئاشکرایه، به‌لام هه‌یچ چه‌شنه راپۆرتیکی متمانه پیکراومان له مه‌ر له‌شکرکیشانه‌که‌ی پێشتر (۶-۶۲۴) بۆ سه‌ر ئازده‌ربایجانی باشووری پێ نه‌گه‌یشتوه. پێدا هه‌لگوتنه‌که‌ی «جۆرجیوس پیزیدیس»^{۸۷} ی هاوچه‌رخێ هیراکلیوس به‌ شیعر و «به‌دیج» ی یۆنانی به‌سه‌رهیراکلیوسدا، ته‌نیا چه‌ند ناویکی ئه‌وانه‌ی تێدا هاتوه که له‌ده‌ریادا خنکان.

دواتر باشترین شه‌رح و به‌یان، هه‌ی «تیه‌وفان» ی «معترف»^{۸۸} ه، (که له‌ ده‌وره‌یه‌ی سالانی ۸۱۰ تا ۸۱۵ ی زایینیدا، کاره‌که‌ی خۆی کۆتایی پێ هینا)، چاپی de Boor، ۱۸۸۵، ل، ۳۰۹ و ۳۱۰.

له‌مه‌ر دواقوناغی شه‌ره‌کان (۸-۶۲۷ ز)، به‌خته‌وه‌رانه به‌لگه‌یه‌کی هیراکلیوس - خۆیمان به‌ده‌سته‌وه‌یه، که خاوه‌نی گرنگایه‌تی تایبه‌ته و ناوی «که‌نزه‌کۆن» و ریکه‌وتی ۱۵ ی مارچی ۶۲۸ ی به‌سه‌ره‌وه‌یه^{۸۹}. به‌لگه‌نامه‌که، له «کرۆنیکۆن پاساله»^{۹۰} دا دۆزرایه‌وه (کتیبه‌که له‌ ده‌وره‌یه‌ی سالی ۶۲۹ ی زایینیدا نووسراوه).

ئیرانییه‌کان وه‌ک نه‌ربیتیک چاوه‌ گه‌یرانی «گه‌نزه‌ک» ده‌قووچین - و تۆمارکراوه‌کانی طه‌به‌ری و فیرده‌وسیش ئه‌و راستیه‌ ده‌ر ده‌خه‌ن. «سی بی ئوس»^{۹۱} (ته‌رجه‌مه‌ی Macler، ل ۸۱) ته‌نیا باسی ئه‌وه ده‌کات که «هیراکلیوس» به‌ رینگای «که‌رین»^{۹۲} (ئه‌رزپۆم) و «دقین»^{۹۳} و «نه‌خجه‌وان» داها‌ت و هه‌لی کۆتایه‌ سه‌ر «گه‌نزه‌ک» [ی ئاترۆپاته‌ن] و ئاگردانی «ئاگری گه‌وره» (واته‌ هرات)^{۹۴} ی له‌ناوێرد که «قزناسب»^{۹۵} ی پێ ده‌گوترا.

تیه‌وفان ئه‌و رینگایه‌مان بۆ روون ناکاته‌وه که هیراکلیوس پێش ئه‌وه‌ی بگاته «گه‌نزه‌ک» پێیدا تیه‌په‌ر بوو؛ ده‌قیکی یۆنانی [کتیبه‌ی تیه‌وفان] یش، که راولینسن

که‌لکی لێ وه‌رگرتوه (چاپی Bonn، ۱، ۴۷۱)، بێ هه‌یچ گومانیک ده‌ستی تی وه‌ردراوه.

ئه‌وه‌شه‌ی نووسراوه [که‌ی تیه‌وفان]، ته‌نیا له‌ ته‌رجه‌مه‌یه‌کی لاتینی کۆنی ئاماده‌ کراوه له‌ لایه‌ن ئاناستاسیۆسی^{۹۶} کتیبدا‌ری «پۆپ» (ده‌وره‌یه‌ی ۸۷۴ و ۸۷۵ ز) دا ته‌واوه‌ کراوه، به‌لام بۆ ماوه‌یه‌کی دوور و درێژ گرنگایه‌تیه‌که‌ی نه‌گه‌یرایه‌ به‌رچاوه‌ و ئه‌وه‌ش به‌هۆی ناویکی نااسایی نیو کتیه‌که‌وه‌ بوو.

ئیه‌مه‌ له‌ جیاتیی ئه‌وه‌ی ته‌رجه‌مه‌ی یۆنانی به‌شی فه‌وتاوی کتیه‌که‌ له‌ لایه‌ن «de Boor» ه‌وه‌ بنوسینه‌وه، پێویسته‌ ده‌قه ئاساییه‌ به‌ زمانی یۆنانی نووسراوه‌که‌ و ده‌قه زیادکراوه‌که‌ی زمانی لاتینی، هه‌ردوکیان وه‌ک خۆیان به‌یه‌تیه‌وه^{۹۷}: «و شاه‌هه‌پش کرده‌ سه‌ر گه‌زه‌کۆن».

ئه‌م ده‌قه‌ ساغ کراوه‌یه، وینه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نی رووداوه‌کانمان بۆ ده‌کیشیتیه‌وه: هیراکلیوس که‌ بیستویه‌تی خوسره‌وه له‌ گه‌نزه‌ک بوه، هه‌پشی کردۆته‌ سه‌ر شار و گرتویه‌تی. ئینجا ئیجازه‌ی داوه‌ سوپا‌که‌ی له‌ ده‌وره‌یه‌ی شار ماندوویی به‌سه‌یننه‌وه. له‌هه‌مان کاتدا، خوسره‌وه‌ چۆته‌ شاری «ئی به‌رمه‌یس»^{۹۸} له‌ به‌ری رۆژه‌لات و به‌خه‌یرایی ئه‌و شوینه‌ی به‌ جێ هه‌یشتوه. «ئی به‌رمه‌یس» (کذا)، ئاورگه‌ و گه‌نجینه‌ی جه‌واهه‌راتی «کرۆسوس» شای لیدیای^{۹۹} و هه‌روه‌ها «ره‌مزی خه‌لوز» ی «به‌هرامی لێ بوه»^{۱۰۰}.

خوسره‌وه‌ ئه‌و جه‌واهه‌رات و ئاگره‌ی هه‌لگرت و [به‌ره‌وه‌ باشووری رۆژئاوا] رۆیی. رووی کرده‌ «ده‌سته‌گه‌رد» (له‌ نزیک «ئیسکی به‌غدا»^{۱۰۲}). هیراکلیوس «ئی به‌رمه‌یس» ی گرت، ئاورگه‌ و هه‌روه‌ها شاره‌که‌ی سووتاند. خوسره‌وه‌یشی به‌ره‌وه‌ ناوچه‌ رژد و ئه‌سته‌مه‌کانی میدیا، راونایه‌لام بۆ ئه‌وه‌ی زستانه‌هه‌وار له‌و په‌ری قه‌وقاز دا‌مه‌زینتی، گه‌رپاوه‌ دو‌اوه‌.

راولینسن (ل ۷۸) به‌ هۆی ده‌قیکی ناته‌واوه‌وه، تووشی گه‌یژ و گومی بوه‌ و وای زانیوه‌ گوايه‌ هیراکلیوس ئاورگه‌ی «گه‌نزه‌ک» ی سووتاندی. ته‌نانه‌ت پسه‌پۆریکی لێزانی وه‌ک هۆفمانیش (ل ۲۵۲)، که‌ به‌ باشی له‌ ده‌قه‌که‌ تیه‌گه‌یشتبوو، نه‌یتوانی بزانی له‌ به‌رچ هۆیه‌که‌ مه‌سه‌له‌ی سووتانی ئاورگه‌، نه‌ک له‌ شوینیکی وه‌ک گه‌نزه‌ک به‌لکو له‌ شاریکی بچووی وه‌ک «ئی به‌رمه‌یس» تۆمار کراوه‌.

کلیلی سه‌رجه‌می مه‌سه‌له‌که‌ له‌ راپۆرتیکدا ده‌رده‌که‌وتی، که‌ مه‌سه‌وودی^{۱۰۳} له‌ به‌رگی

٤، لاپهړه ٧٤ [ی مروج الذهب] دا رایگه یاننده. به گوږه ی راپوړته که، نهوشیروان ناگره که ی له «الشیز» (و) «پوالهران» هوه برده «البرکه» (گوډ) ١٠٤، که راولینسن به شپوه یه کی بی پتونه، به ته ختی سولیمانی زانیوه ١٠٥.

سه رچاوه عه ره بی و فارسیه کان، ناماژه به زور رووداوی سه رده می گوږزانه وه ی ناگره که له لایه ن شاهانی ئیرانه وه ده که ن هه روه ها تاییه تمه ندییه زه قه کانی «ته ختی سوله یمان» یش هو ی به رچاوی نه و راگوږسته مان به ده سه ته وه ده دن: قه لایه کی کو نی قایم له سه رگر دیک ی به تاقه وه که وتوو، گوډ لیک ی قو و له سه رگر ده که، که هه ندی زنه و کانی او پاراوی ده که ن، روانگه ی که لیک رازاوه ی دو له که و هه روه ها هه لکه وتنی له سه ر ریگه ی په یوه ندیده ری ئیرانی ناوه ندی و نازه ریا یجانی باشوور و میژو پوتامیا.

نه که رته م راگوږزانی ناگره، له سه رده می نهوشیروان (٥٣١ - ٥٧٩ ز) دا رووی دابیت، نه و ا درده که ویت:

I بچی هیراکلیوس له چاوی بکه وتنی په که م و دووه می

که نزه کدا، ناماژه یه که به بوونی ناورگه که ناکا؛

II ناوه ندی که متر گرینگی «تی به رمه یس» - که که وتوتته به ری

روژه لاتی [که نزه که] هوه، ناورگه یه کی گوره ی تیدا بوه.

هه روه ها، له که لیک سه رچاوه ی دیکه دا ناماژه به «ئی فار مه یس» ١٠٦ ده کری. به لام ناوه که، بیچی جوړه جوړی هه یه. کو نترین سه رنج له به شی یازده هه می «میتاندر پروتیکتور» ١٠٧، چاپی Dindorf، ١٨٧١، ل ٢٥ دا درده که وئ که تیدا گوتراوه، بالوږی بیزانسی «پیتریا ترسیوس» ١٠٨ گوایه له و شوتینه دا چاوی به شای ئیران که وتوه «که له وئ بوو بو کرین». به هو ی نه و راستیه وه که رووداوه که له سالی ٥٦٢ زایینی و سه رده می نهوشیروان دا رووی داوه، قسه کانی مه سه وودی (سه ره و تر) چه شنه سه لماندنیکی ناراسته و خویان بو پیک دیت.

تیئو فیلاکت، ٥، ١٤، داستانی نه و ه مان بو ده گیتیه وه چون خوسره وی دووه م که «فیرامه یس» ١٠٩ بوو، داوای له قه شه «سیرگیوس» ١١٠ کرد دوعا بکات «شیرین» مندالی بیت. «ئیفا گریوس» له کتیبی «میژووی کلیسه» ١١١، ٦، ٢١، (چاپی، ١٩٨٩، ل ٢٣٦) دا، هه مان داستان دوویات ده کاته وه.

Bidez نه و ه ش جاریکی دیکه ده یسه لمینی که شوتنی ناوبرا و هک کاخی نشیمه نی

شا، که لکی لیوه رگیرواوه.

کورتی بکه ینه وه، «جیورجیوس پیزایدیس» ١١٢ (چاپی Boon، ١٨٣٧، ل ٨٥)، له شیعی ریکی پر له زیده رویدا باسی که یشتنی هیراکلیوس به «دارارتاسی» ١١٣ ده کات [و ده لی] نه و شاره «که وتیوه باکووری ئیران و باشوور» (به ره و باشوور) ی ١١٤ ئیمه وه (واته هی ئیمپراتوره تی بیزانس). «خوسره له وئ «مه جووس و هه روه ها کوانوه ناگره کانی خو ی» راگرت. شاعیر ناوی شاره که به «نه رته شیر» ١١٥ هوه پیوه ندی ده دات، که [شاهیک ی] فاتیحی پارثیه کان (هه شکانیان) بوو. به لام ناشکرایه بیچی فیتامه یس، فیرامه یس، شی فارمه یس و دارارته سیس ١١٦ و هه موویان نوینه رایه تی تاقه ناویک ده که ن که ئیستا ئیمه ناتوانین ساغی بکه ینه وه.

له شاهنامه، چاپی Mohl، II، ل ٥٤٦ - ٥٥١ (چاپی تاران، III، ٧٦٢ - ٧٥٦) دا که یکاوس که ده یه وئ نازایه تی که یخوسره و تاقی بکاته وه، ده ینی رتیه قه لای «دژی به همن» ١١٧. ریگای شوتینه که ش به ده روازی «نه رده بیل» دا تپه ر ده بیت. قه لاکه، دیوارتیکی به رزی هه بوو (برشده باره)، که نه هریمه ن دروستی کرد بوو و دیوی تیدا نیشته چی بوون. که یخوسره و به ناوی خودا (یه زدان)، «دژی به همن» ی گرت که پانتایی قه لاکه ی «ده که مه ند» بوو و گومبه زیکی به رزی له سه ر وه ستا بوو. نه و [واته که یخوسره و]، له ده ورو به ری قه لا و به فاسیله یه کی نه وتو، که نیوه ریگای نه سپیک بیت (مه یدانه نه سپیک؟)، ناگری «نازه رگوشه سب» ی دانا.

واهه یه نه م نه فسانه یه (به لال و گوږی دوا ی نهوشیروانه وه)، ناماژه به ته ختی سوله یمان بکات، به لام نه فسانه که، په یوه ندی نیوان ناوی «دژی به همن» له که ل بیچی جوړ به جوړی [وشه که له زمانی] بیزانسیه کاندایه که پیشتر باسیان کرا، روون ناکاته وه. نه که ر ناورگه که، به شانازی «نامرتا - سپینیا» ١١٨ وه دروست کرابیت، نه و بیچی «پوقیت - نارمه یس» ١١٩ زیاد له وه ی بکه رتیه وه بو «قوه و - مه نوو» ١٢٠ (به همن)، ده که رتیه وه بو «نارمه یتی» ١٢١.

هیراکلیوس، بو جاری دووه م، له ١١ مارچی ٦٢٨ دا که یشته گه نزه که و له هه شته می نا پریدا به چی هیشت. په یوه ندیه سه ره تاییه کانی [هیراکلیوس] له که ل رووداوه کانی نیوان ١٧ ی نوکتویه ری ٦٢٧ و ١٥ مارچی ٦٢٨ (که که یشته لای «شیرویه» - شای نو ی [ی ئیران] یش ده گرتیه به ر)، نه که یشتوتنه ده ستان، به لام ده قی

دووهم نامهی هیراکلیۆس، که له ۸ی ئاپریل [ی ۶۲۸] دا، له هوردوه‌که‌ی نزیک «گهنزهک» هوه ناردویه و له رۆژی ۵ ی مایس دا له کلیسه‌کانی «قسطنطنیه» دا خۆپنراوتهوه، له سه‌رچاوه‌ی وهک «کرۆنیکۆن پاسکاله‌ی «میگنه»، به‌شی قه‌شه‌کانی یۆنان ۱۲۲، ۴۲، ل ۱۰. ۱۷ تا ۱۰. ۲۲ دا پارێزراوه.

له‌شکرکێشانی هیراکلیۆس بۆ سه‌ر مێزۆپوتامیا، له لایهن «راولینسن» هوه هه‌لسه‌نگێنراوه و ئیمه ته‌نیا پتیبستمان به به‌شی کۆتایی کاره‌که‌یه‌تی - کاتی که له لایهن سوپای ئیترانه‌وه که‌وته به‌ر هه‌ر شه‌ و له رۆژئاوا شه‌وه بانگ کرایه دو‌اوه (پروانه Prince، ۱۶۴)، ته‌ویش نازایانه، کشایه‌وه ناو نازه‌ربایجان و پشت زنجیره‌ی زاگروۆس. هیتلی گشتی ته‌و ریگه‌یه‌ی وا [هیراکلیۆس] پێیدا تپه‌ر بوو، به هۆی تیه‌وفانه‌وه بۆمان ناسراوه. (چاپی de Boor، ل ۳۲۵).

فیبیره‌ی سالی ۶۲۸ به وێرانکردنی شاره‌زور («تون سیازوورون»؛ ۱۲۳ کرۆنیکۆن پاسکاله به «توسیا سوورون» ی ۱۲۴ نووسیه) تپه‌ر بوو؛ له‌مانگی مارچدا، هیراکلیۆس هاته شوینیک که ناوی «قارهن» ۱۲۵ بوو. راولینسن ته‌م شوینه‌ی به «بانه» ناسیه‌ته‌وه چون ناوی بنه‌ره‌تی کوردی بۆ ته‌م شاره «به‌رۆژه» به (به واتای «له‌به‌ر رۆژ») یا «راکشان به‌ره‌و رۆژه‌لات»). وهک ئاکامیک [ی ته‌م بۆچونه، راولینسن] لای وایه هیراکلیۆس ده‌بی زاگروۆسی به‌ریگای «بانه» دا تپه‌ر کردیته‌ (کرۆنیکۆن پاسکاله: «جیای زاره» ۱۲۶). به‌لام ناوی «به‌رۆژه» بۆ جوغرافی نووسانی کۆن، ئاشنا نییه و یۆنانیه‌کان زه‌حمه‌ته /Ö/ (ۆ) به‌کی درێژیان له ناوه‌راستی وشه‌که دانایته.

گه‌لیک گونجاوتره ته‌گه‌ر «قارهن» نوینه‌رایه‌تی چوارپێیانیک گرنگ بکات، که جوغرافیانووسه کۆنه‌کانی عه‌ره‌ب «به‌زه» یان پێ گوتوه و به‌کت بوه له مه‌نزه‌کانی سه‌ر ریگه‌ی دینه‌وه‌ر - مه‌راغه. واته له فاسیله‌یه‌کی به‌رچاوی رۆژه‌لاتی زنجیره‌ی زاگروۆس (پروانه خواره‌وتر). ته‌وه شتیکی گه‌لیک گونجاوه که له‌گه‌ل سه‌قزی ئیستای به‌شی سه‌ره‌وه‌ی دۆلی جه‌غه‌توودا، به‌یه‌ک بزانی. ئاکامیک ته‌وتۆ بۆ دیاری کردنی ته‌و بواری وا هیراکلیۆسی پێدا تپه‌ر بوو، یارمه‌تیمان نادات.

بواریه‌که واهه‌یه ریگایه‌ک له ریگاکانی بانه بوویته، به‌لام دووریش نیه ته‌گه‌ر به ریگه‌ی «نه‌خووشان» ۱۲۷ بزانی، که هۆزی جاف له کۆچ و باری سالانه‌یان له شاره‌زوروه‌وه بۆ سه‌رچاوه‌کانی جه‌غه‌توو، هات وچۆی پێدا ده‌که‌ن.

به‌گۆیه‌ی قسه‌ی هیراکلیۆس، هه‌ر له ۲۴ی فیبیره‌یه‌وه که شاره‌زوری به‌جی هیشت

هه‌تا ۳۰ی مارچ، بی وچان به‌فریاری و له عه‌ینی کاتدا، به‌پیتی هه‌والی «تیه‌وفان» هه‌وت رۆژ، له «به‌رهن» ۱۲۸ مایه‌وه. ئیحتیمالی زیاتر ته‌وه‌یه سوپای بیزانسی له جیاتی «بانه» ی زۆر به‌رز، که به‌هۆی «که‌ل» تیکه‌وه ۱۲۹ له جه‌غه‌توو جیابۆته‌وه، په‌له‌ی گه‌یشتن به شوینیکه‌ی گه‌رمه‌سیری وه‌ک جه‌غه‌تویان بوویته.

هیراکلیۆس، رۆژی ۱۱ی مارچ له «به‌رهن» هوه گه‌یشته گهنزه‌ک. به‌م پیه‌یه ده‌بی له‌شکرکێشانه‌که‌ی هیراکلیۆس، له شاره‌زوروه‌وه ۱۷ رۆژی خایاندیته و له‌و ماوه‌یه‌دا هه‌وتویه‌ک له «به‌رهن» مایه‌ته‌وه. ده‌رۆژه ری رۆیشتن به‌سوپاوه، واهه‌یه هیراکلیۆسی گه‌یاندیته‌ ته‌ختی سوله‌یمان و به‌شی خواره‌وه‌ی جه‌غه‌توو. به‌لام له کاتی‌کدا، دووه‌میان [واته جه‌غه‌توی خواروو]، ته‌نانه‌ت له سه‌رده‌می مغولیشدا، به هاوینه‌هه‌وارتیکی گه‌رم ناسرا، به‌که‌میان [= ته‌ختی سوله‌یمان]، به جیاسای ناوه‌هه‌وا، به‌ته‌واوه‌تی نه‌گونجاو دیته پیت چاو.

هیراکلیۆس، له نامه‌ی دوور و درێژه‌که‌ی خۆیدا ۱۳۰، که ناردیه‌وه بۆ «قسطنطنیه»، هه‌ندی شه‌رحی گرینگ له مه‌ر «گهنزه‌ک» ده‌دات که راولینسن، به شیوه‌یه‌کی شایان سه‌رنجی نه‌داوه‌تی. ئیمپراتۆر باسی زۆری خواردن بۆ مرۆف و تفاق بۆ ته‌سپ له شاره‌که‌دا، ده‌کات (مه‌سه‌رفی زۆر ده‌که‌ن له خه‌لک و له ته‌سپ) ۱۳۱. شاریک، که نزیکه‌ی سی هه‌زار مالی تپدایه، باسی گونده‌کانی ده‌وره‌یه‌ری هه‌ر نه‌که‌ین.

هوردوگای قورس و قایی هیراکلیۆس که‌وتیه‌وه نزیک شار، به‌لام چارواکان له مالی خه‌لکدا ئاگاداری ده‌کران، "به‌شیوه‌یه‌ک که بۆ هه‌ر پیاویکی هوردوو، ته‌سپیک دیاری کرابوو".

چاو خشاندنیک به‌و وینه‌نوویه‌ی ته‌ختی سوله‌یمان ۱۳۲ به‌سه بۆ ته‌وه‌ی بزانی ته‌ختی سوله‌یمان، ناتوانی جیگه‌ی شاریکی وای لی بیته‌وه ۱۳۳. گرده‌که به‌تیژی له‌سه‌ر دۆلیکی باریک قوت بۆته‌وه و چه‌ندین لووتکه‌ی جیا، ده‌وریان داوه. به‌شی ژوره‌وه‌تری، به‌دیواریکی گه‌لیک قایم ده‌وره‌ دراوه. لیره‌دا گۆراییه‌کی ۳۲۰ × ۳۸۰ مه‌تری (۱۰۵۰ × ۱۲۵۰ فوتی) هه‌یه و گۆلیکی ۶۸ × ۱۰۸ مه‌تریش له ده‌ره‌وه‌ی قه‌لاکه‌دایه. بارودۆخی ناخۆشی شوینه‌که له وه‌زی زستاندا، به‌هۆی وینه‌یه‌که‌وه نیشان دراوه که پرۆفیسۆری کۆچ کردوو «د.ف. و. جه‌کسۆن»، ۱۳۴ هه‌مان، ل ۱۳۳، هه‌لی گرتوه و له ژیریدا نووسیه‌یه: ته‌ختی سوله‌یمان "له ژیر به‌فردا نیژراوه".

رینگه دینهوهر . مهراغه

۸ب و ۷). ئینجا، له ویتوه بهرهو باکووری روژتاوا دپروات (پروانه خواره وده تر، ل ۲۵۳ ی ئینگلیزی). به شی یه که می تهو رینگای هات و چویه، هه ندی شه رحی گرینگی له مه ر رینگای بهرزه - مهراغه تیدایه :

موقه دده سی	قودامه	ئین خور دابیبه	مهراغه
۱ مهرحه له	۶ فرسه خ	۶ فرسه خ	۹ مهراغه
۱ مهرحه له	۵ فرسه خ	۵ فرسه خ	۸ ب جهزه ۱۴۶
۱ مهرحه له	۴ فرسه خ	۴ فرسه خ	۸- موسا نا باد
۱ مهرحه له	۱ بهرید	۲ فرسه خ	۷ بهرزه
۱ مهرحه له	۶ فرسه خ	۸ فرسه خ	۱۰ ت. فلیس ۱۴۷
۲ بهرید	۴ فرسه خ	۴ فرسه خ	۱۱ جابر فاقان ۱۴۸
۱ مهرحه له (?)	۱۴ فرسه خ	۱۴ فرسه خ	۱۲ نیریز ۱۴۹

۱۳ ورمی

شی کردنه وهی له شکرکیشانه که ی بیزانس له سه رده می «موریس» ۱۳۵ دا، ناماژه ی بهه ل و مهرحی گه نزه ک له دراوسییایه تی «وه له ره ت» ۱۳۶ (جه غه توو) تیدایه. هه لسه نگاندنی له شکرکیشانه که ی هیراکلیوس، بوونی شاری سه رنج راکیشی «گه نزه ک» و جیواز بوونی له ئاورگی «ئی بهر مه یس» مان بو ده سه لمیتی. سه رچاوه عه ره بییه کانیش به و په ری روونی و ئاشکراییه وه، شوئنا یه تی «گه نزه ک» دیاری ده که ن. رینگای دینهوهر - مهراغه، که پیشتر، به سی ریوا یه تی جیواز باسی لئوه کرا، بو مه سه له که ی ئیمه، خاوه نی گرینگیه تی زوره. «ئین خور داد بیه» ل ۱۲۱ ۱۳۷ و «قودامه» ۱۳۸، ل ۲۱۳، فاسیله کان به فرسه خ به ده سه ته وه ده دن، له کاتیکدا «موقه دده سی» ۱۳۹، ل ۳۸۳ به قوناغ (مهرحه له) ناویان ده بات:

موقه دده سی	قودامه	ئین خور دابیبه	دینهوهر
۱ مهرحه له	۹ فرسه خ	۷ فرسه خ	۱- دینهوهر
۱ مهرحه له	۶ فرسه خ	۶ فرسه خ	۲- الجبار جان ۱۴۰
۱ مهرحه له	۷ فرسه خ	۷ فرسه خ	۳- ته ل- فان ۱۴۱
به زستان ۵ و به هاوین ۴ فرسه خ		۴ فرسه خ	۴- سیسه ر
۱ مهرحه له	به زستان ۵ و به هاوین ۱۰ فرسه خ	۵ فرسه خ	۵- ئه نده راب ۱۴۳
۱ مهرحه له	به زستان ۶ و به هاوین ۸ فرسه خ	۶ فرسه خ	۶- ئه ل - به یله قان ۱۴۴
۱ مهرحه له		۸ فرسه خ	۷- بهرزه ۸
۱ مهرحه له	۷ فرسه خ	۷ فرسه خ	۸- سابوور خاست ۱۴۵
			۹. مهراغه

فاسیله ی راسته قینه ی نیتوان دینهوهر و مهراغه - له سه ر پیتوانه ی ۱:۱.۰۰۰.۰۰۰، ده و رو به ری ۲۲۵ میله [= ۳۶۰ کیلومه تر]. به هو ی ته و راستیی ه وه که لیسه ته ی به ورده ریشالی قوناغه کان ته نیا ۵۵-۵۰ فرسه خ ده گرتیه بهر، پیویسته مه زنده ی هه ر فرسه خیک به {۴.۵ تا ۴.۹} میل دابنیتین.

پیش ته وه ی بچینه سه ر خاله کانی تر، کاریکی به سووده ته گه ر له ناوچایه تی دوو شوئینی گرینگی «به رزه» و «سیسه ر» بکۆلئینه وه که له سه رچاوه کانی دیکه شدا ناسراون. فاسیله ی ۱۵ فرسه خ (۶۷.۵-۶۱.۳۶ میل) به ره و باشووری مهراغه، ده بی که وتبیتته ناوچه ی «بوکان - سهرا». وه ک ئیمه ده زانین، فرسه خ له تازه ر بایجاندا که میتک درتیرتر بوو ۱۵۰.

بوئوشوئینی گرینگی و که ونارای سه قز (۲۰ میل تا بوکان و ۱۰ میل تا «سهرا»). ناسینه وه که ی ئیمه ده توانی به هو ی ته ندازه گرتنیکیه وه به سه لمی که له سه ر هه مان پیتوانه (به رانه ر له گه ل ۱۵ فرسه خ)، به ره و باشوور ده کشی و «سیسه ر» له شوئینی ئیسته ی سنه، داده نی (پروانه خواره وده تر).

له مه زنده کانی سی سه رچاوه ی ناو براودا، ههروه ها شه رحی رینگایه ک له مهراغه وه بو ورمی ده دری که یه که م جار به ره و باشوور - بو لای «به رزه» ده کشی، (قوناغی ۹، ۸، ئ،

٦٧ میلیه، بۆ فاسیله ٢٢-٢٠ فرسه‌خیه‌که‌ی «ئین خورداربیه» و «قودامه»، هندی کورتی دینی، نه‌وه‌ش وا ده‌گه‌یی‌نێ که ریگا‌که‌ دوا‌ی به‌جی هیشتنی دینه‌وهر و رهنه‌گه‌ به‌ ئامانجی که‌وتنه‌ سه‌ر ریگای سه‌ره‌کی کرماشان - سنه، هندی‌ک لاب‌دات. هه‌روه‌ها ده‌گۆنچ «فرسه‌خ» ی ناوچه‌ باشوورییه‌کان له‌ فرسه‌خی ئازره‌یایجان کورتتر بوویت.

دوا‌ی نه‌و بۆچونه‌ سه‌رتاییه‌انه، ده‌گه‌ینه‌ نه‌زموونکردنی نزیکتری نه‌و ریگه‌ و بانه‌ نه‌سته‌مه‌ی من له‌ سالی ١٩١٦ دا - کاتی له‌ کرماشانه‌وه‌ ده‌چوم بۆ سه‌مه‌نگان، دینه‌وهر، سونقور و سنه، به‌شیکیم پیتوا. زوره‌ی ناوه‌کان، یاجیتی دل‌تاییه‌ی نین، یاخود له‌گه‌ڵ ئۆپۆتیمی ناوچه‌که‌دا، یه‌ک ناگرنه‌وه.

١) ویرانه‌کانی «دینه‌وهر» که‌وتۆته‌ نزیک گوندی «قه‌لای جوو» له‌ ١٧ میلی باکووری بیستوون و به‌ هۆی چا‌و‌چنۆکی به‌شیک له‌ خه‌لکی ناوچه‌که‌وه، که‌ به‌دوا‌ی گه‌نج دا ده‌گه‌رین، له‌ناوچوون.

٢) ناوی «ئه‌لجه‌بارجان» (قودامه؛ الجورجان. پروانه‌ وتاره‌که‌)، واهه‌یه‌ په‌یوه‌ندی به‌ هۆی * «جه‌بره‌کان»، گه‌وره‌کان، گه‌وره‌گان و دواتر «گۆران» وه‌ هه‌بیت. ١٥١

دو‌گوند به‌ناوی «جه‌بارنا‌باد» (؟) له‌ نه‌خشه [ی ئیران] دا، ده‌رده‌که‌ون؛ یه‌کیان ١٨ میل که‌وتۆته‌ به‌ری رۆژئا‌وای دینه‌وهر (له «بیله‌وار»)، نه‌وی دیکه‌یان له‌ باکووری دینه‌وهر، خواره‌وه‌ی که‌لی «مله‌ماس» به‌ ١٥٢. ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر نه‌و دوو شوینه‌ش له‌گه‌ڵ «جه‌بارجان» ی نه‌سلیدا یه‌ک نه‌گرنه‌وه، رهنه‌گه‌ شوینی ناوی نه‌ویان هه‌لگرتبێ و پاراستبیتیان ١٥٣.

٣) بارودۆخی «ته‌لل - قان» ١٥٤ به‌ته‌وا‌وه‌تی خه‌یالی و فه‌رزییه. واهه‌یه‌ که‌وتبیته‌ سه‌ر یه‌کی له‌و ریگایانه‌ی وا له «گا‌وه‌رۆ» وه‌ ده‌چن بۆ دۆلی سنه (قشلاق). هه‌روه‌ها بۆی هه‌یه‌ له‌نزیک «ده‌رگا‌ه» یاخود نه‌گه‌ر ریگا‌که‌ زیاتر به‌ره‌و رۆژه‌ه‌لات بگه‌ریته‌وه، له «که‌رگا‌باد» ١٥٥ بیت.

٤) هۆی باش به‌ده‌سته‌وه‌ن بۆ نه‌وه‌ی له‌ نزیک «سنه» ١٥٦ چا‌و‌ بۆ «سیسه‌ر» بگپین، گه‌رچی دوا پیتته‌ختی ١٥٧ والیانی نه‌رده‌لان وادیاره‌ دره‌نگتر دروست کرایت، نیشانه‌ی نه‌وه‌ش به‌ده‌سته‌وه‌ن که‌ مه‌رکه‌زی پيشو ١٥٨، زیاتر که‌ وتۆته‌ لای باکوور و نزیک به‌سه‌رچا‌وه‌کانی [چۆمی] قزل ئوزن (سفیدروود).

٥) نه‌گه‌ر به‌گۆیره‌ی ناوه‌که‌ی داوه‌ری بکه‌ین، نه‌نده‌راب که‌وتۆته‌ نیوان دوو سه‌رچا‌وه‌ی ناو، نه‌و دوو سه‌رچا‌وه‌یه‌ واهه‌یه «سفید روود» [سیروان] و یه‌کی له‌ لقه‌کانی بن.

٦) به‌یله‌قان (که، ناوی له‌ شوینی دیکه‌شدا ده‌رده‌که‌وی)، ده‌بی له «خورخوره‌ی سه‌روو» چا‌وی بۆ بگپین.

٧) به «به‌رزه» دا (تیسۆفان؛ «قارزه‌ن»)، ده‌گه‌ینه‌ زه‌مینه‌یه‌کی به‌هیشتر. به‌رزه شوینیکی گرنه‌گ بوو که‌ ریگه‌ی مه‌راغه‌ و ورمی له‌وی لیک جیا‌ده‌بوونه‌وه و له سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆه‌می زایینیدا، زنجیره‌یه‌کی ته‌مه‌ن کورتی حکومه‌تیی خۆی لی بوه (پروانه: بلا ذری، ١٥٩ ل ٣٣١). نه‌سته‌مه‌ بیرله‌وه‌ بکرتته‌وه‌ ریبوار و گه‌رۆک له مه‌راغه‌وه‌ نه‌و هه‌موو ریگه‌یه‌ بێن و له‌ویوه‌ باده‌نه‌وه‌ لای رۆژئا‌وا [بۆ نه‌وه‌ی بچنه‌ ورمی]. نه‌م کاره، بۆ نه‌وانه‌ی له‌ باشووره‌وه‌ ده‌هاتن، کاریکی ئاسایی بوو. بۆی هه‌یه، له سه‌فه‌رنامه‌ی نه‌سلێ [هیراکلیوس] دا، به‌رزه - ورمی، له‌ درێژه‌ی هیلێ دینه‌وهر - به‌رزه‌دا بوویت و ته‌نیا به‌ شپه‌یه‌کی میکانیکی به‌هیلێ به‌رزه - مه‌راغه‌وه‌ په‌یوه‌ندی درابیت (ته‌رتیبی پێچه‌وانه‌ی، ده‌بیته؛ مه‌راغه - به‌رزه - ورمی) ١٦٠. ریگایه‌کی راسته‌وخۆ له سه‌قزه‌وه‌ به‌ره‌و باکووری رۆژئا‌وا هه‌یه و من خۆم له‌سالی ١٩١١ له‌ سابلاغه‌وه‌ راسته‌وخۆ پیتیدا چوومه‌ته‌ سه‌قز ١٦١.

سه‌قز، به‌ شاهیدیکی وه‌ک گرده‌به‌رزه‌ که‌ونارا‌که‌یه‌وه‌ ناوه‌دانیه‌کی گه‌لیک کۆنه. ریگا‌که، له‌دوا‌ی به‌رزه، ده‌بوو به‌ دوو لقه‌وه. ناوی قۆناغی ٨ تووشی ئال و گۆر هاتوه‌ و ده‌بوا‌یه له‌ نیوان «ب» ی جه‌نزه و «ا» ی مووسانا‌باد هه‌لبکه‌وتایه ١٦٢. ئیمه، پاشان سه‌بارت به‌م قۆناغه‌ زیاتر ده‌دوین.

سه‌رنج راکیشترین ناوی نه‌م سه‌فه‌رنامه‌یه، «جه‌نزه» یه. «de Goeje» له‌ چاپی موقه‌ده‌سه‌ی، ل ٣٨٢ دا، ناویکی هیناوه، که‌ به «خه‌ روود» ده‌خوینرتته‌وه، به‌لام بیجمیکی دیکه‌ی [نه‌م وشه‌یه] واته «حزه» بێگومان نیشاندهری نه‌و راستیه‌یه که‌ پتویسته‌ ناوه‌که‌ وه‌ک «جه‌نزه» ساغ بکرتته‌وه و نه‌وه، له [کتیبی] ئین خوردا‌د بیه و قودامه‌شدا هاتوه ١٦٣.

به‌شی زیاد‌کرا‌وی نه‌م وشه‌یه - واته «روود»، وا ده‌گه‌یی‌نێ [که‌ شاره‌که] له‌ لیواری چۆمیک بوویت. سیبه‌ری هێچ گومانیک له‌سه‌ر نه‌و بۆچونه‌ نییه‌ که «جه‌نزه»، هه‌مان «گه‌نزه‌ک» ی کۆنه. نزیکه‌ی ٦ فرسه‌خ دوور بوون [ی گه‌نزه‌ک] له مه‌راغه‌وه، شوینه‌که

لهسه ر لیواری [چۆمی] لهیلان دادهنی بهشپوهیهک که بکهوئته بهری راستی ئه و لقهی «جهغهتوو» هوه [که «لهیلان» بیت].

دوو سهراوهی بیزانسی و عهرهیی، له دیاربکردنی شوئنایهتی گهنزهکدا، هاودهنگن - شوئنییک که بۆ یهکه مجار، «کۆلۆنیل مۆنتیث» ۱۶۴ لهسالی ۱۸۳۲دا ناسییهوه ۱۶۵. ناوبراو، بهچاوپیتکهوتنی وئیرانهی پان و بهرینی سه ر ئه و گرده قایمانه - که روخساری تاییهتی به ههموو شارپکی «ئیران دهبهخشن»، شاگهشکه بوو. بهگوئرهی پیتوانهکانی ئه و، ئالقهی وئیرانهکان، نزیکه ۱۴ میلیون دهگرتهوه و زیاترین درئیاییان له رۆژهلانهوه بۆ رۆژئاوا کشابوو. «مۆنتیث» ئه م ئاکامه بهدهستهوه ده دات: شاری تهووریز، له فاسیلهیهکی گه لیک دووری لای باکوور هه لکهوتوه که بتوانی شوئنی «گهنزهکه» بیت، بهلام ئه م وئیرانانه دهتوانن شوئنی گهنزهکه بن. ههروهها، گهنزهکه کهوتۆته بهشی زۆر سارد و بی پیتی نازهربایجان؛ بهم پیتی وهلامیکی کهم بۆ ئه و پرسپاره بهدهستهوه یه که ئامانج له زستانهههوار بۆ سوپایهکی گه وهری وهک سوپای ئمپراتۆر هیراکلیۆس له ماوهی له شکرکیشان بۆ سه ر ئیران دا، چ بووه؟ ئه وان [= وئیرانهکان]، ههروهها نزیک بهشوئنی یهک گرتنهوهی سی رئیانیکن که له تیسفونونهوه به سنه و سابلانغ و «بورپراندیزی» دا ۱۶۶، دهگهنه پیتتهختی ئیران.

راولینسن، ل ۱۱۹.۳۹، چاوی به وئیرانهیهکی گه وهره کهوت به ۳/۴ میل (= ۱۲۰۰مهتر) درئیایی و نیوهی ئه ویش پاناییهوه، که لهسه ر چهند گردی یهک بهدوای یهک پیتکه هاتبوو و گردهکان ۴۰ تا ۵۰ فووت [۱۲ تا ۱۵ مهتر] بهرز بوون. راولینسن ناسینهوهکانی «مۆنتیث» له م بارهیهوه ده داته دواوه، که دهلی «گهنزه ۱۶۷»، وهک هاوینهههاری شای میدیهکان گیراوهته پیش چا و، بهلام «لهیلان» لهدهشتایی میانداو، بێگومان یهکیتکه له گهرمترین شوئنهکانی نازهربایجان».

هه ر چۆنییک بیت، بهرپه رچ دانهوهی راولینسن لهسه ر ئه و بناغهیه دانهوه که پیتوسته نووسینه ئالۆزهکانی سترابۆن له بهر رووناکایی زانباریهی روون و بی گریکانی تیئوفیلاکت هه لسه نگینرتهوه. تیئوفیلاکت، گهنزهکی له دهشتایی داناوه (هه مان، ل ۲۴۵).

بهشی چواره م:

ئاورگهی شیز

لهکاتیکدا تیئوفیلاکت هیچ ناماژهیهک به بوونی ئاورگه له گهنزهک ناکات، تیئوفان به لیبراوییهوه دهیسهلمینی ئاورگهکه، له «ثیبهرمهیس» بوه. ئه گهر رهقیبیک که دواتر پهیدا بوه، واته «چ. سیدرینوس» ۱۶۸ (کۆتایی سه دهی یازده و سه رهتای سه دهی دوازدهه می زایینی)، چاپی Bonn، ل ۱۲۱، ئاورگهکه، له گهنزهک دادهنی (شاری گهنزهکۆن) ۱۶۹، ته نیا ئه و راستیه ده رده که وئ که بهشی گرنگی نوسراوهکه، له ته رجه مهی کۆنی لاتینی [کتیبی] تیئوفاندا ۱۷۰ فه و تاوه وهک چۆن له چاپه سه رهتاییهکانی ئه وروپاییشدا، کهوتبوو.

به قسهی فیردهوسی، خوسرهوی په روويز، پیش شه ری به هرام، چوه ئاورگه که و دیاریی خۆی پیشکهش کرد. شاهنامه، هیچ ناماژهیهک به شوئنی «حه رهمی پیرۆز» ناکات. به هۆی ئه و راستییهوه که، راونانی به هرام بۆ جاری دوایی، له بهری باکووری رۆژهلان بوه (مه راعه - میانه؟)، بۆی هه یه ناوبراو هه موو ناوچه که ی هه تا باشووری گۆره پانی شه ر به جی هیشتهبی و به م بۆنه یه وه هیچ کۆسپیک له سه ر رینگه ی خوسره و نه ماوه بۆنه وهی خیرا بگاته ناوچه ی ته ختی سوله یمان.

ناسینهوهی «ئی بهرمهیس» و دانانی له شوئنی ئه مپۆی ته ختی سوله یمان، ئاکامی هه ندی نیشانهی «مسعرین مه لهل» ۱۷۱ (نیوهی یه که می سه دهی ده هه م [ی زایین]) یه، که له ژیر عینوانی «الشیز» دا، باسی لئوه کرده، ههروهها «حمدالله مستوفی» له ژیر ناوی مغولی* «سقورلوق» دا ناماژه به هه مان شوئین ده کات. گرنگایه تی ئه و دوو دهقه به شپوهیهکی جیگه ی بر وا، له لایه ن راولینسنه وه ده ست نیشان کراوه (ل ۶۴، ۷۰).

گه رۆکی عه ره ب [مسعر؟]، پیشینه یه کی گومان لیکراوی له مه سه له ی راستگۆیی سه باره ت به رۆژهلان تی دوورتر (تورک، هیند) هه یه، به لام له رۆژئاوای ئیراندا ده بی گه لیک شوئنی گرنگی چا و پئ که وتبیت. «مسعر» شه رحیکی زۆر له مه ر «شیز» ده دابه دهسته وه (مه عده نی زۆر و گۆلوی قوول). باسی ئاورگه یه کیش ده کات که ده لئ ناگره که ی ۷۰۰ سال بوو ده ئایسا بی ئه وهی خۆله میش له خۆی به جی به یلی. ئه و بۆچونه، له

ناماژه کردنی به رهمز و رازی جیورجیوس و تیئوفان (و ههروهها سیدرتینوس) به «رهمزی زوخال» دا، سه‌ره‌تای هه‌ودایه‌کمان بۆ ده‌دۆزیتته‌وه. زۆریش له راستی دوورنیه‌یه که بوونی زه‌رباچه‌یه‌کی قوول له تهنیشت ئاورگه‌که، هۆی ئه‌وه بوویت که خوڵه‌میشی ئاگر پاشماوه‌ی نه‌مايیت.

«مستوفی»، نزهت [القلوب]، ۶۵، هیچ شتییک سه‌باره‌ت به ئاورگه‌که نادرکیتنی به‌لام ته‌ختی سوله‌یمان - به ئه‌فسانه‌ی که‌یخوسره‌و (و ئه‌فراسیاب) هوه په‌یوه‌ندی ده‌دات، که ئه‌ویش به‌ش به‌حالی خوئی گه‌لێک له‌ نزیکه‌وه به‌ ستراره‌ به‌ ئاورگه‌ی «نازه‌رگوشه‌سب» هوه. ئیستا پیویسته‌ بکه‌وینه‌ شوین ئه‌و ناماژه و ئیشاراته‌ی که به‌دریژی سه‌ده‌کان بۆ «ئه‌لشیز» کراون.

شوینی گرینگ «ته‌ختی سوله‌یمان» ته‌نانه‌ت له‌سه‌رده‌می پیش ئاری و به‌ر له‌ ده‌وری میدیه‌کانیش سه‌رنجی زۆری خه‌لکی به‌ره‌و خوئی راکیشاوه. تاقمیتی ئه‌مریکی له‌و شوینه‌دا ژماره‌یه‌کی زۆری سوآله‌تی نه‌خشاوی پیش میژوویمان دیته‌وه، به‌لام گرده‌که له‌و ناچن به‌شیتوه‌ی هه‌میشه‌یی خه‌لکی تیدا نیشته‌جی بوویت. ئاو و هه‌وای ناسازگاری شوینه‌که - به‌ته‌نیایی ئه‌م بۆچونه‌ زامن ده‌کات. هه‌روه‌ها ئاو گۆله‌که - که پره‌ له «عه‌ناسوری کانی»، نابێ جیگه‌ی ره‌زامه‌ندی ئه‌و خه‌لکانه‌ بوویت و به‌ شیتوه‌ی دایی له‌وئ نیشته‌جی بوون.

«مارکوارت» له‌ ریگه‌ی شیچ (شیچیکان) ی ۱۷۲ گریمانی فارسی ناوئجیه‌وه ۱۷۳ - که زۆر جار و هک ناوی ئه‌نجینه و خه‌زینه له‌ کتیبه‌ زه‌رده‌شتیه‌کاندا هاتوه، شه‌رحی «شیز» ده‌کات. دیاره‌ هیتستا هه‌ندی بێ متمانه‌یی سه‌باره‌ت به‌ خویندنه‌وه‌ی فارسی نیونجی هه‌رماوه ۱۷۴. به‌لام «پلینی» له‌ نوسراوه‌ گردو‌کو‌کراوه‌ جوغرافیاییه‌که‌ی خویدا، کاتی باسی شاره‌کانی میدیا ده‌کات، ناوی «فیس گه‌نزه‌گه» (و بیجمی دیکه‌ی واته «فیس که‌نزه‌گه») ۱۷۵ ده‌بات، ۱۷۶ که مارکوارت له‌ بیجمی «پفیس (له‌جیاتی «شیچ») - که‌نزه‌گه» دا، ۱۷۷ ساغی ده‌کاته‌وه و ده‌گه‌رپته‌وه بۆ «گه‌نجی شیچیکان» ۱۷۸ ی فارسی نیونجی. ئه‌م ساغ کردنه‌وه‌یه، ده‌مانگه‌یتیتته‌ سه‌ره‌تا‌کانی سه‌رده‌می خویمان، به‌لام مارکوارت به‌ هۆی ئه‌وه‌وه‌ی ده‌لی و اهه‌یه «شیچ» ناویکی «مانایی» بیت، هه‌ندیکی دیکه‌ش به‌ره‌وه‌ پیتشه‌وه ده‌چیت.

هه‌رچۆنیک بیت، ئیمه‌ لیته‌دا ده‌چینه‌ گۆره‌پانی بیرکردنه‌وه‌یه‌کی بچ‌ خه‌وشه‌وه. دواتر

له‌ لاپه‌ره ۲۶۴ دا، پیویسته‌ شیوازی وه‌رگیرانیکی جیاوازی وشه‌ی «شیز» له «چیچه‌ست» ۱۷۹ بگرینه‌ به‌رچاو. ئه‌گه‌ر له‌سه‌رده‌می رۆمییه‌کاندا شوینه‌که (واته «ئۆپیدوم» ۱۸۰) ناوی «شیچ» یا «شیز» بوویت، ناوانی ئی ئارماییس و ئی ئارماییس ۱۸۱ له‌لایه‌ن بیزانسییه‌کان بۆی، به‌هۆی ناویچوو‌ییانه‌وه‌ ده‌بنه‌ هۆی سه‌رلی شیوان ۱۸۲.

گه‌شتی تاقمیتی ئه‌مریکی له‌سالی ۱۹۳۷ دا، بوه‌ هۆی ئه‌وه‌ی دیوار و هه‌روه‌ها کۆنترین بنچینه‌ی بینای ته‌ختی سوله‌یمان، ببریته‌وه‌ سه‌ر بناغه‌یه‌کی پارتی [ئه‌شکانی]. به‌تایبه‌ت، گرینگه‌ له‌بیرمان نه‌چیت که مه‌سعودی له «مروج [الذهب]» دا، II، ۲۳۵، پارتیه‌کان به «شاهانی الشیز» (و «په‌اله‌ران» ناوده‌بات و له «ته‌نییه» دا، له‌سه‌ری ده‌روا و ده‌لی: «ئه‌رشاکه‌کان، ۱۸۳ زستانیان له‌ عیراق و هاوینیان له «الشیز» ی نازه‌ربایجان (من بلاد نازه‌ربایجان) ده‌برده‌ سه‌ر.»

بوونی قه‌لاکه، نیشاندهری هه‌ندی ریگای گرنگی په‌یوه‌ندی‌ده‌ری فلاتی مه‌رکه‌زیی ئیران له‌گه‌ل ناوچه‌ی باشووری گۆلی ورمی و له‌ویش دوورتر له‌گه‌ل میژو‌پوتامیایه. ئه‌م قه‌لایه، له‌ کاتی پیویستدا، ده‌یتوانی رۆژه‌لات له‌ مه‌ترسییه‌ک که له‌لای رۆژئاواوه ده‌هات بپاریزی. پیچه‌وانه‌که‌شی - به‌تایبه‌ت له‌کاتی راپه‌رینه‌ ناوچه‌یه‌کاندا، راست بوو. بۆی هه‌یه‌ خه‌لکی وه‌حشی ناوچه‌کانی «کاسپیه‌ن» [خه‌زه‌ر]، به‌ریگای زه‌نجان - ته‌ختی سوله‌یماندا، به‌ره‌و رۆژئاوا هاتیتن.

نیشانه‌کانی بنیات نانی ئاورگه‌ی «ئێ به‌رمه‌یس - الشیز» له‌ لایه‌ن ئه‌رده‌شیری ساسانییه‌وه، زۆر جیگه‌ی دلنایی نین. به‌لگه‌کانی «جیورجیوس پیسیدیس» ۱۸۴ له‌ مه‌ر قه‌لا‌ی داراتائیس ۱۸۵ که ئه‌رده‌شیری ساسانی بنیاتی نابیت، بایه‌خیان نییه‌ چون واهه‌یه ناوبراو، شیعه‌کانی خوئی له‌ کاتی شایی لۆغانیکدا هۆندیته‌وه‌ که به‌ بۆنه‌ی گه‌یشتنی راپۆرتی شه‌ره‌کانی «هیراکلیوس» گیرابوو. ۱۸۱ له‌و سه‌رده‌مانه‌دا، هیتستا ناوی بیگانه‌ی ئاورگه‌که، نه‌که‌وتبه‌وه‌ به‌ سه‌رنجی ورد. ناوی بنیات دانه‌ره‌که‌ی واته ئارتائیر ۱۸۷ وئ ده‌جی ئیشتیقاقی دووباره‌ی دار-ئارتائیر ۱۸۸ بیت چون جیورجیوس له‌مه‌ر میژوووی ئه‌رده‌شیر (بروانه‌ خواره‌وتر)، تووشی هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌ هاتوه.

راسته‌ که «کرۆنۆلۆجیه‌یه‌کانی مسعر» که به‌ گویره‌ی ئه‌وان، ئاگره‌که بۆ ماوه‌ی

۷۰۰ سال هەر رۆشن بوه، ئاماژەبەك بە بەشى سەرەتایی سەدەى سېهەمى زابىنى و بۆ نمونە بە سەردەمى ئەرەشیر دەكات، بەلام ئیشارەتەكەى گەلێك تارىك و ناديارە و هېچ شتێك لەسەر راگوێزانی ئاورەكە لە گەزەكەو بە شیز نادركینى. هەرەها ئاشكرا نیبە نیازی لە «بوون» ی ئاورەكە بۆ ماوەى حەوت سەدە، چیبە؟ شتێكى چاوەروان نەكراو دەبیت ئەگەر ئاگرەكە لەسەدەى چوارەمى هېجری و لەو كاتەدا كە مسعر چاوی بە «الشیز» كەوتە، هەر رۆشن بووبیت.

مەسعودى (٤ ، ٧٤) و هەرەها «ابن فقیه» ل ٢٤٦٠ راپۆرتی گرنگیان لەسەر راگوێزانی ئاگرى «ئازەرگوشەسب» بۆ شوینی تازه هەیه. نوسراوەكەى مەسعودى لەسەرەتر هەلسەنگینرا و راپۆرتی «ابن فقیه» یش لە خوارەو دا باسی لى دەكړی: «* ئازەرگوشناسپ» - ئاگرى كە یخوسرەو، لە ئازەربایجان بوو بەلام نەوشیروان بردى بۆ الشیز» .

هەردوو راپۆرتەكە وەك یەك دەچن بەلام مەسعودى، بەپیتی عادت، الشیز (و «والهران» ی وەك [دوو وشەى] «معطوف» چاویكردو، كە یەك ناوچەى جوغرافیایی (بلاد) دەگرەو. مەسعودى دەبێ گوتبیتی ئاگرەكە لە «*والهران» ەو برا بۆ گۆلى الشیز و وشەى ناساییەكانى «ابن فقیه» یش دەبێ بەهۆى هەلسەنگاندنى شوینی پرەمز و رازی تەختى سولەیمانەو ئەزمون بكری. تەنانەت لەسەردەمى مغولەكانیشدا «مستەوفى» لەیلان (گەزەك) ی لەژێر ناوی «تومان» ی ١٨٩ مەراغەدا (لە ئازەربایجان) هیناوە (نەهت القلوب، ٨٧)؛ لە كاتێكدا «تەختى سولەیمان» ی ئەو دەم لەژێر تومانی «ئىجەرود» (كذا، لەجیاتى «ئەنجەرود» ی دەقە چاپكراوەكە) لە عیراقى عەجەم ناو دەبات (ل ٦٤) .

شایەدى دانى مەسعودى و ابن فقیه لەسەر راگوێزانی ئاگرەكە لە لایەن نەوشیروانەو (٥٧٩ - ٥٣١ ز)، بناغەى لەسەرەندى نەربیتی ئەدەبى زەردەشتى دانراو ١٩٠ و هەندى سەلماندى ناراستەوخۆشى لە «جیورجیوس پیسیدیس» وەرگرتو.

ئاماژەکردنى ئەوى دواى [واتە جیورجیوس] بە ئەرەشیر (كە دەلێ:] ٦٠ + ١٦ سال لەمەوپیش)، گەلێك سەرنج راکیشە چون ٥٥٠ = ٧٦ - ٦٢٦ و ئەو هەش لەگەڵ تەئریخی نەوشیرواندا بەك دەگرێتەو. وا هەیه جیورجیوس بى ئەوى خۆى ئاگادار بێت

میژووی راگوێزانی ئاگرەكەى بۆ تەختى سولەیمان پى راگەیاندىبیتن.

ناوى « الشیز» ، هەرەها لە [نوسینی] «ابن خورداذیبه»، ١١٩ - ١٥١، رەنگ دەداتەو ئەویش لەو شوینەدا كە بەشیتوێهەكى جیاواز باسى «جەزە» - شارى (خوسرەو) ی پەرویز ١٩١ دەكات، ئاورگەى « ئازەرگوشنەس» ١٩٢ لەوى دادەنێ كە شاهانى زەردەشتى، دواى گەیشتن بەپادشاهى، لە «المدائن» (تیسفون) ەو، بەپىیان دەهاتنە زیارەتى. مەسعودیش (تنبیه، ٩٥)، بە هەندى هەلەو لەمەر ناوى ئاورگەى «ئازەرخش» ١٩٣، لە جیاتى «*ئازەرجوشنەس» ١٩٤، هەمان بۆچوون دووپات دەكاتەو.

لە پيش ويران کرانى ئاورگە لە لایەن هیراکلیۆسەو، خوسرەو گەنجینهى جەواهراتەكەى و بەروالەت ئاگرەكەشى لە شیز راگویتست، بەلام بۆى هەیه کاتى کۆتایی بە شەر هات، ئاگرەكەى لە شوینی خۆیدا دامەزراندبیتەو.

لە کۆتایی پادشاهى ساسانیەکاندا، بنەمالەى حاکمانى ئازەربایجان بۆ ماوەیەكى کاتى، دەورى گرینگیان لە رووداوەکاندا گێرا؛ پروانە: ئیرانشەهر، ١١٣ - ١١٢، یەکیان «بەهەمنى جادوویە» بوو، كە شەرحتیک سەبارەت بەو لە [تاریخی] تەبەریدا، ٤/١، دەورو بەرى [لاپەرە] ٢٠٥٣ هاتو و تیبیدا دەلێ «ئەو [واتە «بەهەمن»] شاه (مەلیك) یک بوو كە ئەوان لە الشیر ١٩٥ «ملکه» واتە کردیان بە شاه. ئەو ناوەى كە بەبى هېچ گومانێك دەبێ لەشپوێ «*الشیز» دا بخوینریتەو، نیشان دەرى گرنگایەتى لە میژینهى شوینەكەیه. تاماوەیهك دواى فتووحاتى عەرەبیش، زەردەشتیەکانى الشیز تووشى ئازار نەهاتن چون لە ژێر [حوكمى] عومەر دا راگەییترابوو: «نابى پيش به داب و نەربت و هەلپەرکى (زەفین) ی خەلکى شیز لە رۆژانى جەژنیاندا بگيرى و هەرەها نابى بەرەهەستى راگەیشتن بەکاروبارى خویان لى بكرى.» (بلاذرى، ٣٢٦). ئیمە ناتوانین بلیین ئەو نەربتانەى گوترا، ئایا ئاورگەكەشيان دەگرتهو یان نا؟

لەسەرەو، باسى یادی «الشیز» لە نێو جوغرافی نووسەرە عەرەبەکان (ابن خورداذیبه، مسعودى و مسعر) کرا. جیگەى سەرنجە، كە جوغرافیانووسەکانى «نەربیتی بەلخى» ١٩٦ سەدەى دەهەم (وەك اصطخرى و ابن حوقل)، هېچكام باسى الشیزیان نەکردو و «یاقوت» یش لەمەر شوینایەتى ئاورگەكە بىنگومان تووشى گێژ و گومى هاتو.

لە سەردەمى مغول دا، ناویكى تازه، یادی «الشیز» لەبیری خەلک دەباتەو.

به‌شی پینجه‌م:

فره‌ئاته . قیره (Phraata-Vera)

ئېستا، ئەگەر بگه‌رپینه‌وه سه‌رباسی له شکرکیشانه‌که‌ی «ئانتونوس»، پینوسته له بیرمان بیت ئەو ئال و گۆره‌ گرنگانه‌ی له ماوه‌ی شەش یا هەوت سه‌ده‌دا له نازەریایجان رووی دابوو، سالی ۳۶ ی پیش زاین له‌سه‌رده‌می نه‌وشیروان و خوسره‌وی په‌رویز جیاده‌که‌نه‌وه.

کاتێ ئانتونوس ریبه‌رایه‌تی له‌شکری خۆی دژ به‌ پارتیه‌کان ده‌کرد، ئاتروپاته‌ن هیشتا هەر له‌ ژێر حوکمی حاکمی پشتاوپشتی خۆی «ئهرته‌قه‌زد» ۲۰۷ - یارمه‌تیده‌ر و باجده‌ری شاه‌ی گه‌وره‌ی پارتیه‌کان «فره‌ئاتیس» ی ۲۰۸ چواره‌م بوو و دوور نیه‌ بنه‌چه‌کی [ئه‌وحاکمه‌]، بگاته‌وه «ئاتروپات» (ستراپۆن، ۱۱، فه‌سلێ ۱۳، ل ۱)، که‌ بۆ ئەوه‌ی نه‌که‌ویته‌ ژێر حوکمی ئەسکه‌نده‌ره‌وه، سه‌ربه‌خۆیی نازەریایجانی راگه‌یاندا.

دره‌نگتر، «ئهرته‌قه‌زد» له‌گه‌ڵ رۆمییه‌کان که‌وت و «ئیسۆتاپه‌» ی ۲۰۹ کچی، بوو به‌ ده‌زگیرانی «ئسکه‌نده‌ر» ی کوری ئانتونوس و کلیۆپاترا. دوا‌بین شاه‌ [ی سلوکی] بریتی بوو له‌ «گایوس جولیسوس ئهرته‌قه‌زد» ۲۱۰ که‌ له‌ بنه‌ماله‌ی «ئهرته‌قه‌زد» بوو و له‌ «رۆما» ۲۱۱ مرد.

بارودۆخی سه‌مه‌ره‌ی «ئاتروپاته‌ن» بۆته‌ هۆی دامه‌زرانی حکومه‌تیکی تایبه‌ت و هه‌یچ پینوست ناکات پینته‌خته‌که‌ی به‌و شوینه‌ بزاین که‌ زیدی حاکمی ناوچه‌که‌ و له‌ چوارچێوه‌ی ئیمپراتۆریه‌تیکی گه‌وره‌دا بوویت.

له‌سه‌رده‌می فتوحاتی عه‌ره‌بدا، سنوورداری نازەریایجان له‌ «ئهرده‌بیل» داده‌نیشت که‌ دووره‌ له‌ هه‌وزه‌ی گۆلی ورمیوه‌. ئیمه‌ ته‌نانه‌ت به‌و مه‌سه‌له‌یه‌ش نازاین که‌ ئایا شاه‌ی نازەریایجان چه‌نده‌ی توانای کۆنترۆڵ کردنی خه‌لکی چادرنشینی کادۆسی ۲۱۲، ئەمه‌ردی، ۲۱۳، ته‌پیری ۲۱۴ و سیرتی ۲۱۵ هه‌بوو، که‌ له‌ لیواری باکووری رۆژئاوای خاکه‌که‌ی دا ده‌ژیان: سترابۆن، ۱۱، فه‌سلێ ۱۳، ل ۳.

ئیمه‌ ته‌نیا سه‌ر خه‌ته‌ گشتیه‌کانی جوغرافیای له‌شکرکیشانی ئانتونوس ده‌زاین.

خویندنه‌وه‌ی ئەزمونگه‌رانه‌ی ناوه‌که‌ له‌لایه‌ن راولینسنه‌وه، بریتی بوو له‌ «سه‌توربیک» ۱۹۷، به‌لام چاپی «لج سترینج» ۱۹۸ له‌ [کتیبی] «نزهت القلوب»، ل ۶۴، بیچمگه‌لی جیاوازی «سفوربیک» ۱۹۹، «سفوربیک» ۲۰۰ و «ستوربیک» ۲۰۱ به‌ده‌سته‌وه‌ ده‌دات. ئەو شیوه‌ خویندنه‌وه‌یه‌ی وا له‌ [کتیبی] «رشیدالدین» دا هاته‌وه‌ - واته‌ «سقولوق» ۲۰۲ هه‌ندی باشته‌ (بروانه‌ چاپی Jahn، ل ۳۵۰). ره‌شیدالدین ناوی «سقولوق» وه‌ک شوینی کاخی پادشاهی مغول ده‌بات و ئەوه‌ش له‌گه‌ڵ قسه‌ی «مستوفی» دا یه‌ک ده‌گرته‌وه‌ که‌ ده‌لج ئەو کاخه‌ له‌لایه‌ن «ئاباقا» [خان] هه‌ ۲۰۳ دروست کرایه‌وه‌. پاشماوه‌کانی ئەم بینایه‌ ئیستاش له‌ ته‌ختی سوله‌یماندا ده‌بینریت ۲۰۴. ته‌نانه‌ت «عالم‌نارا [ی عه‌بباسی]» ش، ل ۱۰۶، باسی حوکمی «سوحاس و سیورلوق (سوقورلوق)» ۲۰۵ له‌ سه‌رده‌می شاه‌ ته‌هماسب دا ده‌کات زۆر واهه‌یه‌ ناوی ئەمرۆی چۆمی «ساروق» که‌ له‌ ته‌ختی سوله‌یمان هه‌ دیته‌ خواره‌وه‌، هه‌یچ شتیکی نه‌بێ جگه‌له‌ هاسان کراوه‌ی ناوه‌ «تورک و مغولیه‌» که‌ و ئەوه‌ش بوویته‌ هۆی نه‌ناسینه‌وه‌ی وشه‌که‌ ۲۰۶.

[وشه‌ی] ته‌ختی سوله‌یمانی ئەمرۆ، وێ ده‌چێ دروستکراویکی ته‌واونویی (دوای سه‌فه‌وی) له‌ خه‌یالاتیکی ئەفسانه‌یی خه‌لک بیت. بۆچوونی راولینسن (ل ۶۸)، که‌ ده‌لج واهه‌یه‌ [ته‌ختی سوله‌یمان] په‌یوه‌ندی به‌ ناوی حاکمی تورکمانی کوردستان - سوله‌یمان شاه‌ی «* ئیفا» وه‌ هه‌بیت، هه‌یچ بناغه‌یه‌کی نییه‌ چون حکومه‌تی ئەو [واته‌ سوله‌یمان شاه‌] ئەوناوچه‌ باکووریانه‌ی نه‌ده‌گرته‌وه‌. بروانه‌ نزهت [القلوب]، لاپه‌ره ۱۰۷.

نووسه‌ری سه‌ره‌کیی میژووی ئەم سه‌فه‌ره، «کوبینتوس دیللیوس» ه، ۲۱۶ که وئ ده‌چیت له‌باری جوغرافیا نووسییه‌وه گه‌لیک له‌خواره‌تری راده‌ی «کنائوس پۆمپیوس تیئۆفان» ی خه‌لکی «میتی لینه» ۲۱۷ وه‌ستا‌بیت و ئیمه‌ بۆ زانیاریی زۆر و با‌یه‌خدار له‌مه‌ر ئەو ولاتانه‌ی و «پۆمپیوس» دا‌گیری کردن قه‌رزدار‌ی ئەوین ۲۱۸.

ئانتۆنیوس - به‌سویا‌یه‌کی گه‌وره‌ی ۱۰۰ هه‌زار که‌سییه‌وه ده‌بوا‌یه ولاتی ها‌وپه‌یما‌نه‌که‌ی خۆی واته «ئه‌رته‌شه‌زه» ی ئەرمه‌نستان تیپه‌ر بکات. به‌گو‌یره‌ی «پلۆتارخ» (که له‌ ده‌وره‌یه‌ری سالی ۱۲۲ ی زاینیدا، مردوه)، له [کتیبه‌ی] Vita Antonii، فه‌سلی ۳۸، د، ئانتۆنیوس ئەرمه‌نستانی به‌ره‌و ده‌سته‌چه‌پی خۆی به‌جێ هێشت. ئەم ده‌ست نیشان کردنه به‌روالته‌ ناما‌ژه به «پیته‌خت» ی ئەرمه‌نستان (ئه‌رته‌خه‌ته ۲۱۹) ده‌کات که که‌وتۆته لیواری باکووری چۆمی ئاراسه‌وه.

ئوه نه‌گونجا‌و نییه که هیلتی رۆیشتنی دواجاری ئانتۆنیوس له‌ دوو شوینی [نووسراوه‌کانی] «سترا‌بۆن» دا، ره‌نگی دا‌بیته‌وه. سترابۆن له‌ به‌رگی ۱۱، فه‌سلی ۱۴، ل ۱۴، با‌سی چیا‌کانی ئەرمه‌نستان ده‌کات و ده‌لی «ئاقوس» ۲۲۰ و «نیقه‌رۆس» ۲۲۱، سه‌ربه [چیسای] ئاراراتی گه‌وره‌ن و ۲۲۲ یه‌ک له‌وانه، واته «ئابوس» که‌وتۆته نزیک ریگه‌به‌ک و ارووگه‌ی «باریس» ۲۲۳ (پاراتۆن تیس باریدۆس) ۲۲۴ تیپه‌ر ده‌کات و به‌ره‌و «ئه‌که‌تانه» ۲۲۵ ده‌چیت ۲۲۶.

هه‌رچه‌نده وا ده‌رده‌که‌وی نیازی سترابۆن له «ئابوس» لوتکه‌ باشوورییه‌کانی چیسای ئارارات بیت، شتیکی گونجا‌وه که ئەم ناوه له [ناوی] ناوچه‌ی بچو‌وکی «ئاواجیق» دا ۲۲۷ ره‌نگی دا‌بیته‌وه - شوینیکی که په‌یوه‌ندی نیوان «ئه‌رزۆم» و شاری «خۆی» له‌ وێه ده‌به‌ستری.

سترابۆن له‌ به‌شیکی دیکه [ی کتیبه‌که‌ی] دا (۱۱، به‌شی ۲.۱۴)، شه‌رحی ده‌دات که ئەو، دوا‌ی «نیفاتس» ۲۲۸، چیسای «ئابوس» ی دیت و «فورات» و «ئاراس» له‌وێه سه‌رچاوه‌ ده‌گرن؛ یه‌که‌میان به‌ره‌و رۆژئا‌وا و ئەوی دیکه‌یان به‌ره‌و رۆژه‌لات ده‌رۆن، ئینجا چیسای «نبیه‌روس» ه ۲۲۹، که هه‌تا «میدیا» ده‌کشیت.

له‌ راستیدا، سه‌رچاوه‌ی دوو چۆمی «مورا‌د سوو» (فوراتی رۆژه‌لات) و «ساری سوو» که‌وتونه‌ته دراوسییه‌تی «ئاواجیق» ه‌وه. به‌ هۆی ئەو راستیه‌وه که به‌ قسه‌ی سترابۆن (۱۱، فه‌سلی ۱۳، ل ۴)، «نیفاتس» له‌ زا‌گرو‌سه‌وه سه‌رچاوه‌ ده‌گرت، وا هه‌یه‌ نیازی له

«نبیه‌روس» بریتی بیت له‌و گردانه‌ی وا به‌ درێژایی ریگای ئاواجیق - خۆی، به‌ره‌و باشووری رۆژه‌لات کشا‌ون و پاشان له‌ درێژایی به‌ری باکووری گۆلی ورمیدا قوت بوونه‌ته‌وه.

به‌لام هه‌موو ئەم ده‌ست نیشان کردانه، تاریک و نادیارن. پلۆتارخ - به‌ بی هێج چه‌شنه‌ شه‌رحیکی سه‌ره‌تایی، ده‌گاته‌ سه‌ر [باسی] ئابلقه‌ی «شاری گه‌وره‌ی فه‌نه‌ته» له‌ لایه‌ن «ئانتۆنیۆسه‌وه» ۲۳۰ و ده‌لی «ژن و مندالی شاهی میدیا له‌ویدا بوون».

دیوکاسیۆس (دوا‌ی سالی ۲۲۹ ی زاینی ده‌نوسێ)، چایی Boissevian، ۱۸۹۸، ۲، ۳۰۹، پیته‌ختی «په‌نه‌سه‌په» ۲۳۱، به (پادشاهی په‌نه‌سه‌سپیس، شوینی چا‌ویپیک که‌وتن) ۲۳۲ ناو ده‌بات. ئەم هێرشه، ده‌بی له‌ هاوین یا پایزیک زوو دا سه‌ری گرتبیت چون به‌ قسه‌ی پلۆتارخ (فه‌سلی ۸ - ۳۷)، ئانتۆنیوس گه‌لیکی پێخۆش بوو زستان له‌ گه‌ل کلۆپاترا دا به‌رپته‌ سه‌ر و گوئی نه‌ده‌دا‌یه پلانی سه‌ره‌کی بۆ گرتنی میدیا "پیش ئەوه‌ی پارثیه‌کان له‌ سه‌ره‌تای به‌هاردا زستانه‌ هه‌واری خۆیان به‌ جێ به‌یلتن".

ئوه [واته ئانتۆنیۆس]، ماوه‌یه‌ک دوا‌ی «اعتدال» ی شه‌و و رۆژ (۲۳ ی سپته‌میر) و پیش هاتنی زستان، له «فه‌رته‌ته» کشایه‌ دوا‌وه (فه‌سلی ۴۰).

ئهم ته‌فسیلاته، بۆ تیگه‌یشتنی باسه‌که‌ی سترابۆن له‌مه‌ر میدیای ئاترۆپاته‌ن (۱۱، فه‌سلی ۱۳) که ئەویش راسته‌وخۆ له «دیللیوس» ی ۲۳۲ وه‌رگرتوه، بێ که‌لک نیه. دیللیوس "دۆستی ئانتۆنیۆس، ئەو که‌سه‌یه وا سه‌بارته به‌ له‌شکر کیشانی ئانتۆنیۆس بۆ سه‌ر پارثیه‌کان با‌به‌تیکی نووسیوه و خۆی له‌ له‌شکره‌که‌دا وه‌ک فه‌رمانده، به‌شداری کردوه".

مخابن، کۆپله‌ی په‌یوه‌ندیدار به‌ باسه‌که‌ عه‌یبی هیناوه که ده‌لی: "پیته‌ختی هاوینیان، له‌ ده‌شتاییه‌ک له‌ گه‌زه‌که «و شوینی زستانیان» له‌ قه‌لای قورس و قایی «قیرا» (ئوپیرا) ۲۳۳، یه، که له‌ کاتی له‌شکرکیشه‌کانی ئانتۆنیۆس بۆ سه‌ر پارثیه‌کاندا، گیرابوو".

ئوه و شانیه‌ی له‌ناو نیشانه‌ی < > خراون، له‌ لایه‌ن ئیدیتۆر «گرو‌سکۆرد» ۲۳۴ هوه زیاد کراون، به‌لام ئەوه‌ش خۆی موشکیله‌ی وه‌زه‌کامان بۆ زیاتر ده‌کات. وه‌ک ئیمه‌ نیشامان داوه، ده‌بی له‌ شوینیکی نزیک «له‌یلان» چا‌و بۆ گه‌زه‌ک بگێرین، به‌لام ئەو شوینه که‌وتۆته ده‌شتاییه‌وه ۲۳۵ و له‌ هاویندا شوینیکی زۆر گه‌رمه (راولینسن)، له‌ کاتی‌کدا هیراکلیوس هه‌وای زستان (فیبیره‌ری و مارچ) ی ئەویی پێ خۆش بوو.

له [نووسینه‌کانی] پلوتارخه‌وه ده‌توانین بگه‌ینه نه‌و ناکامه‌ی که بنه‌ماله‌ی شاه له کاتی گیرانی «فره‌ئاته» و به ماوه‌یه‌کی زۆر پیش «اعتدال» ی پایزه‌دا - که بۆی هه‌یه به کۆتایی هاوین دابنری، ده‌ست به‌سه‌ر کران. ده‌کرێ چاوه‌روانی نه‌وه‌ش بین ده‌قی سترابۆن، شوپینی ناوه‌ندی هاوینی [پارثیه‌کان] به «فره‌ئاته» و هه‌ی زستانیان به «گه‌زه‌ک» دابنیت. هه‌روه‌ها زانراوه که ۲۳۶ قه‌لای «قیرا»، هه‌مان شاری «گه‌زه‌که» بوو‌بیت و به‌س، که پیشتر راولینسن (۱۲۳ل) له گه‌ل «قهره» ۲۳۷ی «قهره‌ره‌ت» ۲۳۸ و هه‌روه‌هاله گه‌ل ناوی که‌سایه‌تییه‌کی ره‌سمی واته قهریس مه‌ناس ۲۳۹دا، به‌راوردی کردوه و گوتوو‌یه‌تی نه‌و که‌سایه‌تییه به‌نزیك بوونه‌وه‌ی هیراکلیۆس له گه‌زه‌ک، هه‌لات.

هه‌ر چۆنیک بیت، وه‌ره‌ره‌ت، ناتوانری به‌هاسانی له گه‌ل * وه‌ره - روت دا (بروانه سه‌روه‌تر) به‌یه‌ک دابنری و ته‌فسیری قاریت مه‌ناس هه‌شتا جیتی متمانه نییه. توپێنه‌ره ئیرانییه‌کان، هه‌ندێ وشه‌ی هاوپه‌رای وه‌ک «وه‌رسمه - پانه» ۲۴۰ به‌واتای «که‌سپک که چاوه‌دیری مه‌سه‌له‌ی به‌ره‌ره‌کانی ده‌کات» یاخود «وه‌رزه‌نه - پانه» ۲۴۱ به‌واتای «چاوه‌دیری‌که‌ری شار» یان پیشنیار کردوه، ته‌نانه‌ت ده‌گۆنجی بیجمه یۆنانیه‌که‌ی هه‌یج نه‌بێ جگه‌له ته‌رجه‌مه‌ی «مه‌رزپان» ی فارسی به‌واتای سه‌رۆکی تاقمیتیکی سوپایی. له کتیبه‌که‌ی پرۆکۆپیۆسدا ۲۴۲، قاریت مه‌ناس ۲۴۳شان به‌شانی پیت یاکسیس ۲۴۴دا هاتوه که گه‌وره پیاویکه هه‌مان نه‌رک و کاری له نه‌ستۆ بوه.

نه پلوتارخ و نه دیوکاسسیۆس، باسی گه‌زه‌کیان نه‌کردوه، به‌لام هه‌ردوو، ناوی پیتته‌خت واته «فره‌ئه‌ته / فره‌ئه‌سپه» یان وه‌ک شوپینیک هه‌یناوه که ئانتۆنیۆس گرتوو‌یه‌تی. نه‌وه‌ش ده‌مانگه‌یی‌نیتته‌ ساغ کردنه‌وه‌کانی سترابۆن له به‌رگی ۱۳، ل ۱۳دا که ده‌لی: پادشاهی نه‌وان، هه‌ی هاوینیان له («پره‌ئاتیس»، هه‌ی زستانیان) له زه‌وییه‌کی ده‌شتایی دا له گه‌زه‌که هه‌لکه‌وتوه، له‌لایه‌ن خوسره‌وه‌وه پارێزگاری له‌ ده‌کرا، که چاوه‌دیری «قیرا» ی ده‌کرد - نه‌و شوپینی و ئانتۆنیۆس هه‌پرسی کرده سه‌ری. ۲۴۵

نه‌وه مارکوارت بوو، که له ئیرانشه‌هه‌ری ۱۹۰۱، (ل ۱۰۸) دا، نه‌م شپوه ساغ کردنه‌وه‌یه‌ی خسته به‌ر چاو و ته‌نیا یه‌ک شوپینی به‌تال هه‌شته‌وه که ده‌بوايه ناوی هاوینه‌هه‌وار [ی پارثیه‌کان] بیت و نه‌ویش من به «فره‌ئه‌ته» ی ده‌زانم.

موشکیله‌ی نه‌و راستکردنه‌وه سه‌روشتیه له‌وه‌دایه که نه‌و «قیرا» یه‌ی و ئانتۆنیۆس

ده‌ستی به سه‌رداگرت، له «فره‌ئاته» ی پلوتارخ وه‌رگیراوه. بیست و هه‌شت ساڵ دواتر، «کاتالۆگ» ی مارکوارت، ل ۱۰۹، شپوه‌یه‌کی تازه‌تری خویندنه‌وه‌ی [وشه‌کان] پیشنیار ده‌کات، که بریتیه له «هه‌ی زستان» له ده‌شتایی گه‌زه‌که بنیات نرابوو و هه‌ی هاوینیان له چیاکانی فرا نه‌سپه، که شوپینیک بوو بۆ چاوه‌دیری کردنی قیرا و هتد... ۲۴۶. نه‌م ساغکردنه‌وه‌یه‌ی دووه‌هه‌مجار، په‌یوه‌ندی نیوان «قیرا» و گه‌زه‌ک له‌ناو ده‌بات، به‌لام سه‌ریه‌ستییه‌کی زیاتر به ده‌قه‌که ده‌به‌خشی.

سه‌باره‌ت به بارودۆخ و شوپینیه‌تی فره‌ئه‌ته، به‌تله‌میوس، ۶، ۲، (چاپی Wilberg، ل ۳۹۳)، نه‌م ناوانه‌ی خواره‌وه‌ی له ریزی به‌کتردا هه‌یناوه:

پانایی جوغرافیایی	دریژیایی (جوغرافیایی)	
۳۰ ۳۹ پله	۴۰ ۸۳ پله	زه‌زه‌که (گه‌زه‌که) ۲۴۷
۳۰ ۴۰ پله	۳۰ ۸۵ پله	فه‌رائه‌ته
۴۰ پله	۳۰ ۸۶ پله	فه‌نائه‌ته
۳۰ ۳۹ پله	۸۹ پله	ئه‌گه‌زه‌نه

به‌تله‌میوس، سه‌رچاوه‌یه‌کی زۆر دلنیا نییه ۲۴۸ و ته‌نیا ده‌بێ سه‌رنج به‌دینه نامانجه گشتیه‌کانی بێ نه‌وه‌ی متمانه‌ی زۆر به‌و شتانه بکه‌ین که ریکی خستوون و زۆر وا هه‌یه گه‌وره کرابیتنه‌وه. نمونه‌کان هه‌مووی به «مایل» (Mile) نیشان دراون و بریتین له: گه‌زه‌که - فه‌ره‌سپه - ۱۱۷، ۳؛ له‌ویوه بۆ فه‌نه‌سپه - ۹۰، ۷؛ و له‌ویشه‌وه بۆ نه‌گه‌زه‌نه - ۲۰۴، ۴ مایل.

هه‌یج گومانیک له‌وه‌دانییه که نه‌و فه‌ره‌سپه‌یه‌ی وا که‌وتبوه باکووری رۆژه‌لاتی «گه‌زه‌که»، ده‌بێ هه‌مان «زه‌نجان» بیت (ئاندریتاس له «پاولی - ویسسوه» دا). ۲۴۹ «فه‌نه‌سپه» - که به‌م شپوه‌یه نه‌بێ ناسریتته‌وه، ده‌بێ له سبیه‌کی فاسیله‌ی «فه‌ره‌سپه» بۆ «ئه‌گه‌زه» دا چاوی بۆ بگه‌یڕین (بروانه خواره‌وه‌تر ۲۵۰).

نزیکتترین ناوه‌ندی گه‌وره له باکووری رۆژه‌لاتی "له‌یلان" (واته «گه‌زه‌ک»)، شاری مه‌راغه‌یه و سه‌ره‌رای جیاوازیی زۆر له فاسیله‌کاندا (۶ فرسه‌خ ده‌روبه‌ری ۲۴ مایله [کیلۆمه‌تر]؟). له جیاتی ۱۱۷.۳ مایله‌که‌ی به‌تله‌میوس!)، من نه‌م مه‌ترسیه بۆ خۆم ده‌کرم که «فره‌ئه‌ته» و «مه‌راغه» به‌یه‌ک دابنیم - به‌تایبه‌ت له‌و روانگه‌یه‌وه که ناوی مه‌راغه له

[کتیبی] بلاذری ل ۳۳۰د بهم شیوهیه هاتوه: "وکانت المراغه تدعی افراهود". واته به روالهت "ئفراهود" ۲۵۱ [به ذال]، که یاقوت (۴، ۷۶)، به شیوهی «ئفزههروود» ۲۵۲ ی هیئاوه، ناوهکهی به بی هیج گومانیک په یوهندی به ناوی رووباری «سؤفی چای» هوه هیه که مهراغه کهوتوته سهر لیواری ئه. سروشتی مهراغه - که له لای باکور به هوی [چبای] سهههندهوه پاریزراوه و به ئاو و گیا دهور دراوه و لهو پهری باشی دایه.

ههریوهش هم عهرهه (سهدهی حفتهه و نوههه) و هم مغول (سهدهی سیزدههههه)، [مهراغه] یان کردوته شوینیکی سهرهکی بۆ مانهوهی خویمان. خاکی مهراغه هیج کاتی به شیوهی سیسته ماتیک هه لئه کولراوه، به لام شوینه کهی گه لیک کونه ۲۵۳ و بۆ دانیشتوانی ئاترۆپه تان شتیکی سروشتی بوه «ئفراهود» وهک هاوینه هه واریک بۆ خویمان هه لپترین.

ئیلخانه کانی سهره تایش وهک ئهوان [واته وهک عهرهه و مغول] له مهراغه دا نیسته چی بیوون و زستانان بهروه دهشتاییه کانی جهغه توو - له دراوسیه تی گه نزهکی کون دههاته خوارئ. قه لای ناسراوی «رویین دن» له نزیکه وه پیوهندی به مهراغه وه هه بوه. قه لاکه، کهوتبوه فاسیله یه کی ۳ فرسه خی و له سهرده میکی درهنگتردا وهک په نا و هشاریک بۆ ژنان و گه نجینهی جهواهیرات، که لکی لی وهرده گیرا.

من به شیوهیه کی ئه زمونی، [قه لای] ناوبراوم به هه مان شوین ناسیوه ته وه که له نه خسه کانی رووسیدا به «یای شههه» ۲۵۴ (به تورکی واته «هاوینه شار») ناسینراوه و کهوتوته ۱۶ کیلومه تری (دهوروبه ری ۳ فرسه خی) لای سهرووی مهراغه له ژوروهوی داوینی [چبای] سهههنه.

ئه گهر پیویست بیت «قیرا» به فرائه ته (نه وهک به «گه نزهک») هوه په یوهندی بدریت، واهیه هه مان «بینایه ی چاوه دیری» ۲۵۵ بیت، که ئانتونیس هه ولی گرتنی دابوو ۲۵۶.

سترابون، نووسینه سه خله ته کهی خوی به ئاماژه کردنیک به فاسلیه ی نیوان «قیرا» و ئاراز (له زمان دیلیوسه وه) کوتایی پی دینیت. سترابون ئه فاسیله یه به ۲۴۰۰ «ستاد» ۲۵۷ یان ۲۶۴.۵ مایلی ئینگلیزی داده نی. ئه گهر نیازی سترابون له «ئاراز» نزیکترین بواری چومه که (له نزیک «جولفا») بیت، ئهوا ئه فاسیله یه ی گوتراوه گه لیک زوره و له راستیدا (له ریگه ی سهههنه دی رۆژه لاته وه) ناکاته ۱۶۰ مایل تا له یلان و ۱۷۰ مایل تا مهراغه و ته نانهت ۲۰۰ مایل تا تهختی سوله یمانیش.

هه رچونیک بیت، ئه گهر نیازی سترابون (وهک پلینی)، ئاراز بوویت نهک جولفا، ئهوا ده بی ۹۰ مایلی دیکه له فاسیله که زیاد بکری و له ئاکامدا، ریگای به ری رۆژه لاتنی مهراغه، پیداو یسته کانی ئه م باسه ده گرتته وه (۲۶۰ مایل له جیاتی ۲۶۴.۵). راولینسن به وپهری لیزانییه وه له مهر جوغرافیا و کاری سوپاییه وه، شوینی پاشه کشه ی پرکاره ساتی ئانتونیس له سهر ئه و گریمانه داده نی که هیرشه که له تهختی سوله یمانه وه دهستی پیکردیبت و پاشان ریگای رۆژه لاتنی سهههنه دیان گرتیته بهر ۲۵۸.

به گشتی، راولینسن ماوهی ریپوینی رۆژانه ی سپای ئانتونیس به ۱۰ مایل داده نی، به لام چون پارثیه کان به رده وام هیرشیا ده کرده سهریان و ۱۴ جار له گه لیا ندا کهوتنه شه ره وه، ناتوانئ هیج شتیکی به متمانه له مهر قوناعی جوړبه جوړی شه ره که بگوتئ. من له خواره وه، شرحه که ی راولینسن به کورتی دینمه وه:

به له بهرچاو گرتنی روانگه ی جیاوازی خوم، پیویسته ئه م ئال و گۆرانه له بهرنامه که دا پیک بینم:

له بهر ئه وهی رومییه کان به باروجانئای قورسه وه ریگه یان ده پری و به تاییه ت له سه ره تا وه ده بویه خویمان له گه ل نه زم و نیزامی پاشه کشی دا ریک بخه ن، سی رۆژ بۆ تیپه رپوونی فاسیله ی نیوان مهراغه یان رویین دن تا دۆلی سهرووی «قه ره نغو» که بۆی هه یه وهک شوینی هیرش کردنی پارثیه کان بگرتیته بهرچاو، زور نییه.

هیلتی دواتری پاشه کشی، ده بی داوینه کانی سهههنه - له «قه ره نغو» هوه تا دۆلی «ئوجان» ۲۵۹ بوویت و پیکدادانی هه ره گه وره یان له گه ل پارتیه کانیش هه ره له م شوینه ی دواپی [واته دۆلی «ئوجان»] دا رووی داوه. پاشماوه ی ئه و ریگایه ی ئانتونیس بری، له گه ل شه رحی راولینسن له مهر چومی سوپراو (ئاجی - چای) دا یه ک ده گرتته وه، که تاقه به شی متمانه پیکراو له راپورته رازاوه که ی «پلوتارخ» ه.

[بۆچونی] جیاوازی راولینسن سه ره تا هه ندی سوودمان له مهر فاسیله کان پی ده به خشی. به لام ده بی ریگای پیوان به ده وری لووتکه کانی لای باشووری رۆژه لاتنی سهههنه و په ریینه وه له دۆلی «ئوجان» کاریکی ئه سته م بوویت و کاتیکی زوری بردیبت. له ئاکامدا ریوایه تی سه باره ت به مهراغه له م له شکرکیشانه دا تووشی موشکیله نابیت. به گشتی، پیویسته په سندی چهنه جیاوازییه ک له نیوان له شکرکیشانه که ی

گۆلی چیچهست

جیا له و موشکیلانه ی وا بههۆی دهقه کانه وه هاتوونه ته پیتیشی، پیتوبسته خۆمان له گه له هه ندی ئالۆزی له تۆپۆنیمی ئازهریایجاندا ریک بخهن. له سه رده می ساسانیاندا [۶۵۲-۲۲۴ ز] میتۆلۆژی ئیران - که به گشتی رووی له بهشی رۆژهه لاتی ئیران بو، ۲۶۲ خراوه ته نیتو زه مینه ی رابردووی ئازهریایجان وه.

ناوه راسته قینه جوغرافیاییه کان - وهک «گه نزهک»، شوینی دیاریکراویان هه بو، به لام ئه فسانه کان ده توانن له هه موو شوینییک دابنرین یاخود هاوکات له گه له یه کتردا له چه ند شوینی جیاواز دابنرین. گۆلیکی ته واو ئه فسانه یی وهک «وه- ی چیچهست» («چیچهسته» ی ئاقیستا) ۲۶۳ یه کیک له وانیه ۲۶۴، که تیییدا ئه فراسیاب (فره نره سیه ن ۲۶۵) هه ولی داوه له و شوینه له ده ست که یخوسره هه لیت.

فیردهوسی (۷، ۱۴۰)، له ریوایه تی خۆی له مه ر شه ری نیتوان خوسره وی په روویز و به هرامی چۆینه دا (پروانه سه ره وه تر)، ده لئ خوسره و به ره و گۆلی «* چیچهست» رۆی (ئه م ناوه نه ربتییه ی «خه نجهست» ۲۶۶، راولینسن به وریایی، له بیچمی «چیچهست» دا ساغی ده کاته وه).

وهک ده زانین، شه ری میژووی [که یخوسره و ئه فراسیاب] له شوینییک روویدا، که راست که وتبو هه سهر گۆلی ورمی و ئه وهش موشکیله ی ئه و مه سه له تاییه ته مان بۆ چاره سه ر ده کا. ته فسلی مه سه له که، ده بیته هۆی سه رسورمانی زیاتر له مه ر ئه فسانه ی ئه فراسیاب (شاهنامه، چاپی Mohl، ۴، ۲۲۰ - ۱۹۵).

ئه م قاره مانه ئیرانییه، په نا ده باته بهر ئه شکه وتییک له نزیک «به رده ع» («په رته و» ۲۶۷ له ئه وه په ری قه وقاز ۲۶۸)، ئینجا خۆی ده خاته زه ریایه که وه، که پیتی ده گوترا «ئاب - ی خه نجهست (چیچهست) و ئه ویش له دراوسیپیه تی ئاورگه ی «ئازهرگوشنه سپ» بو.

جیا له و گبژ و گۆمییه ی که له مه ر شپوانی [ناوی] «وله ران» له گه ل «ئه لپان» سه ره له ده دات و پیتشتر ۲۶۹ باسمان لپوه کرد، واهه یه به رده ع (یا «به رده عه») هه مان مه راغه بیته، که به هه له خوتنرایبته وه. هه مان هه له له تیگه یشتنی «مسکوه یه» و له راپۆرتکه ییدا

ئانتۆنیوس و هیراکلیۆسدا بکه یین. ئانتۆنیوس قه تاری جانتاکانی خۆی ون کرد و دوژمنیکی گه لئ چالاکیش له به رانبه ریدا وه ستابوو. هه ره ها وی ناچئ داستانی [له شکرکیشانه که ی] بگاته ئه و دیوی خاکی «ئه رته وه زد» ی ئاترۆپه تان. به ش به حالی خۆی، کاریکی گه لیک هه له ده بوو ئه گه ر به ره و پیتشتر و هه تا ته ختی سوله یان بچوایه ته قولایی خاکی دوژمنه وه ۲۶۰.

له سه ر ریگای چوون [بۆ ته ختی سوله یان]، ده بی دهنگ و باسی هاتنی سوپاکه ی ئانتۆنیۆس بۆ نیتو گه نزهک، [له ناو خه لکی ناوچه که دا] بلاو بوو بیته وه، له کاتییکدا واهه یه بۆ گرتنی «فرائه ته» - پیتش ئه وه ی بگاته گه نزهک و مه سه له ی شاریکی گه وره ی نیتو ده ستایی چاره سه ر بکات، ده بوایه ئاماده ی «دژی هپرش» ی سوپای سووکی پارتیبیه کان بوو بیته و له شوینیکی نزیک «بناو» ۲۶۱ دا له ریگای ئه سللی لای دابیت.

ئیمه به هیچ شتیوه یه ک نابئ ئه و راستیه له بی به ربینه وه که له شکرکیشانی سالی ۵۹۱ ی زاینی بوو به هۆی که شفیاتی زۆری ولاته که و ئه و زانیاریانه ی وا هیراکلیۆس ئه وه په ری ئاگاداری لیبان هه بوو جیاواز بوو له ئانتۆنیوس که ئه و چه شنه ئیمتیا زانه ی نه بوو و ته نیا به ناشاره زایی ده چوو ه پیتشی.

ئیتستا، که هه موو ئه و ئه و دیاردانه ی وا لیبان دلنیا نه بووین هه لسه نگینران، وهک ئاکامیکی کاره که بۆ جیاکردنه وه ی «فرائه ته» له گه نزهک و شیز و دیاری کردنی شوینی «فرائه ته» له مه راغه ی ئیتستا به پیتوبستی ده زانم جهخت له سه ر ویچوووی ناوی «فرائه ته» و «ئه فراهروو» بکه م.

لهمهړه هېرشي روسه كان بوسه «بهردعه» دهېنري ۲۷۰. هم شپوه ساغ كړدنه وانه، ده مانگه پيننه وه سهر گولي ورمي و ته نانه ت به گوتړه وي نه و باسه ي وا لهمهړه نه فراسياب و به ستنه وي له «دورگه يه ك» دا ده كړي، شانسي نيمه لهمهړه ساغ كړدنه وي شويتا يه تي «مهراغه» زياتر ده بيت له بهر نه وي گولي ورمي چند دورگه يه كيشي له نيو دا يه.

له روانيني سهره تا ييدا، وا دهرده كه وي كه ناوي «چپچه ست» و «الشيز» دوو بنه ماي جياوازيان هه بي. به لام هه ندي نيشانه بو نه و ئي حتماله به دسه ته ون كه يه كه ميان [واته چپچه ست] ۲۷۱ له دوو هم [واته شيز] وهرگيراييت ۲۷۲. نيمه ده توانين شويتني نه و نال و گورانه، ته نيا له سهرده مي ئيسلاميدا هه لگرين. دهنگي /چ/ ي ئيراني له عهره بييدا به هو ي /ج/ و /ش/ ه وه نو پنه رايه تي ده كړي. به گوتړه ي ته بهري (۱/۲، ۶۱۶)، نه فراسياب خو ي له گولاو (غه دير) ي كدا به ناوي «بئرجاسف» ۲۷۳ به واتاي بييري «جاسف» شارده وه.

جوړايه تي ديكه ي وشه كه، «بهرجاست» ۲۷۴ ه و «هوفمان»، نه لفه كه ي به شپوه ي «نيماله» ده خو نيت ته وه و له بيچمي «بهرچيست» دا ساغي ده كاته وه، له كاتي كدا له جياتي «وهر» ي ئيراني «بهر» ۲۷۵ داده ني و [سهرجه مي] به واتاي گول يا «نه ستير» په يوه ند ده داته وه.

كو تا كړدنه ويه كي ديكه ي له م چه شنه، وا هه يه له ناوي شويتني كدا بهرچاو بكه وي كه دو ايين قوناغي پيش گه يشتنه مهراغه يه و له ده ستووسه كاندا، ته واو گوراوه: «ابن خوردا د بيه»، ۱۲۰، له شپوه ي سايرجاست يا خواسب ۲۷۶؛ «قودامه»، ۲۱۲، سواكاست ۲۷۷؛ «موقه دده سي» اميوالحاسب، اميوالحاست ۲۷۸ دا نووسيوانه.

له بهر رووناكايي ده قي «ته بهري» دا، واهه يه بتوانري بيچمي موقه دده سي وه ك «بئرجاست» ۲۷۹ (بيئرالچيست ۲۸۰) ساغ بكرتته وه ۲۸۱. له «فارسانه ي ابن به لخي» (لل ۵۰ و ۷۹) دا ناورگه ي نازه رايجان كه وتوته شويتني «جيس» (> * چيس، چپچ <). هره وه ها ياقوت (۳، ۳۵۴)، «شيز» وه ك بيچمي عهره بي (?) «جيس» ي كون چاو ليده كات.

هم نمونانه، چه شنه په يوه ندي به كي گونچاو له مه سه له ي گوراو نكاري ناوه كه دا نيشان دده ن، به لام وهرگيراني «چپچ» ۲۸۲ له «شيز» (* شيز؟ ۲۸۳)، نامازه به هه ندي جياوازي زاراوه بي (پارثي، كوردي؟) ده كات.

نيمه ديتمان كه شويتني زوي «چپچه ست»، په يوه ندي به گولي ورمي وه هه يه. به لام

ناوي ساغ كراوه ي «* شيز»، به رواه ت بو شويتني ته ختي سوله يمان پاريزراوه كه ته نانه ت پيش راگوتيزراني ناوره كesh واهه يه به شويتني مردني نه فراسياب دابنريت (پروانه: مه سعودي، ۲، ۱۳۱).

بوچووني ته بهري لهمهړه «غه دييري * چيست» ۲۸۴، بيگومان نامازه يه به نه ستيريك و ناتواني بو تاويكي به ربه رين وه كوو گولي ورمي به كار به نيري.

ته نانه ت نه وه ش ده گونجي كه «گولي نه فراسياب» كاتي خو ي له شويتنيكي جياوازي له هه مان ناوچه دا بو بيت. واهه يه ساغ كړدنه وه كاني نيمه له «قوناغ» هكاني موقه دده سي، به دروستي نه وه مان بو بسه لميني كه هه ندي شويتني له دراوسييه تي گه نزه ك / جه نزه په يوه نديان به هه مان نه فسانه وه بو. له بهر نه وي گه نزه كه وتوته ۶ فرسه خي باشووري مهراغه وه و بئرجاست (سابورخاست ۲۸۵) له ۷ فرسه خي هه مان لايه نه وه يه، نيمه ده توانين له هه ندي شويتني دراوسيي «ميانداو» - كه ژماره يه كي زوري به ند (له سهر چومي «ته ته هو» و «له يلان») هه لبه ستراون به شويتني دا بگه رين و هيچ باسيكيش له گوراو نكاري زوي نه كه ين. نه وه ش ده مانگه پيننه تي جياوازيه كي زور جيدي له [نووسيانه كاني] ياقوتدا، كه به راشكاوي، گومان له قسه كاني «مسعر» ده كات و بوچووني ناو راپورته كه ي لهمهړه «الشيز» له گه ل بوچووني خو يدا پيكه وه ديني و ده لني «خه لكي مهراغه و ناوچه كه، هم شويتني [كدا] به كه نزه ناو دبه ن» ۲۸۶. ياقوت له پاراگرافيكي كورتي تا ييه تدا (۴، ۲۷۲)، كه نزه له ۶ فرسه خي مهراغه داده ني ت (بهراورد ي بكه له گه ل "ابن خوردا د بيه" و "قودامه") و ده لني "له وي [كدا] رووگه ي مه جووسي و ناورگه يه كي كون و هه يوان (ايوان) يكي به رز هه يه و دواتر يش له باسي «جه نزه ق» ۲۸۷ دا (۲، ۷۲) به تا ييه ت هه مان قسه دوويات ده بيت ته وه. هيچ گوماننيك نيه كه ياقوت ليره دا بير له «گه نزه ك» (له يلان) ده كاته وه.

«مسعر» ته نيا گه روكيك بوه شويتني پاشماوه كاني ته ختي سوله يمان بي نيوه و چاوي به پاشماوه ي رووگه كه كه وتوه - نه و پاشماوه يه ي وا ده گوتري ته نانه ت نيس تاش له شويتني كه دا ده ناسر تته وه (د.ن. ويلبر ۲۸۸). به لام نيمه ناتوانين بزاني ناي ياقوت چاوي به ويرانه كاني گه نزه كه كه وتوه يان نا؟ گه رچي ده بي به نزيك ياندا تيپه ر بو بيت ۲۸۹.

وا وي ده چي راپورته كاني ياقوت، نه و خه ياله بسه لمين كه هيشتا [له سهرده مي

پهراویزه کان

۱. ئەم وتاره له سهراچاوهی خوارهوه وهرگیراوه:

- V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, B.S.O.A.S (گۆفاری قوتابخانهی تووژینهوه رۆژهه لاتی و ئەفریقییه کان), Vol. XI, 1943 - 46, pp. 243 - 265.
2. Major H.C (later Sir Henry) Rawlinson, JRGS), 1840, X, pp 65 - 158.
3. Quatremere, Mémoire sur la ville d'Ecbatane in Mem. de L'Ac. des Inscr. 1851, XIX/1, pp 419 - 456
4. Kiepert, Atlas Antiquus: Ganzak Leylan. Noldeke, Geschichte der Sasaniden, 1879, p.100: "Ueberhaupt enthalt diese Abhandlung Rawlinsons bei aller Verdienstlichkeit sehr viel verfehltes". Herzfeld, Arch. Mitt; 2/2, 1930, p.72, که قه لاکه له ۶ فرسه خی مەراره داده نی و ئەویش "in Richtung Zinjan" [?]. Marqat, A Catalogue of the Provincial capitals, 1931, 109 (Ganzak, Leylan).
5. G. Hoffmann, Auszuge aus d. Syrischen Akten, 1880, p.252; Fabricius Thephanes von Mytilene, Strasburg, 1898, p.228.
- (نوسه دهستکه وته کانی ددها به بهریتوه به رانی «رۆژهه لاتناسان» و کۆتایی به کاری خۆی دههینی): مارکوارت، ئییرانشههر، ل ۱۰۸ (به لام پروانه ساغ کردنه وه کانی له کاتالوگی A دا، ل ۱۰۰): ههروهها پروانه:
- A. Perince, L'Imperatore Eraclio, Florence, 1995, p. 125.
- که ئیستاش «le raggioni del Rawlinson convincentissime» ی لی دهست دهکه ویت: ههروهها پروانه:
- P. Schwarz, Iran im Mittelalter, viii, 1932, pp. 1099, 1454; Sir A. Stein, old Routes in western Iran, 1940, p. 341 (بهه ندی دوو دلپیه وه)
6. Phraata, Praaspa, Vera, Gaza, and Gazaca

ئهودا، بیره وهری ئهوه دهمانه ی ئاورگه (به هه موو ئهوه ئه فسانانه وه که له گه لی که وتیون) ۲۹۰ له دراوسییه تی شاره کۆنه که دا هه مابیت.

ئیمه، ته نیا ده بی دووپاتی ئهوه خالانه بکهینه وه که ئه فسانه ی چچه ست خه یالاتی کی میژوویین و ته نیا به شیوه یه کی دهستکرد به راسته قینه میژووییه کانی گه نزهک و ئاورگه ی ئازه رگوشه سبه وه په یوه ندی په یدا ده کن، ئه وهش ده مانگه بی نیته کۆتایی وتاره که مان که تییدا به پیچه وانه ی «سیر هه. راولینسن» هه ولمان داوه جیاوازی نیوان «فره ئاته» و «گه نزهک» و دوا شوینی ئاورگه ی «ئی به رمه یس = شیز = ته ختی سوله یان»، دیاری بکه یین و له وهش زیاتر، ریگای جوړیه جوړمان بو ئهوه بوچونه گرتوته بهرچاو که تییدا ئه فسانه ی کۆنی چچه ست دانراوه.

من ئەم وتاره م پیتشکهش به دۆستم «پروفسیسۆر ئی. هه. دو. مینس» ۲۹۱ - ئەندامی ئاکادیمیای پادشاهی بریتانیا ۲۹۲ ده کهم که جارتیکی تر، به کیشانی وینه یه که له مه نزهه ی ته ختی سوله یان، منه تباری خۆی کردم.

که مبریح، ۲۲ ی مانگی جون، ۱۹۴۴

۲۷. من ته‌واو دلن‌بام که ئەو هۆزه کورده‌ی وا به عه‌ره‌بی، « حومه‌یدی» ی پێ ده‌گوتری، په‌یوه‌ندی به «حنایا» وه هه‌یه - وه‌ک چۆن کوردی «هه‌زیانی» دوا‌ی «هه‌ذایب» (ئه‌دیبه‌نه)، ئەو ناوه‌یان لێنرا.

28. Rufinus

29. Diabavsis

30. Aniseni

31. The country of

32. Anisinon

33. Van-Mervanen - "Amädia?"

34. Azoni

۳۵. ئەم بۆچونه [جیگه‌ی گومانه‌. مارکوارت (Südarmanien)، ۱۹۳۰، ل ۳۳۷] "زیربیس" (Zerbis) به "بۆهتان-سوو" و شوینی "ئه‌زۆنی" له «ئه‌رزوون» (له دراوسیه‌تی سعیرت) داده‌نی. ده‌ستنووسیک هه‌یه، که له‌جیاتى "ئه‌زۆنی"، "ئه‌لۆنی" (Aloni) ده‌نووسی، که واهه‌یه ناوی له ناوچه‌ی "ئالان" (Alan) له دۆلى "زى بچووک" ی وه‌رگرتی. [من هه‌روه‌ها سه‌رنجی خوینەر، به‌ره‌و وشه‌ی «ئالۆنی» له زاراوه‌ی «قه‌یسی ئالۆنی» دا راده‌کیشم. ئەم زاراوه‌یه له موکریان باوه. وه‌رگێر].

36. Pliny

37. Gurdiaeis

38. {Corduene} vero iuncti Azoni, quos Zerbis {zab}fluvius in Tigrim Cadet "Azonis" silices montani.

۳۹. {بۆ نمونه: گوندی سیده‌کان له رۆژه‌لاتی ره‌واندز}.

۴۰. [بۆچی «زرتیار» نه‌بیته؟ ورگێر].

41. Gädir

42. Anisenian

43. Siraganon

44. Qal'a Singän

۴۵. ئەوه‌ی زیاتر جیگه‌ی گومان بیت، ناسینه‌وه و به‌یه‌ک زانیینی شوینه‌که‌یه له‌گه‌ل سینکار دا که دوا‌ی

Rawlinson, Passim, Hoffmann, index; W. Fabricius, pp.227-231; Weissbach Gazaca in Pauly-Wissowa, Real-Lexicom; A. V. W. Jackson, Persia Past and Present, pp.124-143; Mary Crane in Bull. Amer. Inst. Iran. Art., December, 1937, pp.84-89.

8. Theophylactus Simocatta

9. Emperor Heraclius

۱۰. Mauricius ئیمپراتۆری رۆم

۱۱. [خوسره‌وی په‌رویز، کوری هورموزی چواره‌م، شای ساسانی، خاوه‌نی ژن و مالى زۆر له سالى ۶۲۸ دا کوژرا (فره‌نگ معین)].

۱۲. [سه‌رداری سوپای ئیتران له سه‌رده‌می ساسانیان. له سالى ۵۹۱ ی زایینی خوسره‌و شکستی دا و ئەویش په‌نای برده‌ به‌ر خاقانی تورک (فره‌نگ معین)].

13. Narses

۱۴. به‌ گوێره‌ی قسه‌ی Muralt، ئەم رووداوه، له سالى ۵۹۱ ی زایینی دا رووی داوه.

15. Bindöe

16. John

17. Hoffmann

18. Dinabadon

19. Nimrod

20. The Great Zab

21. Alexandria

22. Klima Xnethas

23. Hnäitha

24. Xanaitha

۲۵. Saint Theophanes the confessor (قه‌شه‌ی بیزانسی - ئەنسیکلۆپیدیای بریتانیا) له‌ ده‌ور و به‌ری سالانی ۷۵۲ تا ۸۱۸ دا ژیاوه.

26. Bastura

يارمه تي وەرگرتن له بۆچوونی "به تله ميبوس" له شوپنیکي گه لیک دوورتري رۆژه لاتی داده نری (۲/ ۲۷ مایل به ره و رۆژه لاتی داری ئەقسا و ئەویش «درياز» (Daryäz) ی سه رچۆمی سابلاخه).
۴۶. Ushnu [مینیۆرسکی بۆ گه لیک وشه، شیوازه غهیره کوردیه کانی به کارهیناوه. ئوشنو بۆ شنو، ساوجبلاغ له جیاتی سابلاخ و...].

47. Balarath

۴۸. "له خاکی دوژمندا" واته (له شوپنی شه ره که دا). دهقه که، دهی دهخات که له شکر ی سه رکه وتوو جه نازه یان کۆ کردۆ ته وه. ههروه ها، [وشه ی] "بۆگه ن"، ئامازه کردنیکی ته واوه به نزیک بوونی مهیدانی شه ر.

49. Kanzakon

50. Nöldeke, Geschichte der Sasaniden, 285.

۵۱. هه مان، ۲۴۸

۵۲. Dül [نزیکیه تی وشه ی دوک له گه ل «بوک» و «بۆکان» یش نابێ نه گرتیه به رچاو. وەرگتیر]

۵۳. [«راحه الصدور و آیه السرور»، میژووی ئیرانی سه رده می «سه لچووقی و خواره زمشاهی» یه و ابوبکر محمد راوه ندی - خه لکی راوه ندی کاشان له سالی ۵۹۹ ی کۆچیدا نووسیویه تی].

۵۴. Gävdül [له موکریان، وهک «گاوه دۆل» حوئجه ده کری. وەرگتیر].

55. Murd

۵۶. [نزهه القلوب، کتیبیکي گرنکه له زانستی جوغرافیا و هیئت و له باسی شار و ریگاوبانی ئیران دا. کتیبه که «حمدالله مستوفی» له سالی ۷۴۰ ی کۆچیدا نووسیوه. فرهنگ معین].

۵۷. [عالم ئارای عه بیاسی، کتیبیکه به فارسی و باسی ژبان و حکومه تی شاه عه باسی یه که می سه فه وی و باپیرانی ده کات. "ته سه که نده ره گی مونشی" له سالی ۱۰۳۸ ی کۆچیدا نووسیویه تی. هه مان سه رچاو].

۵۸. واهیه «میانداو» بیت، که باریکه خاکیکه له نیوان چۆمی جه غه توو و «ته ته هوو» دا و له وه رگه ی باشی هه یه که ئیستاش هه رچی له وه ری یلخی پادشاهییه.

۵۹. [مه لکه ندی یا "ملک که ندی" شارۆچکه یه که له باشووری بناو و که وتۆته سه ر ریگای موکریان بۆ شاری ته وریز].

۶۰. [Toponymy زانستی توپونیمه وه له ناوی شوپن، وجه تسمیه].

۶۱. [چیا به کیش به ناوی "مه ندیل به سه ر" له باکووری سه قز و باشووری بۆکانه، که ده بی جیاواز بیت له وه ی مینیۆرسکی باسی ده کات].

62. Sebëos

63. Vararat

۶۴. له مه ر فیرده وه سی، پروانه خواره وه تر، ل ۲۵۵ [ی ئینگلیزی]

65. Valaratho

66. Varasroth

67. Roth

68. Ruz

69. Valarath

70. Rath /- rat

71. Ouararanis

72. Agathais

۷۳. له م پینوه ندیه دا، ده بی له بییرمان نه چیت: ۱) چۆمی «سارووق» که له لای باکووری رۆژه لاته وه ده رژیته جه غه ته وه واهیه بتوانی وهک لقی سه ره کی ئاوی جه غه توو دا بنی. ۲) له دراوسییه تی لیواری رۆژه لاتی سارووق دا، ئەشکه وته ناو دا ره کانی «که ره فتوو» هه لکه وتوون، که پيشکەش نامه یه کیان [به زمانی] یۆنانی بۆ هییراکلیوس، به سه ره وه یه (ئیسستا پروانه سیر. ئ. سته یین، لل ۳۲۴ تا ۳۴۶). ۳) هییراکلیوس، به رانه ریکی یۆنانیه بۆ وه ره تراغنا < وه ره ران > و هه راران: (Varatraghna > Varahrän > Varärän).

۷۴. [= پارشی یا ئەشکانیه کان، که له ۲۵۰ ی پيش زایینه وه تا ۲۲۶ ی زایینی له ئیران حکومه تیان کرد].

75. Alvania.

۷۶. نزهه القلوب، دوو ناحیه (توابع) له شه ش ناحیه که ی مه راغه زیاد ده کات، که ئەوانیش بریتین له: ئەنگوران [ئەنگووران؟] و لاوه ران. ئەوی دواییان، واهیه ئامازه یه که به "وه له ران" بیت. به لام بیچمی جۆره جۆری «مول اوران»، «مرال داوران» و... هندی هه یه و هه موو، ده گه رینه وه بۆ [چۆمی] قزل ئۆزه ن.

tem Thebarman.

98. Thebarmais

99. Lydian king Croesus

100. Charcoal trick

۱۰۱. پیوسته نهم شهره سهرنج راکیشه، له گهل طه بهری، بهرگی ۱ و ۲، ل ۸۶۶ دا بهراورد بکری که تییدا رای دهگه یینتی دوی شهری سهرکه وتوانه ی دژ به «خاقان»، به هرامی گور، جه واهیراته تالانیه که ی خوی پیشکه شی ناورگی شیز کرد و ژنی خاقانیشی وه ک کاره که ریگ خسته سهر تالانیه که.

۱۰۲. [گوندیک به ناوی نیسکی به غدا (Eski - Baghdad) که وتوته روزه لاتتی بؤکان، به لام به داخوه نه متوانی شوینی "دهسته گهرد" دیاری بکه م. وهرگپرا].

۱۰۳. [ابولحسن علی بن حسین مسعودی، میژوونوسی گهردی سهره تاکانی سده ی چواره م و دانه ری «مروج الذهب» و «التنبیه و الاشراف» ه و له سالانی ۳۴۵ یا ۳۴۶ له «فسطاط» ی مصر کؤچی دوی کرده. فرهنگ معین].

۱۰۴. [ناوایبه ک به ناوی گؤل له سهر ریگهی ته ختی سوله یمان - بؤکان هیه، تۆلینی په یوه ندی به «البرکه» ی مسعودیه وه نه بیت. وهرگپرا].

۱۰۵. پروانه هه مان، ل ۲۲۵. Barber de Meynard. ئیدیتوری (کتیبی) مه سعودی گوتوویه تی «البرکه» شاریکی فارسه چون له گهل «فورق» دا به رواله تی تیک چوه. نه وه ش گیر و گرفتیکی تازه ی پیک هیناوه.

106. Thivarmais

۱۰۷. Menander Protector (میتاندری پاریزه ر).

108. Peter Patricius

109. Viramais

110. Sergius

111. Evagrius, "Hist. Ecclesiastica"

112. Georgius Pisides

113. Darartasi

77. Yabalähä

78. Mgr. J.B. Chabot

* ۷۹. [ره شیدالدین فضل الله (۶۴۵ - ۷۱۸ ه) وه زیری ئاباقاخان کوری هولاکوی مغول و دانه ری کتیبی «جامع التواریخ» ه. فرهنگ معین].

۸۰. وشه که به سوربانی نووسراوه: ه حنه ه پ

۸۱. وشه که به سوربانی نووسراوه: ه ذذ ه پ

۸۲. وشه که به سوربانی نووسراوه: ه ذ حنه ه پ

۸۳. وشه که به سوربانی نووسراوه: ه حنه ه پ

84. Mgr F. Nau.

85. Valarath

86. E. Gerland, Die pers. Feldzüge des Kaisers Heracleios, in Byz. Zeitschrift, iii, 1894, pp. 330-337; A. Pernice, L'Imperatore Eraclio, Florance, 1905 (compilative).

87. Georgius Pisides

88. Theophanes Confessor

89. Dated Kanzakon, 15 th March 628.

۹۰. Chronicon Paschale (له ده وره ری سالی ۶۲۹ ی زایینیدا نووسراوه)

91. Sebeös

92. Karin

93. Dvin

94. Hrat

95. Vsnsap

96. Anastasius

۹۷. [مینورسکی، سهرجه می دهقی لاتینیشی له ناو وتاره که ی خؤیدا هیناوه به لام من به باشم زانی بیخه مه وه په راویزه وه]:

Perqse vero, qui configerqnt qd eum, Perhibebqnt, quod

Chosrohes fugiens igne consumpserit omnia sata in locis illis et Pervenerit ad civita-

- شونینی خوئی هه‌ل‌گیراو براهه «ورمی»؛ ئیستاش ده‌گوتری له موزه‌خانه‌ی ورمی پاریزراوه. وه‌رگتیر].
130. Kelevthis
۱۳۱. رسته‌که یونانییه و زۆر روون نییه.
132. Bulli. of the American Inst. for Iranian Art, December 1937, pp. 71 - 105.
133. A.F. Stahl, Peterm. Mitt., 1905, p. 32;
134. A.V. W. Jackson
۱۳۵. [پروانه په‌راویزی ژماره ۱۰].
136. Valarath
۱۳۷. [ابولقاسم عبیدالله بن خردادبه، جوغرافیانوسی به‌بنه‌چه‌ک ئیرانی، که کتیبی «المسالک والممالک» ی [به‌عه‌ره‌بی] نووسیوه و له سالی ۳۰۰ ک. دا مردوه. فرهنگ معین].
۱۳۸. میژوونوسی عه‌ره‌ب
۱۳۹. [شمس‌الدین ابوعبدالله محمد... المقدسی [۳۴۵ - ۳۷۵ ک.]. گه‌رۆک و جوغرافیانوسی خه‌ل‌کی بیت المقدس، کتیبی «التقاسیم فی معرفه الاقالیم» ی نووسیوه. فرهنگ معین].
140. Al-Jabärjän
141. Tell-vän
142. Sisar
143. Andaräb
144. Al-Baylaqän
145. Säburkhast (?)
146. Janza
147. T. Flis
148. Jäbrvän
149. Niriz
۱۵۰. له سه‌رده‌می مه‌لیک شاه [ی سه‌لجوقی] دا [سه‌ده‌ی پینجه‌می کۆچی]، درێژایی فرسه‌خ (له عێراق، کوردستان و هند) به‌دنیایی شه‌ش هه‌زار هه‌نگاو بوه، له کاتیکدا فرسه‌خ له نازه‌ریایجان و ئه‌رمه‌نستان ۱۰ هه‌زار هه‌نگاو بوو. پروانه: نزهه القلوب، ۱۶۴ (ته‌رجه‌مه، ۱۶۱).

114. Pros noton
115. Artashir
116. Vithamais, Veramais, Thivarmais and Darartasis
117. Dizh-i Bahman
118. Amrta - Spenta
119. Vith-Armais
120. Vohu - manö
121. Ärmaiti
۱۲۲. [Chronicon Paschale، رۆژنهمی ژبانی سن «پۆپ» ی کلیسای کاتۆلیک. Jacques - Paul Migne (۱۸۰۰ - ۱۸۷۵) قه‌شه‌ی کاتۆلیکی کلیسای فه‌رنسه و خاوه‌نی گه‌لێ نووسراویه، که یه‌کێکیان «سه‌رحه‌می شوینه‌واره ئایینییه‌کانی قه‌شه‌کانی یۆنان» ه. (Patrologia Graeca). وه‌رگتیر].
123. Ton Siazouron
124. Tou Siasouron
125. Varzan
126. Zara Mountain
127. Naukhuvan
128. Barzan
۱۲۹. پتۆسته «کتیله‌شین» له کتیله‌شینه ناسراوه‌که‌ی ئه‌و په‌ری باکووری رۆژئاوا و نیوان شنۆ و ره‌واندز به‌جیاواز دابنری (که دوور نییه هه‌یه‌کانی بیزانس له ۵۹۱ زایینیدا ئه‌و شوینه‌یان تپه‌ر کردبیت). [دیاره ئه‌و که‌له‌ی که‌وتۆته نیوان بانه و ده‌شتاییه‌که‌ی دۆلی جه‌غه‌توه‌وه ده‌بی "که لی خان" بیت. به‌لام روون نییه بۆچی مینۆرسکی له په‌یوه‌ندی ئه‌م شوینه‌دا، راسته‌وخۆ چۆته سه‌ر باسی "کتیله‌شین"؟ بلتی پیتستر، له‌و شوینه‌ش "کتیله‌شین" یکی دیکه نه‌بووبیت؟ هه‌رلێره‌دا با بلیم له سه‌رده‌می مندالی مندا، "کتیله‌شین" یکی دیکه له داوینی رۆژئاوای گردی «قولله» له باکووری رۆژه‌لاتی شاری بۆکان هه‌بوو، به‌لام من هیچ نیشانه‌یه‌کی نووسراوم به سه‌ربه‌وه نه‌دی و له که‌سه‌شیم نه‌بیست به‌لگه‌یه‌کی میژوویی - وه‌ک کتیله‌شینه‌که‌ی نیوان شنۆ و ره‌واندز بیت که له سالانی شه‌ری ئیران و عیراقد، له

151. B.S.O.A.S, X1/1, P.87

152. Mëlemâs

۱۵۳. ئىبن خورداد بيه، ۱۲۱، ئاماژە بە قوناغى «شیر» (به بىن عینوان) له چوار فرسه‌خى دینه‌وهر له سەر رىگای "سیسەر" ده‌کات. پروانه خواره‌وتر، ل ۲۶۴، ژماره ۲.

۱۵۴. عونسورى "وان" به واتای "شوتین" (و له ئەرمنه‌نیدا، "ئاران") گه‌لێنک جار له باکووری رۆژئاوی ئیراندا ده‌بینی: جهبروان، باجه‌روان، هتد، هه‌روه‌ها دوور نیه: شیروان، گورزیوان و هتد.

155. Kargäbäd

156. Senne

۱۵۷. [ئاماژەى مینۆرسکی به شاری سنه‌یه که دواى حه‌سه‌ن ئاوا (و پلینگان) له سالی ۱۰۴۶ ی کۆچی [۷-۱۶۳۶ز] دا، بوو به پیتته‌ختی خانانی ئه‌رده‌لان. وه‌رگێڕ].

۱۵۸. رهنگه به شوتینیک بناسرتته‌وه که سه‌رچاوه ئاشووریه‌کان به «صیصیرتو (Sisirtu) ناویان برده‌وه. پروانه: "سنه و سیسەر" له ئه‌نسیکلۆپیدایای ئیسلامیدا [نیازی مینۆرسکی له‌وه‌ی ده‌لی: «مه‌رکه‌زی پیشوو» ده‌توانی مه‌رکه‌زی پیشووی ئه‌رده‌لان واته حه‌سه‌ن ئاوا بیته. به‌لام به پروای من عیبارته‌که ده‌گه‌ریتته‌وه بۆ پلینگان. وه‌رگێڕ].

۱۵۹. [بلاذری مینۆرونوسی عه‌ده‌ب]

۱۶۰. له راستیدا، موقه‌ده‌سی، ل ۳۸۲، ئاماژە به رىگایه‌کی راسته‌وخۆ ده‌کات له مه‌راغه‌وه بۆ شاره‌زوور، به بىن ئه‌وه‌ی ناوی لاریتیه‌ک به‌ریت که به «به‌رزه» دا تێپه‌ر ده‌بی (۶ مه‌رحه‌له و ۳۰ فرسه‌خ).

[له پێوه‌ندی بۆچونه‌که‌ی مینۆرسکی دا ده‌مه‌وی بلێم:

I. "به‌رزه" ده‌توانی هه‌مان سه‌قز بیته و بۆ ئه‌وانه‌ی له باشووره‌وه ده‌هاتن، رىگاکه له‌وه‌ شوتینه‌دا بووبیته به دوو به‌شه‌وه: به‌رزه - ورمی و به‌رزه - مه‌راغه. یه‌که‌میان ده‌بی به‌ره‌و باکووری رۆژئاوا کشاربیته و «مه‌رخوز» و «باغ‌لوجه» ی تێپه‌ر کردبیته و به رىگای سابلاخدا چووبیته بۆ ورمی، دووه‌میشیان به بۆکان و میانداوا دا چووبیته بۆ مه‌راغه. بوونی ئه‌م دوو رىگایه واتای ئه‌وه‌یان نابیته که هات و چۆی نیتوان مه‌راغه و ورمیش، هه‌ر به «به‌رزه» دا کرابیته. رىگه‌ی راسته‌وخۆ و هاسانی مه‌راغه به میانداوا و سابلاخ دا، سروشتیترین رىگای هات و چۆی نیتوان مه‌راغه و ورمی یه.

II. ئیحتیمالی دووه‌م ئه‌وه‌یه، "به‌رزه" که‌وتیبته شوتینیک

هه‌ندیک باکوورتر له‌وه‌ی مینۆرسکی ده‌لیته و ئیمه "بۆکان" یا "نسا" ی پیتته‌ختی «مانناپیه‌کان» به

«به‌رزه» ی کۆن بزانی. «نسا» له شوتینی ئیستای «سه‌راو» و «ره‌حیم خان» بوه و له نزیک میانداوا هه‌لکه‌وتوه. ئه‌م شوتینه، ده‌شتاییه و بۆ ناوی «به‌رزه» پر به پیتته‌ نیه. به‌لام بۆکان ده‌توانی «به‌رزه» بووبیته: بوونی قه‌لای به‌رزی ناوه‌راستی شار له لایه‌ک و شوتینیه‌تی جوغرافیایی و هه‌لکه‌وتنی له سەر ناو ریبانی میانداوا، سابلاخ، سه‌قز، ئیحتیماله‌که قایمه‌ر ده‌کات. دوور نییه دواى ئه‌وه‌ی رىگای دینه‌وهر - مه‌راغه به‌ بانه و سه‌قز دا تێپه‌ر ده‌بوو، له بۆکان بووبیته به دوو لقه‌وه: یه‌که‌م به‌ره‌و باکوور واته مه‌راغه و دووه‌م به‌ره‌و رۆژئاوا (ورمی).

ناشکرایه بۆچوونی من، زیاتر پشته‌ی به ناسینی ناوچه‌که به‌ستوه تا فاکته‌ری مینۆرویی و هه‌ر به‌م بۆنه‌یه‌وه لاوازه به‌لام بۆ بیر لیکردنه‌وه ده‌بیته. وه‌رگێڕ].

۱۶۱. هه‌روه‌ها پروانه: سی. ئ. سته‌ین، هه‌مان، ل ۳۴۹ - ۳۵۱.

[ئه‌و رىگایه‌ی مینۆرسکی باسی ده‌کات، وا هه‌یه رىگای سابلاخ - بورهان - بۆکان - سه‌قز بیته و له راستیدا ئه‌مه‌رۆ رىگه‌ی راسته‌وخۆ له نیتوان سابلاخ و سه‌قزدا نیه. مینۆرسکی له شوتینیک دیکه‌دا، باسی چوونی خۆی بۆ بۆکان و میوان بوونی له دیوه‌خانی سه‌ردار حه‌مه‌حسین خان ده‌کات، واته راسته‌وخۆ نه‌چوه بۆ سه‌قز. ئه‌وه‌ش بۆچوونی پیشووی من له‌مه‌ر په‌یوه‌ندی نیتوان بۆکان و به‌رزه، پته‌وتر ده‌کات گه‌رچی ناشکرایه فاسیله‌یه‌کی زۆر له‌نیتوان ئه‌و دوو سه‌رده‌مه‌دا هه‌یه. وه‌رگێڕ].

۱۶۲. [من نزیکایه‌تیه‌ک له نیتوان «مووسانا‌باد» و ناوی گوندى «قه‌ره‌مووسالیان» ده‌بینم له سەر رىگای بۆکان - میانداوا. ئه‌م گونده له «نسا» ی پیتته‌ختی «مانناپیه‌کان» دوور نییه و ته‌نانه‌ت ئیستاش دواى ئه‌وه‌ی له بۆکانه‌وه ده‌گه‌یه قه‌ره‌ مووسالیان و گونده‌که تێپه‌ر ده‌که‌ی، رىگایه‌ک به‌ره‌و میانداوا، رىگایه‌کی دیکه‌ش به‌ره‌و سابلاخ و ورمی ده‌کشى. ئه‌وه‌ی مینۆرسکی ده‌لی "رىگاکه، دواى به‌رزه، دوو لقی لى ده‌بووه"، ده‌توانی ئاماژه‌یه‌ک بیته به شوتینیه‌تی قه‌ره‌مووسالیان و نسا، دواى تێپه‌رکردنی بۆکان. هه‌رچۆنیک بیته، من ئه‌و ئیحتیماله‌ش وه‌ک ئه‌وانی تر ده‌خه‌مه به‌ر چاوی خۆینه‌ر بىن ئه‌وه‌ی به‌وه‌ی مه‌سه‌له‌که ئالۆزتر بکه‌م یا دژ به یه‌کبوونی به‌رزه و سه‌قز بوه‌ستم. ئیستاش دواى هه‌موو ئه‌و ئیحتیمالاته، سه‌قز به‌ گرد و قه‌لا کۆنه‌که‌یه‌وه - که من له سه‌رده‌می مینۆرسکی ده‌لیته شاهی‌دی تیک چوون و رووخانی بووم، زیاتر له بۆکان بۆ شوتینیه‌تی به‌رزه مونسایب ده‌زانم. به‌لام مه‌سه‌له‌ی رىگاویان و دوو لقی باکوور و رۆژئاوا، منیش وه‌ک هه‌موو خۆینه‌رێکی ناسیایى ناوچه‌که، له‌مه‌ر بۆچوونی مینۆرسکی ده‌خاته دوو‌دلیه‌وه. وه‌رگێڕ].

۱۶۳. هه‌روه‌ها، پروانه خواره‌وتر، باسی «که‌زنا» و «جه‌زنه‌ق» له لایه‌ن یاقوته‌وه.

kan بۆ خوتندنه وهی [عیبارده ته که] پیشنیار ده کات.

175. (Fiscanzaga) Phisganzaga

۱۷۶. میژووی نه ته وایه تی (National History)، ۶، ۴۳. هر ئه و، له شوینیکی دیکه دا، ۶، ۴۲،

باسی پیتهختی نائرویه تان ده کات:

"Oppidum ejus Gazae (var. gaze, Gazzea) ab Artaxatis CCCCL passuum, totidem ab

Ecbatanis Medorum, quorum pars, sunt Atropateni. ed. Detlefsen, 1904, p. 136

ئه و ناماژه یه «له یلان» ده گریته وه، به لام تهختی سوله یمان نا.

177. * Fis (for Sic)- Canzaga

178. Ganj-i Sicikan

179. Cecast

180. Oppidum

181. Vitharmais, Thivarmais etc.

۱۸۲. ئه و په ری ئیحتیمال ئه وه یه بتوانین شوینی «شین» له دوا به شی وشه ی «دهر - نار - تا - سیس» دا

هه لبرگین (Dar-arta-sis)، به لام گریمانیکی ئه وتۆ، موشکیله ی به شی سه ره تای نا وه که مان بۆ

چاره سه ر ناکات.

183. Arshakids

184. Georgius Pisides

185. Darartaais

۱۸۶. وه ک «کویرسیوس» ی نو سه ریش (Quercius) وای بۆ چوه (چاپی میگنه، ل ۱۳۲۹).

187. Arthathir

188. Dar-Artathir

۱۸۹. تومان، زارا و په کی عه سه کهریه له سه رده می مغوله کاندا هاتۆته زمانی ئیداری فارسیه وه و به

واتای ده هه زار سه ربازه. هه روه ها به ناوچه یه ک ده گوتی که ئه و ده هه زار سه ربازه ی لی کۆده بیته وه.

ناوچه جوغرافیه کانی ئیرانیس کاتی توانیبیتیان ئه و ژماره عه سه کهره کۆیکه نه وه، بوون به «تومان»

یک.

۱۹۰. راولینسن، ل ۸۱، ناماژه ی به کتیبی «ته به کته گین» (Tabaktagin) ده کات که مه سه وودی

[له په یوه ندی ئه م ناوه دا، به پیوستی ده زانم ناماژه به واتای فارسی وشه ی «خره» بکه م، که فه ره نه گی معین، به ئوستان (موحافه زه) ی و اتا کردۆته وه. هه روه ها په یوه ندی ئیحتیمالی نیوان که زنا، گه زه ک و ناوی ئا وایی «کهس نه زان» له سه ر هۆیه توو ده خمه به رچاوی خوتنه ر. وه رگتیر].

164. Colonel Monteith

۱۶۵. گۆفاری ئه نجومه نی جوغرافیایی پادشاهی (J.R.G.S)، ۱۸۳۲، ل ۵ - ۶.

۱۶۶. Burandizi [من نه مستوانی بزنام ئه و شوینه کوئییه؟ چۆمی «باراندوز» ی ورمی نیه؟ بلتی «بورهان» ی سه ر ریگه ی بۆکان - مه هاباد نه بیت؟].

167. Gaza

168. G. Cedrenus

169. Gazacon شاری

۱۷۰. "سیدرینوس" کاتی ده یه وی باسی ئاورگه که و گه نجی کراسوس و «فیتلی زوخال» بکات

وشه گه لی و ا به کار ده هینی که وه ک وشه کانی تیۆفان ده چن. به لام شه رحیکی به ورده ریشال و

سه رنج راکیش له مه ر په یکه ری خوسره و زیاد ده کات (به راوردی بکه، له گه ل مه سه وودی، ۴، ۷۴

دا)، که دوورنیه له هه ندی سه رچاوه ی دیکه دا چاوی پییان که وتبیت. له هه ر حاله تیکدا ئه و

راستییه ی و ناوبرا شوینی ئاورگه که به گه زه ک ده زانی، گرنگایه تیه کی زۆری نیه.

۱۷۱. Mis'ar b. Muhalhil مسعر، له ریگه ی بۆچونه کانی «المعجم البلدان» ی یاقوت و [کتیبی]

زه که ریای قه زوینییه وه، ناسراوه. «مارکوارت» ئه وه نده نه ژیا بتوانی وه فا به شه رت و به یینه تی خۆی

له مه ر توژیته وه له و بابه ته دا بکات و ا په یوه ندیان به دروست بوونی ناوی «مسعر» ه وه هه یه

(Festchrift Sachau, p 202). له عه نی کاتدا، دوو نامیلکه ی سه فه رنامه کانی «مسعر» له ناو

«ده ستنوسه کانی مه شه ه» دا دۆزراونه ته وه که هه روه ها به شیک له [کتیبی] «ابن فقیه» و

نوسخه یه کی گرنگ به لام ناته وای [کتیبی] «ابن فضلان» یان تیدایه.

172. SIC (SICKAN).

۱۷۳. [نیاز له «فارسی نیونجی»، زمانی «په هله وی ئه شکانی» واته ئه و زمانه فارسیه یه و ا له

سه رده می پارثیه کاندا قسه ی پی کراوه].

۱۷۴. پروانه بۆچوونی ناو کاتالوگی مارکوارت ل ۹-۱۰۸ به لام ه. و. به یلی H.W.Bailey]

له کتیبی [Zoroastrian Problems، ل ۲۳۰ دا، شیوه ی * «گه نجی شه سه پیکان» Genj-i Sasapi-

212. Cadusii

213. Amardi

214. Tapyri

215. Cyrtii

216. Quintus Dellius

217. Cnaeus Pompeius Theophanes of Mytilene

۲۱۸. و. فابریکیوس (W. Fabricius)، له تیزه‌کانی خوئی له‌مه‌ر تیئوفانی میستی لینه‌دا، ستراسبورگ، ۱۸۸۸، چەند بەشپیک له [نوسراوه‌کانی] «دیللیۆس» ده‌خاته بهر لیکۆلینه‌وه.

219. Artaxata

220. Avos

221. Nivaros

222. Taurus

223. Baris

224. Pata ton tis Baridos neon

225. Ecbatana

۲۲۶. من مه‌سه‌له‌ی رووگه‌ی «باریس» - که وا هه‌یه سه‌ری زۆری لی بیته‌وه، به‌جی ده‌هیتلم. پروانه: هه‌. ستیفانوس.

H. Stephanus, Thesaurus, Eng. ed., 1816 - 18, II, 172 - 5: L.C. Valckenaer, Dissertatio de vocabulo Bapis.

هه‌روه‌ها پروانه:

Pauly - Wissowa "sub verbo". J. Schrader's restorantion

به‌ئهرمه‌نی: ئاراراتی پی ده‌گوتری *Maais (له‌به‌ر ئه‌وه‌ی Baris هیتشتا سه‌رنج راکیش ماوه‌ته‌وه ئه‌ویش به‌حیسابی قسه‌کانی نیکۆلاسی دیمه‌شقی (Nicolaus Damascenus) له: Josephus, Ant. Jud., I, IV دا که سه‌باره‌ت به‌چیای «باریس» دواوه و ده‌لی که که‌وتۆته لای ئهرمه‌نستان و خه‌لکیکی زۆر له‌ماوه‌ی سیلاوه‌که [ی نوح] دا، په‌نایان برده‌ ئه‌و شوینه.

227. Ava-Jiq

زانباریه‌کانی خوئی له‌مه‌ر ئیران له‌وه‌رگرتوه. له‌ده‌قی چاپی مروج [الذهب] دا، به‌رگی ۲، ۱۱۸ و ۱۲۰، ناوه‌که، له‌بیجی «ئهل - س. کیسه‌ران» (Al-S.Kisaran) دا هاتوه، (که به‌گوتیه‌ی «کریس تن سن»، له [کتیبی] «که‌یانیه‌کان»، ل ۴۳، واتای سه‌رۆکی «سه‌که‌کان» ی هه‌یه).

له [میژووی] طه‌به‌ری، ۹۶، داسی کتیبیکی جیاواز (؟) کراوه و ئه‌ویش «به‌یکار» ه (Baykar) (که به‌روالته‌ت، هه‌مان «البنکس» Al-Bnks ی مروج [الذهب] ه، ۲، ۴۴)، مارکوارت، له Strei-fizüge، ۱۶۶، دا، ناوه‌کی وه‌ک «به‌یکار» (به‌واتای کتیبی «شه‌ر») ساغ کردۆته‌وه. مخاین بۆچوونه‌کانی مه‌سه‌وودی، هیجیان له‌مه‌ر ئاورگه‌که تیدا نیه.

191. Aparviz

192. Adhar - gushnas

193. Azar. khsh

194. Adhar - jushnas

195. Al-shir

196. Balkhi tradition

197. Satriq

198. Le Strange

۱۹۹ تا ۲۰۲. له‌ده‌قی وتاره‌که‌ی مینۆرسکیدا، ئه‌م سنج وشه‌یه به‌پیتی عه‌ره‌بی نوسراون.

203. Abaqa

۲۰۴. پروانه:

D.N. Wilber in Bull. AM. Inst. Pers. Art. V/2, P. 102

205. "Sujas and S. yur luq (*Soqurluq).

۲۰۶. «سوقور» ی مغولی به‌واتای کوپیر و پیاوی کوپیر و پاشگری تورکی «لوق» وا هه‌یه واتای «کوپیره‌ی و لاری بداته‌وه (؟).

207. Artavazd

208. Phraates

209. Gaius Julius Artavazd

211. Rome

۲۲۸. Niphates نپستا «نالاداغ» و دیواری باکووری رۆژه‌لانی هه‌وزی «وان» پینک دینتی.

229. Nibaros

۲۳۰. ئەم بیچمی "فرئاته" یه ، له کتیبیک به‌ناوی

«پارثیکا» Parthica دا دوویات بۆته‌وه و به هه‌له بۆ

«ئایپه‌ن» Appian نووسراوه (چاپی Schweighauser، (۱۷۸۵، ل ۷۷). شتوه‌کانی دیکه‌ی بریتین

له: Fararta و Faraortou

پروانه: پلوتارخ ۷/۱ (Teubner، ۱۹۱۵)، ل، ۱۱۳.

231. Praaspa

232. Dellius

233. Vera (Ouera)

234. Groskurd

۲۳۵. ئەم مه‌سه‌له‌یه‌دا، سترابۆن، [قسه‌ی] تیئوفیلاکت (هه‌مان، ل ۲۴۵، ۲۵۴)، ده‌سه‌لمینتی.

۲۳۶. پروانه:

Fabricius, 227; Gazaca - "die Unterstadt", Vera, "wie schon der Name andeutet", (er soll von pers. var - saepes arx Kommen Kramer) die Burg bezeichnete"

237. Vara

238. Vararat

239. Varismanas

240. Varsma-Pana

241. Varzana - päna

242. Procopius, Bell. Pers., I, 13 - 14

243. Varesmanas

244. Pitiaksis

۲۴۵. [رسته‌که به یۆنانی نووسراوه و به‌مه‌زنده ده‌کاته ئەو تهرجه‌مه‌یه‌ی ئییمه]

۲۴۶. [ئەم رسته‌یه‌ش هه‌ر به یۆنانی نووسراوه. وه‌رگێتی]

۲۴۷. راولینسن، ۱۲۰، به هه‌له به‌راوردی گه‌زه‌که له گه‌ل زه‌زه‌که دا ده‌کات (Gazaca, Zazaca)

به‌لام له گه‌ل «ئه‌زه‌گه» (Azaga) دا، که ده‌بی که‌وتیبته ناوچه‌ی ماکو، ئەم به‌راوردی به‌رپۆه نابات.

۲۴۸. راولینسن، هه‌مان سه‌رچاوه، ۱۲۱، ده‌لتی: "له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌ک، به‌تله‌میوس له‌ کاری

ئه‌ندازه‌گرتنی پانایی جوغرافیا‌یی رۆژئاوای ئیران دا زیاد له هه‌موو ولاتیکی تر مه‌یلی به‌وه‌یه

له‌راوه‌ی ئاسایی به‌زیاتریان نیشان بدات.

249. Andreas, in Pauly - Wissowa

۲۵۰. ل ۲۶۲، ژماره ۱ ده‌قی ئینگلیزی.

۲۵۱. که ئیدیتۆری کتیبه‌که تییدا به‌هه‌له، خالکی زیادیی بۆ داناوه و کردوویه‌ته «اقراهود». پروانه:

مینۆرسکی، مه‌راغه، ئیسنکلۆپیدیای ئیسلام - که تییدا بۆ به‌که‌م جار پیشنیاری به‌یه‌ک زانیینی

«فره‌ئه‌ئا» Phraata و مه‌راغه خراوه‌ته به‌رچاوه.

له‌سه‌ر ناوی هاوچه‌شنی چۆمیک له سیستان [رۆژه‌لانی ئیران] - که «ئاقیستان فره‌ده‌ئا» Avestan

Phradatha بیت و ئیستاش «فره‌ه‌رود» ی پێ ده‌گوتری، پروانه مارکوارت، Wehrot، ۱۹۳۸، ل

۲۲. مارکوارت چاوه له بیچمی «فره‌ئه‌ته» ده‌پۆشی و «فره‌ئه‌سه‌په» و «ه‌ک» «بۆفراذه‌ه‌ئه‌سه‌په» به‌واتای

«جوانوه‌ئه‌سه‌پ» و ده‌ده‌گری. ئیرانشه‌هر، ۱۰۸، کاتالۆگ، ۱۰۹.

۲۵۲. [مینۆرسکی ئەو ناوه‌ی به‌ پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه: افزه‌رود].

۲۵۳. به‌راوردی بکه له‌گه‌ل «مه‌کوینیم» له «سالنامه جوغرافیا‌یه‌کان» دا:

Macquenem in Annales de Geographie, 1908, 128 - 144.

254. Yay - Shahar

255. Guarding Place

۲۵۶. له ناوچه‌که‌دا، شویتیکی گرینگی کۆنی دیکه هه‌یه که بریتیه له‌و کاخه‌ی وا به ناوی «قه‌لای

زه‌حاک» هه‌وه ده‌ناسری و که‌وتۆته سه‌ر «قه‌ره‌نغو». پروانه Monleith، هه‌مان، ۴. «قه‌لای

زه‌حاک» که‌وتۆته نزیکه‌ی ۵۲ مایلی رۆژه‌لانی مه‌راغه و به‌کرده‌وه ده‌توانری به «فه‌نه‌ئه‌سه‌په» ی

به‌تله‌میوس دابنری (?). فاسیله‌ی شویتنه‌که له‌گه‌ل زه‌نجاندا، نزیکه‌ی ۱۰۰ مایله و به‌م پیتییه،

که‌وتۆته سێ یه‌کی ریگه‌ی نیوان مه‌راغه - زه‌نجان و کشانی جاده‌که (له لای باشووره‌وه بۆ

رۆژه‌لات) تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی به‌تله‌میوس ده‌گریته‌وه.

۲۵۷. Stades ستادیک به‌رانبه‌ر به ۱۹۴ یارده.

۲۵۸. پلوتارخ - بۆمونه له لاپه‌ره ۱۴۱دا، ده‌لتی: "تانتۆنیۆس نیازی وابوو خۆی له هه‌مان ریگاوه

267. Barda' (Partav)

۲۶۸. «نسهوی»، ژیننامه نویسی «جلال الدین خوارزمشاه» (ل ۲۲۵)، باسی شویتنی رووداوه که به شیوهیه کی بهرچاو دهکات و به بهرزیایسه کانی «به رده» ی داده نئ ی «بۆندهیش» دا، ۱۲، ۸، «گۆلی خوسره» له ۵۰ فرسه خی چیچه ست دانراوه. ته نانه ت به مه زنده دانانی ۱ فرسه خ = ۳ مایل، فاسیله که ده مانگه یینیتته ئه و پهری زه نجانبیش. ئ.و. ویست. E.W. West گۆلی خوسره و به «وان» یا «سوان» (گوتیکچه Gökche) داده نئ که ئه وی دواتریان زیاتر جیگه ی په سنده له بهر ئه وهی «وان» هیچ پیوه ندیه کی به خوسره وه نیه.

[من ئیحتیمالی «زریبار» یش دوور نازنم. واهه یه نیمه له باشووری گۆلی ورمئ وه به ریگای مه هاباد و سه قز دا، ئه گهر به ره و مه یوان پرۆین زیاتر له ۵۰ فرسه خ ریگا نه بیته. وهرگیترا].

۲۶۹. له لاپه ره ۲۴۷ ی ئینگلیزیدا

۲۷۰. پروانه: The Eclipse, II, 64

۲۷۱. دوو «شیز» ی دیکه ش - به بی حه رفی ته عریف، ناسراون (شوارز Shwarz، هه مان، ۷۰۳، ۷۱۹)، به لام ناوه که بیان جیگه ی گومانه. یه ک له و دوانه (واهه یه «* بیر Bir بیت) له شاره زوور و ئه وی دیکه یان (بیچمی جیاوازی «سیر» Sir ه) که که وتۆته چوار فرسه خی باکووری دینه وه ره وه. پروانه سه ره وه تر.

۲۷۲. دپاره ئه و که لکه له یه شه ده که ویتته می شکه وه، که «چیچه ست» و هک «چیچ ته ست» و هریگرین به واتای: چیچه [مینورسکی عیبارته ی «چیچ است» ی فارسی واتا کردۆته وه. وهرگیترا].

۲۷۳. [له دهقی ئینگلیزیدا، ئه م ناوه به پیتی عه ره بی نووسراوه].

274. Bar-Jast

275. Wer/Ber

۲۷۶ تا ۲۷۸. [هه موو ئه و پینج وشه یه له دهقی ئه سلیدا به شیوه ی عه ره بی نووسراون و وشه ی یه که م واته «سار» خالی بۆ دانه نراوه. وهرگیترا]

۲۷۹. [ئه م وشه یه ش هه ر به پیتی عه ره بی نووسراوه. وهرگیترا]

280. Bi'ral-cest

۲۸۱. ساغ کردنه وه ی ئه م ناوه به شیوه ی «- خوست» به واتای «به ند» یا «ریگه ی سه ر به ره خووار» زۆر وینچوو نییه. له مه ر «خوست» پروانه هیرزفیلد،

بکشینیتته وه دواوه و ریگاکه ش به ولاتیکی ده شتایی بی دار و دره ختدا تیپه ر ده بوو. " به لام «مه ردیی» یکی رینونیکه ر پیتی گوت به چیاکانی لای راستی خویدا پروات و «به ریگایه کی کورت» ی ئه وتۆدا بردی که گوندی ئاوه دانی له سه ره ری بوو. ریگاکه، واهه یه ریگه ی «صوفیان» ی لای رۆژئاوای ته ریز و لیبواری به ری رۆژه لاتی گۆلی ورمئ یا خود ریگه ی صوفیان بۆ ته ریز و ده وری باکووری رۆژه لاتی [چیای] سه هه ند بووین. پاشه کشن، ده بوایه له ریگایه کی کورتتری رۆژه لاتی سه هه ند و زیاتر به ره و باکووری رۆژه لاتی ریگای پی ششوه وه بکرایه (بۆ نمونه، بهرزیایسه کانی «قه رچه داغ» له رۆژئاوا، که به سه ر ده شتی ته ریز دا ده روانئ).

259. Ujan

۲۶۰. ئه م روانگه یه، له گه ل هیرشی یه ک رۆژه و گه ران به دوا ی ئالف و تفاقدا - که «ئانتونیوس» له «فه رائه ته» وه بۆ که وته ری (پلوتارخ، فه سلئ ۴۰ - ۳۹)، دژایه تی نییه.

261. Binab

۲۶۲. [سه باره ت به وه ی مینورسکی ده لئ میتولۆژی ئیران به گشتی رووی له به شی رۆژه لاتی ئیران بوه، ئه م روون کردنه وانه پیویسته: به گوتیه ی نه ریتی ئیرانیه کان، ده گوتری زه رده شت له باشووری گۆلی چیچه سته وه چه بۆ «باخی» و ئه م «باخی» یه به باکتیریا و «به لئ» له رۆژه لاتی ئیران داده نین. زانای کرماشانی «عمادالدین ده وله تشاهی» به ره ره چی ئه م بۆچوونانه ده داده وه و «باخی» به شوینی ژبانی هۆزی گه لباخی له کوردستان ده زانئ و ده لئ زه رده شت له باشووری گۆلی چیچه سته وه نه چه بۆ رۆژه لاتی ئیران و چه بۆ کوردستان. ئه م زانایه، له مه ر پالنه وانانی داستانی «شاهنامه» (رۆسته م، زال، پیرانی وه یسه، ...) یش ده لئ له رۆژئاوای ئیران ژباون نه ک له رۆژه لات. بۆ ئه و روانگه شوپشگیرانه تازه یه، پروانه: عمادالدین دولتشاهی، «جغرافیای غرب ایران یا کوههای ناشناخته اوستا» تهران (?)، ۱۳۶۳ [۱۹۹۴] به زمانی فارسی. وهرگیترا].

263. Var-i Cecasta (Avestan Caecasta)

۲۶۴. من گومانم له قسه کانی «هیرزفیلد» Herzfeld دا هه یه، که ده لئ سه ره ده می که یخوسره و «Wirkliche Geographic» بوه پروانه:

Arch. Mitt., 2/2. P. 72.

265. Franrasian

266. Kahnjast

Herzfeld, Arch, Mitt., 2/2, 80-83.

282. Cece

283. Shiz (*Shez)

284. The ghadir of *cest

285. Säbur - khast

286. Kanza

287. Jaznag

288. D.N. Wilber

۲۸۹. پروانه

Wüstenfeld, Jácút's Reisen, in ZDMG, XVIII, 1864, P. 441.

یاقوت به لیبِراوییه و دهلی چای به «به سوئی» Baswé که وتوه، که که وتوتته باشووری رۆژتاوای گۆلی ورمی. به لام له ریگای چونیدا بۆ مهراغه، ده بی گهنزه کی گه لیک به لای باشووری رۆژشه لاتدا به جی هیشتی.

۲۹۰. له «بونده هیشن»، به شی ۲۲، ل ۴ دا [پییوسته بگوتری که شوتینی ئەم پهراوتیه له دهقی وتاره که دا دیاری نه کراوه و من به مهزنده له م شوتینه م دانا. وەرگیر].

291. E.H. Minns

292. F.B.A.

گۆران

ئالۆزی و گیتژوگومی له به کارهیتانی مهفهومی «کورد» دا دهگه پتتهوه بۆ سهردهمه کۆنهکان. به گوتیهی قسهی «حه مزه ی ئیسفه هانی» (دهوروبه ری ۹۶۱/۳۵۰ ز)، چاپی بهرلین، ل ۱۵۱، «ئیرانییه کان، ده یله مییه کانیا ن^۱ به «کوردی ته بهرستان»^۲ ناو ده برد - وهک چۆن به عه ره بیشیان ده گوت «کوردی سوورستان»^۳ واته خه لکی عیراق. نووسه رانی دیکه ی دیکه ی عه ره ب و ئیرانی سه ده ی ده هه می زابینی، کاتی ده یانگوت «کورد» نیازیان هه موو کۆچه ریکی ئیرانی له رۆژئاوا ی ئیران، بۆ نمونه، ده وارنشینه کانی [ئوستانی] فارس بوو.

میژوو نووسی ناو داری گه لی کورد - شه ره فخان، له میژوه که ی خۆیدا (لا په ره ۱۳) ده نووسی: «کورد چوار لقن: کرمانج، لوپ، که له وپ و گۆران». ئەم ژماره کردنه، ده راویک له مه ر تا قمه سه ره کییه کانی چیا نشینه ئیرانییه کان روون ده کاته وه، به لام ته نیا کرمانج و واهیه که له و ریش^۴ له ژیر سه ردیری «کورد» دا بگونجین، له کاتی کدا، لوپو گۆران به هۆی زمان و بنه چه کی مرۆف ناسانه وه، له وان جیاواز ده وه ستان^۵.

زانیاری ئیمه له مه ر «مرۆف ناسی» ئیرانی، هیشتا ناته وا وه، به لام ته وه ی له میژووی کۆنی به شی رۆژئاوا و باکوور و باشووری رۆژئاوا [ی ئیران] ده یزانین، جیاوازییه کی زۆرمان له پیشینه ی ره گه زناسانه ی ناوچه که بۆ ده ره خات. له عه ینی کاتدا له لایه نی زمانه وانیه وه باش ده زانین زا راهی لوری په یوه نده کی نزیکه له گه ل دانیشته وانی [ئوستانی] فارسدا هه به و له تا قمی ئەسلیی کورده کان - به «له کی» یه وه، که بریتی بیته له کوردیی ئەو هۆزانه ی وا له نیو دانیشته وانی باکووری لوړستاندا بلاو بوونه ته وه، گه لیک جیاوازه.

ئیمه له [باسی] ئەو کۆمه له دا که «کورد» یان پێ ده گوتی، له و سه ره تایه وه ده ست پێ ده که ی، که توێژینه وه ی زیاترمان ئەو دانیشته وانه ی وا بۆیان هه به ما وه یه کی زۆر له ژیر حوکمی رتبه ره کورده کاندایا بیته و له عه ینی په یوه نده ی نزیکیان له گه ل کوردا، سه ر به جینی جیاواز و شه پۆلی کۆچه ره کان بووبن، [له کورد] جیاواز داده نییته.

په ره سه ی پیکه اتنی هۆزه کورده کان، گه لیک ئالۆزه. پێشته ر «رێج»^۶ له باسی خه لکی شاره زوو دا ئامازه ی به جیاوازی نیوان «دلیران» و «وه رزیران»^۷ کرده (پروانه خواره وتر، لا په ره ۸۴ [ی ده قی ئینگلیزی]). ئیمه ده زانین رتبه رانی هۆزه کورده کان، له ره گه زی جوربه جوړن^۸ و گه لیک شتیکی گونجاوه که هه ندی له دانیشته وانی ژیر ده ست، له سه ره ده میکی دواتردا، بووبن به کورد.

له ده ره وه ی بازنه ی هه ندی پسیووری حیره ییدا، ئەو راستیه که متر زانراوه که ناوچه یه کی به رین له لیواری باشوور و باشووری رۆژه لاتی خاکی کوردان هه به که خه لکانیکی وای تیدا نیشته جین بنه چه کیکی جیاوازیان هه به و قسه کردنیان، ئیرانییه واته کوردی نییه. بۆ ئەوه ی [باسه که مان] هاسانتر بکه ینه وه، ده کری ئەو دانیشته وانه هه ر هه موویان به «گۆران» ناو به رین.

به لیبراوییه وه ده بی بلتین «گۆران» ناوی هۆزیکه ی سه ره کییه، که چیاکانی باکووری نیوان به غدا و کرمانشانی له نزیک چۆمی سیروان (دیاله)^۹ له باکوور، کردۆته شوینی خۆی. ئەم ناوچه «ناکووری» یه به هۆی به رزاییه کانی هه ورامانه وه: هه ورامانی له و ن^{۱۰}، به ره و رۆژئاوا ی زنجیره به رزه که [ی زاگرۆس] و هه ره ها هه ورامانی ته خت^{۱۱}، به ره و رۆژه لاتی [ئەو ناوچه یه]، درێژه په ییدا ده کات.

جیا له و دوو تا قمه سه ره کییه، له دوو ناوچه ی دا پراوی دیکه شدا، به «گۆرانی» قسه ده کری: پاوه - له یه کێ له دۆله کانی لقیکی بچووکی باشووری چۆمی سیروان و که ندۆله^{۱۲} - له سه ره چاوه کانی رووباری «بانیا ن»^{۱۳} و رووبه رووی ویرانه کانی شاری که ونارای «دینه وهر»، ئەو شوینه ی وا له گه ل «گاماسیاب»^{۱۴} دا یه ک ده گره وه.

له باجه لانیش، که که وتۆته باکووری مووسل و حه و ضه ی^{۱۵} [رووباری] «خوسه ر»^{۱۶} به شیوه زمانیکی نزیک قسه ده کری^{۱۷}. هه مان هۆز له زه اب^{۱۸} و لوړستانی باکووریدا ده بینرێ. دوورتر له وانه و به ره و رۆژئاوا، ئەوانه ش وا پێیان ده گوتی «زازا» (و له شیوه ی راسته قینه ی خۆیدا «دیلی» یه^{۱۹})، ناوچه یه کی گه لیک به رفراوانیان داگرتوه که که وتۆته نیوان دیجله و شوینی بادانه وه ی فورات به ره و باشووری رۆژئاوا و هه ره ها مه لبه ندی نیوان مووش و ئەرزه نجان به هه موو [ناوچه ی] ده رسیمه وه.

ئەوه، شیوه ی دابه ش بوونی ئیستای دانیشته وانیکی ها وره گه زه^{۲۰}، به لام هێج

گومانیک له وهدانییه ئه وان ناوچه یه کی گه لیک به رینتر ده گرنه بهر، هوش و بیبری سروشتیان - به لای که موه ئیستا، کشت و کالییه [نهک خپله کی].

له بهر زاییه کانی هورامان (نزیک ته ویلته و بیاره)، کهس ناتوانی له پسیپورایه تی بی سنووری گوند نشینان بۆ که لک وهرگرتن له تهختاییه بچوکه کانی زهوی و بۆ نامانجی باخه وانی و بهرهم هینانی گشتی، سهری سوور نه مینتی. وهک نه زمون کاربیه کی [خه لکه که]، ده توانم باسی کویتخای [گوندی] «زهرده»^{۲۱} له نزیک «بابا یادگار» بکه م، که هه رگیز چاوی به خه ریطه نه که وتبوو، به لام هه ر ئه و نه دهی شوینی گونده کهی خۆی پی نیشان درا، ده ست به حجی واتای هه موو ئه و نیشانانیه له دراوسییه تی ئه و دانرا بوون تیگه یشت. من هیوادارام له نووسراوه ی پیشووی خۆمدا (ئه هلی هه ق)^{۲۲}، توانیستم په سه ندی ئه وه بکه م که ئایینه که، له دوا یین شیوازی خۆیدا، له ناوچه ی «گۆران» - هه ورامان له دایک بوه.

ده ستکه وتی گۆرانان له گۆره پانی ئه ده بیاتیشدا، له وه که متر نییه. ئه ویش به هۆی پیک هینانی زاراوه یه کی سه رکه بییه^{۲۳} وه، که که ره سه یه بۆ ده پرینی شیعیری و ته نانه ت دراوسیکانی گۆرانیش بره ویان پیداهه. ئه م زاراوه سه ره کییه له دیوه خانی والیانی ئه رده لاند، گوئی کردو له م دوا بییه شدا، بۆ پرۆ پاگه نده ی مه سیحیه ت که لکی لی وهرگیراوه^{۲۴}.

وهک کللیک بۆ کردنه وه ی ره مز و رازه کانی ئایینی ئه هلی هه ق، هه ر له سه ره تای لی کۆلی نه وه رۆژه لانییه کانی خۆمه وه، بیرم له زاراوه ی گۆران کردۆ ته وه و بۆ سالانیکی زۆر په یوه ندییه کی پر له خۆشه ویستیم له گه ل لایه نگرانی ئایینه که دا هه بوه و ئه و خه لکه متمانه و میهره بانیه کی زۆریان پی کردووم.

له سالی ۱۹۱۴، چاوم به مه لبه ندی رازاوه ی گۆرانان که وت که زیاره تگه ی ئه هلی حه ق له نیو چیا ی پر دارو ده رخت و ئه و رووباره به هاژه و گفانه دا شاراوه ته وه واهم با له و بالی زاگرۆسی ناوه ندیدا دینه خواره وه.

من، نووسراوه یه کی سه ره تاییم سه باره ت به گۆرانانان له کۆیونه وه ی سه ده مین سالرۆژی ئه نجومه نی ئاسیایی سالی ۱۹۲۲^{۲۵}، خۆینده وه و له سالی ۱۹۲۷، پوخته یه ک له ماتریاله کانی به رده ستی خۆم کرده وتاریکی دوور و درێژ - که تا ئیستا چاپ نه کراوه، ئه ویش به هۆی ئه و راستیه وه که «مارکوارت»^{۲۶} هه ندی مه سه له ی

په یوه ندی دار به «زازا» ی چاره سه ره کرد و دکتۆر «هه ده نک» له سالی ۱۹۳۰، ژماره یه ک ده قی [گۆرانی] بلاو کرده وه، که هی دۆسته که ی خۆم - «ئوسکارمان» بوو، سه ره تایه کیشی لی زیاد کردن، و تییدا ئه و فاکته رانه ی وا له زۆر نووسه ری دیکه ی زۆری وه کۆ کردبوون، خسته ده م یه ک.

له ئاکامی ئه و رووداوانه دا، ئه رکی سه رشانی من گه لیک هاسانتر بۆ ته وه و لیتره به دوا وه، هه ول ده ده م ته نیا چه ند خالی تازه بخه مه بهر توێژینه وه:

۱- ناوی گۆران،

۲- بنه چه کیان،

۳- ئه ده بیاتی نووسراوه ی سه ره کی گۆرانی - بۆ نمونه ئه و نه قل و حیکایه ته خه لک خوازانیه ی^{۲۷} وا له گردو کۆکانی «م.ئ. بیینی دیکت سین»^{۲۸} و ئوسکارمان دا ده رده که ون،

۴- وهک پاشکۆش، ده قی ئه سلی و ته رجمه مه ی [ئینگیلیزی] «شینگیپی» یه که ی ئه حمه د به گی کۆماسی^{۲۹} ده هینمه وه، که له نیوا کوردا ندا لایه نگریتی زۆری هه یه.

۱. شیوه گه لی جۆربه جۆری مه فهومی گۆران/ گورران

گۆرانان، له ده وروبه ری ۱۰۰۰ سال پیش ئیستا، له شانۆی میژوودا ده رکه وتوون. بۆ شوین هه لگرتنی یه که مجاری ناوی «گۆران» هه زار سالی دیکه ش ده بی بگه رپینه وه دوا وه. له بهر ئه وه ی کاتێ بۆ مه زنده کردنی ناویکی «قه ومیی»^{۳۰} ئه وتۆ، تووشی ئالۆزیی زۆر ده بین باشتروایه پیش چوونه سه ره هه لسه نگانندی میژوویی سه رچاوه کان، بچینه سه ر باسی وشه که - خۆی.

ئ - خالی گرنگ و سه رنج راکیش، به ده سه ته وه دانی حوئجه ی ئه مرۆیی [وشه که] یه: گۆران یان گورران^{۳۱}؟ ئه و خه لکه عه شیره ته ی وا فیدراسیۆنیکی له چه ند تیره ی ناوچه ی کرد - زه هاب پیک دیتن به خۆیان ده لپن «گورران»، به لام فه وتانی /ۆی کۆن له [شیوازی] گۆرانیدا^{۳۲}، ده توانی دیاره یه ک بیت که دواتر خولقاوه - وهک له فارسیشدا هه ر وایه. ته نانه ت له کوریدا - که گه لیک موخافه زه کارتره، زیاتر چاومان به «گورران» ده که ویت^{۳۳}، به لام بۆ نمونه بیچمی «گۆران» یش هه ر هه یه^{۳۴}.

ئوسكارمان، داستانىكى سەمەرە لە ۋەرزىرانى ناۋچەى مەراغە دەگىرپتەۋە كە دژ بە سەرۆكە كوردەكانيان - ۋا دەستدرىژى ژانبيان دەكردن، پاپەرىن - پاپەرىنەكە «حەيدەرى گۆران» رىبەرايەتى دەكرد. «مان» دەلى، لىرەدا گۆران (كە كوردى موكرىيان بە «چەتە» دەلىن)، ناۋى بنەمالەيى ئەو كەسە [ۋاتە حەيدەر] بوە، بەلام بۆ چۈنەكەي لە جىگەي خۇيدا نىيە^{۳۵}. ئەم داستانە بىگومان دەگەرپتەۋە بۆ گىروگرفتىكى كۆمەلايەتى ۋ «گۆران» ىش بەروالەت، ۋاتاي «ۋەرزىر يا كەسىك دەبەخشى كە بنەرەتى ناخىلەكى» ھەيە^{۳۶}.

تېكىستىكى زاخۇبى كە «سۆسین» چاپى كوردە، دەلى:

نەجووم ونە موصلمان

نەمەسىتى^{۳۷} ۋ نە گۆران^{۳۸}

ئەم وشەى دوايى [گۆران]، بە بىن گومان ئامازە بە ئاگرپەرستى ۋ ۋەرگىرانى تايبەتى [ۋشەى] «گۆران» لە «گەبران» دەكات^{۳۹}. لە شۋىنىكى دىكەدا (تېكىست، ل ۲۶۵، تەرجەمە، ل ۲۶۵) دا، ناۋى گۆران لە گەل سەربازەكانى محمدەلى پاشاي بەغدا دا ھاتوۋە ۋا لە «سەنجان» عەمەلىياتى عەسكەرىيان دەكرد ۋ دەتوانى ئامازەيەك بىت بە ھۆزى زەھاب^{۴۰}. لەم دوو نمونەيەدا، ئىمەرووبەرووى سەر لى شىۋاۋىيەك لە ۋاتا ۋ «اشتقاق» [ى وشەكە] دەبىنەۋە.

ب - شتىكى گەلىك گونجاۋە كە سەر لىشىۋاۋى لە مەسەلەى بىچمى /ۆ/ ۋ /وو/^{۴۱} دا، بە ھۆى بوونى دوۋىپىتى جىاۋاز بەلام ۋىچۈۋە، روون بكرىتەۋە:

گەبران بە ۋاتاي خەلكانى زەردەشتى < گەوران > گۆران، ھەرۋەھا ناۋى ھۆزايەتى بگاۋبارەكان < گاۋەرەكان > گورەكان < گۆران > گوررانە. لە ھەردو قۇناغى ئال ۋ گۆردا، دەبى ئەم دوو وشەيە، حونجەى «گۆران» يان بوو بىت (بەلام لە كۆتايىدا، دەبن يا خود مەيلى ئەۋەيان ھەيە بن بە گورران).

ئەۋەى كە ناۋى ھۆزايەتى «گورران» دەبى بە قۇناغى «گۆران» دا تىپەر بوۋىت، بە ھۆى حونجە توركىيەكەيەۋە (گۆيران)^{۴۲}، دەسەلىت^{۴۳} (ۋەك لە تايىنى ئەھلى حەقىشدا، كە گۆرانەكان باۋەرپان پىتەتى، ۋەھايە). زمانى توركى لە دەرختى /ۆ/ ى كۇندا^{۴۴}، گەلىك موحافەزەكارە^{۴۵}.

پ - بەكار ھاتنى بەربلاۋى وشەى «گۆران» بۆ گەياندنى مەقۇلەى كۆمەلناسانەى

«ۋەرزىر» شتىكى زۆر روۋنە. پىشتەر لە «كلۆدېوس رىچ» مان بىستوۋە گوتوۋىەتى بۆلباسى (ۋاتە ھۆزى بلباس)، خەلكىكان لە ناۋدا دەژى كە سەربەخۇنن ۋاتە ۋەرزىن، ھىچ مافىكىكان بۆ [ھەلسوۋراندنى] كاروبارى خۇيان نىيە ۋ ۋەك «كاست»^{۴۶} يكى ژىر دەست سەير دەكرىن. ئەم خەلكە، لىرە ۋە ۋەى لە ھەموو كوردستاندا دەبىنن، سەر بە ھىچ ھۆز ۋ تىرەيەك نىن ۋ عەشیرەتەكان، پىيان دەلىن «كلاۋسى»^{۴۷} ۋ «گۆران». ئەم نازناۋەى دوايى، كە ناۋىكى موناسىب بۆ خەلكى سەنە، بە تايبەت بۆ كەسانى ترسەنۆك بەكار دەھىنرى. ئايا ئەۋانە دانىشتوانى ئەسلى ئەم ناۋچانە بوون ۋ ھۆزە چىا نشىنە ۋەحشىيەكان دەستيان بەسەردا گرتوون؟ ئەۋانە [ى دوايى]، برىتن لە ھەندى ھۆزى كۆچەر، كەلە ژىر حوكمى حكوۋمەتى سەدا دەژىن بەلام ھەموو خەلكە نىشتەجى (ناكۆچەر) ەكان، «گۆران»^{۴۸}.

سىر ھىنرى راولىنسۇن، لە بىرەۋەرىەكانى سالى ۱۸۴۴ى خۇيدا، پەسندى ئەۋە دەكات كە كەلھور، «دەرنە» ۋ «دەرتەنگ»^{۴۹} يان بەجى ھىشتوۋە ۋ ناۋى «گۆران»^{۵۰} يان بە خۇيانەۋە بەستوۋە كە پىشتەر بە ۋەرزىرانى كورد دەگوترا بۆ ئەۋەى لە عەشیرەتەكانيان جىا كەنەۋە. بەكار ھىنانى ناۋىكى قەۋمىيى بۆ گەياندنى مەقۇلەيەكى كۆمەلناسانە شتىكى گونجاۋە، ۋەك پىچەۋانەكەشى^{۵۱}، ھەر دەگونجىت. بەلام گۆرانەكانى سەدەى دەھەم، بە ھۆزىكى شەرانى ناسراۋن ۋ گەلىك جىگەى گومانە ئەۋ خەلكە ۋەرزىرانەى كوردستان، كە ناۋى گۆران/گورران يان لە سەرە، ھەموۋيان پەيۋەندى راستەۋ خۇيان لە گەل ھۆزى گۆراندا ھەبىت.

بۆى ھەيە مېژوۋى ئەم ناۋانە (لە بىچمى «گۆران»^{۵۲} دا)، بگەرپتەۋە بۆ سەردەمى فتوحاتى ئىسلام، كە رەگەزە ژىردەستەكان «گەبران»ى زەردەشتى گۆران بوۋىت^{۵۳}.

۲. ئامازە كوردنى مېژوۋى بۆ «گۆران»

ئىستا پىۋىستە بە تەرتىبىكى مېژوۋى ھەموو ئەۋ سەرچاۋانە ھەلسەنگىنن، كە باسى گۆرانىيان ۋەك «ھۆز» كوردە ۋ بە شۋىن ئەۋەدا، بگەينە ئاكامىك كە لە سەر ئەساسى ئەۋ دەقانە دامەزرايىت.

لە سەردەمى كلاسىكدا، نووسراۋەيەكى سەرنج راکىشى «ستراپۇن»^{۵۴} ھەيە كە تىپىدا

نوسهر، تیئوزییهک له سهر بنه‌مای [بۆچوونی] ئهرمه‌نییه‌کان داده‌مه‌زرتینی و به هه‌لکه‌وتیش ئاماژه به «سه‌ره‌په‌رته» ی «تیراسی»^{۵۵} ده‌کات و ده‌لئی: «خه‌لکیکی سه‌رپرن»، «نیشتته‌جیی [ناوچه‌ی] پشت ئهرمه‌نستان و نزیک «گۆرانی»^{۵۶} و میدییه‌کان^{۵۷}. جا له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌و «سه‌رپانه»^{۵۸} ناتوان هۆزیکه‌ی گرنه‌گ بن، ئیتر به‌رواله‌ت گۆرانی و میدییه‌کان، له‌ دراوسیتیه‌تی نزیکه‌ی به‌کتردا ده‌ژین.

پیشتر «ک، موللیر»^{۵۹} راست کردنه‌وه‌یه‌کی گرنه‌گی له «ژاکۆن» هوه‌ بۆ «سیراکۆن»^{۶۰} داوه‌ به‌ده‌سته‌وه. ئه‌م راست کردنه‌وه‌یه، ئاسۆیه‌کی تازه‌مان بۆ ده‌کاته‌وه‌ چونکوو «سیره‌کی (* سیره‌ک، شیره‌ک)»^{۶۱}، خه‌لکیکی ناسراوی «سه‌کایی»^{۶۲} بوون^{۶۳} و ولاتی ئه‌سلیان که‌وتۆته‌ دراوسیتیه‌تی «مه‌ئوتیس»^{۶۴} هوه‌ و ئه‌و خه‌لکه‌ [سیره‌کییه‌]، زیاتر له‌گه‌ل «ئاورسی»^{۶۵} دا ناویان هاتوه‌^{۶۶}. کۆلۆنییه‌کانی * شیرناک^{۶۷} له‌ زۆر شویندا ناسراون: ئ - خاکی سیره‌کی نی^{۶۸}، که‌ که‌وتۆته «هیرکانیه»^{۶۹} له‌ سهر [رووباری] «ئوچوس» (ته‌جه‌ن)^{۷۰} و «کرتیشمیر»^{۷۱} به‌ ناوی ئیستای [شاری] «سه‌ره‌خس» [له‌باکووری رۆژه‌لاتی ئیران] هوه‌ی په‌یوه‌ندی ده‌دات (?).

ب - به‌تله‌میوس، باسی «سیره‌کی نی» یه‌کی دیکه‌ی کردوه (۵، ۱۲، ۴) که‌ هاوجووتی «سه‌که‌ئی نی» یه‌ و گوتوویه‌تی به‌ درێژایی [زنجیره‌کیوی] په‌ریه‌دریس^{۷۲} {پۆنتیک، ئالپ؟}^{۷۳} له‌ نیوان چۆمی «کیروس» (کور)^{۷۴} و ئاراز^{۷۵}، کیشراوه. ئه‌م نووسینه‌ وای دياره‌ له‌ جیتی خۆیدا نه‌بیت. به‌ هۆی ئه‌و راستییه‌وه، که‌ «سه‌که‌سینی» («سه‌که‌شین» ی عه‌ره‌بی و ئهرمه‌نی)^{۷۶}، که‌وتۆته‌ ناوچه‌ی «گه‌نجه»^{۷۷} ی ئه‌مپۆوه، «سیره‌کینی»^{۷۸} ش ده‌بی له‌ هه‌مان شویندا چاوی بۆ بگپیرئ^{۷۹}. له‌ راستیدا ته‌نانه‌ت ئیستاش «شیره‌ک ستیپ»^{۸۰} له‌ خه‌ریته‌کانی رووسیا، له‌ باکووری «گه‌نجه» (رۆژه‌لاتی «که‌خیتییه»^{۸۱} و باشووری «ئه‌له‌زه‌نه»^{۸۲}) ده‌ست نیشان ده‌کریت.

پ - به‌تله‌میوس، «* سیره‌کینی» یه‌کی دیکه‌ی له‌گه‌ل «سیره‌کینی» ی ژماره‌ ب / لئ شتواوه‌ که‌ ئاماژه به‌ ناوچه‌ی ئهرمه‌نی «شیراک»^{۸۳} (بلازری، ۱۹۳: طیرسراج)^{۸۴} له‌ سهر [رووباری] «ئاخوریان»^{۸۵} ده‌کات. ئیستا «ئاریاچای»^{۸۶} ی پێ ده‌گوتی. دۆخی ئه‌م خاکه‌ گرنه‌گه‌ به‌ پیتته‌خته‌که‌یه‌وه «ئانی»^{۸۷} له‌ گه‌ل ئاماژه‌ی به‌تله‌میوس بۆ رووباری کۆر و ئاراز دا، یه‌ک ده‌گریته‌وه.

ت - به‌شی باشووری پادشاهییه‌تی ئهرمه‌نستان، «نور-شیره‌کان»^{۸۸} ی پێ ده‌گوترا به‌واتای «شیره‌کان» ی نوێ (پروانه «هویزمان» هه‌مان شوین، ل ۳۱۹). هه‌ندی شوینی ناوچه‌ی «ئارییلا»^{۸۹} (هه‌ولیر)، له‌ ژیر حوکمی حاکمی ئه‌وی (واته «بدی ئاشخ»^{۹۰}) دابوو و مارکوارت له‌ کتیبیکدا که‌ دواى مردنی خۆی بلاوکرابه‌وه^{۹۱}، به‌ لیبراوییه‌وه، «نور-شیره‌کان» له‌گه‌ل «ئه‌دییه‌بینی»^{۹۲} - واته ده‌شتاییه‌کانی ئاشوور (نه‌بنه‌وا، هه‌ولیر) به‌یه‌ک داده‌نی.

ناوی «ئه‌دییه‌بینی» له‌ سه‌رچاوه‌ ئهرمه‌نییه‌کانی زوو - واته سه‌ده‌ی چواره‌می زایینیدا هاتوه‌ و وشه‌ی «نوی» پیتوست ناکات نیشاندهری ئه‌وه‌ بیت شاره‌که‌ به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م پیش ئه‌و میژوه‌ دروست کرابیت^{۹۳}.

«نۆرشیره‌کان» که‌ که‌وتۆته‌ راسته‌ خاکی ئیستای گۆرانه‌وه، زیاتر له‌ هه‌مان ده‌کرئ له‌گه‌ل ئه‌و شوینه‌دا یه‌ک بگریته‌وه‌ که‌ له‌ نووسراوه‌ راستکراوه‌که‌ی به‌تله‌میوسدا هاتوه‌ و گوتراوه: شیراک که‌وتۆته‌ نزیک گۆرانی میدییه‌کانه‌وه.

وا ده‌رده‌که‌وی که‌ دوو ناوی دیکه‌ش، په‌یوه‌ندیان به‌ «گۆرانی» کۆنه‌وه‌ هه‌بیت: یه‌کی له‌ کورانی خوسره‌وی دووه‌م - که‌ «شیرۆیه» ی برای له‌ سالی ۶۲۸ ی زایینیدا کۆژرا، ناوی «کووران (*گوران) شاه» بووه^{۹۴}. ئه‌م ناوه، له‌سه‌ر هه‌مان شیواز دانراوه، که‌ حاکمان به‌ گۆیره‌ی ناوی خاکی ژیرحوکمیان ناو ده‌نرین. وه‌ک: سه‌کان شاه (به‌هرامی سیته‌م، هورموزدی سیته‌م؛ کرمانشاه (به‌هرامی چواره‌م) و... هتد. هه‌مان عونسوری قه‌ومی، له‌ ناوی ژنانه‌ی «گۆران دوخت»^{۹۵} دا دابینرئ (به‌راوردی بکه‌ له‌ گه‌ل «تورران دوخت») که‌ ته‌نیا له‌ گورجستان (دواى سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م)، شاهیدی بۆ ده‌بینرته‌وه^{۹۶}.

ئاویلی یه‌که‌م له «گورانییه»^{۹۷} و «گۆران دوخت» دا، به‌ رواله‌ت /و/ (واته /U/) ه، گه‌رچی به‌رانبه‌ری یۆنانی بۆ ده‌نگی ئیرانی /و/ (o/) و /و/ (U/)، پر به‌ پیتست نییه^{۹۸}. {پروانه پاشکو، لاپه‌ره ۱۰۳ [ی ده‌قی ئینگلیزی].}

به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌و فاکته‌ره‌ نویانه، هیشتا هه‌ندی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ له‌مه‌ر پرد هه‌لبه‌ستن و په‌یوه‌ندیانی نیوان Guranii کۆن و Gûran ی تازه («*گابه‌ره‌کان) دا هه‌یه.

له‌ سه‌رده‌می ئیسلامدا، هه‌ل و مه‌رج گه‌لیک روونتر ده‌بیتته‌وه. قه‌دیمیترین جوغرافیانوسی عه‌ره‌ب (کۆتایی سه‌ده‌ی نۆهه‌م)، «ابن خورداذبیه»، ل ۱۴، لیسته‌یه‌کی له

«سهواد» واته ناوچه کانی میژۆپۆتامیا داوه به دهستهوه، که بئ هیچ گومانیک دهگه پیتتهوه بۆ سهردهمی ساسانیان. ناوچهی «کورا»^{۹۹}. ئوستانی «شادفه یروز»^{۱۰۰}، که «هلوان»^{۱۰۱} ی ئیستایه: داهاتی [سالانهی] هلوان له گهه «جابارقه»^{۱۰۲} و کوردان پیکهوه دهگاته ۴.۸۰۰.۰۰۰ درهم. شاری کۆنی هلوان، کهوتۆته نزیک شاری ئیستای «سهربولی زههاو» و رووباری هلوان هه مان «ئه لوه ند»^{۱۰۳} ه که له «دهرته نگ» هوه دیت و ناوچهی گۆرانه کان ئاودیری دهکات، ئینجا له نزیک خانه قین تیکه له به «دیاله» دهییت^{۱۰۴}.

ئیبینی خوردا دبیه، له شویتیکه دیکه دا (ل ۴) له «کورا» ی جیی باسی ئیمه ده دوی و ده لئ له پینج لقی بچوو کتر (ته سووچ^{۱۰۵}) پیک هاتوه: فه یروز قویا ذ^{۱۰۶}، الجبل^{۱۰۷}، تامه پرا^{۱۰۸}، هه ولیر^{۱۰۹} و خانه قین، هوی دواتریان شویتیکه ناسراوه له سه ر ریگه ی سه ره کی به غدا کرماشان. هه ولیر بیگومان هه له یه چون «ئه ربیله»^{۱۱۰} ی کۆن گه لیک له هلوان دووره و کهوتۆته ده ره وه ی «سهواد»^{۱۱۱} ه که وه^{۱۱۲}.

له نووسراوه یه کی «قودامه»^{۱۱۳} دا، ل ۲۳۵، ئه م ناوه وه ک «ارنک»^{۱۱۴} نووسراوه که ده بی به «دهرته نک»^{۱۱۵} ی بخوینینه وه یا خود وه ک «* دهرته ک»^{۱۱۶} ساغی بکه ی نه وه که بتوانی له گه له ناوی ئیستای دهرته دا یه ک بگریته وه. دهرته، کهوتۆته به ری رۆژه لاتی [چیای] «داله هۆ»^{۱۱۷} و به شیکه سه ره کی زه هاو پیک دینئ.

«تامه پرا» ناوی کۆنی «دیاله» یه و «ته سووچ» و اهه یه ته نیا لیواری رۆژه لاتی چۆمه که بگریته وه چون ناوچه ی نیوان دیجله و تامه پرا ده که ویتته ئوستانه کانی دیکه وه. ناوی سیته م له تیکسته که دا، وه ک «الجبل» نووسراوه به لام بیچمی «البل» [واته ب/ ی بی خال] یسی هه یه. من دلنیام ده توانین له شیوه ی «الجبل»^{۱۱۸} دا بیخوینینه وه، که ئاماژه به ناوچه ی گیلان [ی غه رب] له دۆلی یه کی که له سه رچاوه کانی ئه لوه ند دهکات^{۱۱۹}. «فه یروز قویا ذ» زۆر وا هه یه به شی سه ره وه ی رۆژه لاتی هلوان له نزیک «سهربولی زههاو» بیته. ئه گه ر لئی ورد بینه وه ئوستانی هلوان ئه وه به شه ی زه هاویش ده گریته ر بهر که دواتر باسی لئوه کرا.

له دوو چینی تایبه تی دانیشتوانی ناوچه که - واته کورد و جابارقه دا (که بیچمی «کابارکا» و «گابارکا»^{۱۲۰} شی هه یه)، من زیاتر پیم وایه ده بی ته وه ی دواییان [واته جابارقه] به پابیرانی گۆرانه کان بزانی.

هه مان ناو له کتیبی «ابن فقیه» لاپه ره ۲۴۵ یشدا ده رده که وی که له ناو شتی سه بر و سه مه ره ی هه مه دان دا باسی گۆلی خوئی (مهمله حبیبه) ی «فهرهان» دهکات، که ئیستاش له باکووری «سولتان ئاباد» [عیترقی عه جه م یا «ئه راک» ی ئیستا] ماوه. ههروه ها، لئی زیاد دهکات و ده لئ: «کورد» و «جابارقه»^{۱۲۱} له ویوه خوئی ده به ن بۆ هه موو شویتیکه «میدیا» (الی جمیع البلدان الجبال). ئه و ئاماژه یه وا ده گه یینئ که له ئیرانی ناوه ندی و له فاسیله یه کی دوورتری ناوچه ی زاگرو س دا، کۆمه لگای هاوشانی [کورد و جابارقه] هه بوه. «دیگۆجی»^{۱۲۲} ئه م وشه یه ی به رۆشنی له په یوه ندی «کاو باره» < «کاباره»^{۱۲۳} ی فارسیدا بینه وه و به «گاران»^{۱۲۴} ی واتا کۆ کردۆته وه، واته به شیوه یه کی نازاد واتای شوان و چۆداری پیداره، له کاتی که دا ته رجه مه ی راسته قینه ی «گاوباره»^{۱۲۵} ده بی «گاسوار» یا «که له سوار» بیته.

بمانه وی ئه م ناوه واتای وشه یی بکه ی نه وه چ به ناوی که سایه تبیه که وه په یوه ندی بده یین، ده بی ته وه بزانی که په یوه ندیه کانی له گه له لیواری باشووری زه ربای خه زه ر [قه زوتین] گه لیک گونجاوه.

ناوه که، ههروه ها له لیسته ی مه سهوودی له مه ر هۆزه کورده کانی «میدیا» (الجبال) دا ده رده که وی مروج [الذهب]، ۳، ۵۳:

۱. شاده نجان^{۱۲۶}

۲. له زبه (لوری؟)^{۱۲۷}

۳. مه ده نجان^{۱۲۸}

۴. مه زده نه کان^{۱۲۹}

۵. باريسان^{۱۳۰}

۶. خالی (* جه لالی > گه لالی)^{۱۳۱}

۷. جابارقی^{۱۳۲}

۸. جوانی^{۱۳۳}

۹. مه سته کان^{۱۳۴}

ئه م لیسته یه له «ته نبیه» ی مه سهوودیدا (ل ۹۱ - ۸۸) هه ندیک ته واوتر نووسراوه:

۱. بازنجان^{۱۳۵}

۲. شووهجان ۱۳۶

۳. شادنجان ۱۳۷

۴. نساوره ۱۳۸

۵. بووژیکان (* بهرزیکان؟) ۱۳۹

۶. لوری

۷. جورقان ۱۴۰

۸. جاوانی

۹. باریسی ۱۴۱

۱۰. جه‌لالی

۱۱. مه‌شته‌کان ۱۴۲

۱۲. جابارقه

۱۳. جوووغان ۱۴۳

۱۴. کیکان ۱۴۴

۱۵. مه‌جوردان ۱۴۵

۱۶. هه‌ذبانی ۱۴۶ ... هتد.

به‌روونی دیاره به دواى هه‌ردوو ناوی «جابارقى» (لیسته‌ی یه‌که‌م) و «جورقان» (لیسته‌ی دووه‌م) دا «جاوانی» هاتوه که هه‌ر دوو تامازه به یه‌ک هۆز ده‌که‌ن. ته‌نیا جیاوازییه‌ک که «جورقان» له‌گه‌ل «جه‌وره‌قان» ی هه‌بیت، کورت بوونه‌وه‌ی درێژایی [قاوتله‌کان] و حوئجه‌ی تیبی بزوتینی /ب/یه . مه‌سته‌کان و مه‌شته‌کان له‌کوژایی لیسته‌ی سه‌ره‌کی [یه‌که‌م] دا هاتوون و زۆر واهه‌یه جابارقه‌ی «ته‌نبیه» ته‌نیا شه‌رحیکی روون که‌روه بیته که ده‌قی تازه‌تر [واته لیسته‌ی دووه‌م] تو‌ماری کرده. هه‌مان شت واهه‌یه له‌مه‌ر «جوووغان» (بو‌ژ جوووغان، * جه‌وره‌غان) یش راست بیته. شایانی باسه‌ ته‌م ناوه‌ی که جیگه‌ی باسی ئیمه‌یه، تاوال جووتی «جاوانی» یه و به‌روالته تامازه به «جاف» ده‌کات که ته‌نانه‌ت ئیستاش له‌پیوه‌ندی نزیکى گۆران دایه. بیجمی سه‌ره‌تایی ناوه‌کانیان له‌ناوی ناوچه‌ی ژبانیان واته «جه‌وانروود» (<جاوان - رود) وه‌رگیراوه که شویتنی وشه‌ی «جه‌وان» ی فارسی به‌واتای «لاو» ی له‌سه‌ره [جوانرۆ]. هه‌روه‌ها

*جه‌لالی ده‌گه‌رپته‌وه بو هۆزی گه‌لالی که ئیستاش له‌و دراوسێیه‌تیه‌دا، ده‌ژین ۱۴۷.

به‌م پیتییه، گریمانی سه‌ره‌تای باسه‌که‌ی ئیمه له‌مه‌ر بیجمی کوژتری ناوی گۆران له‌به‌ر رووناکایی نووسراوه‌که‌ی مه‌سه‌وودی دا سه‌لماوتر ده‌بیته.

ناوه‌راستی سه‌ده‌ی ده‌هه‌م، سه‌رده‌می ریتسانسی ئیرانه. له‌ژێر سیبهری زنجیره‌ی ئیرانی (ده‌یله‌می) «ئالی بوویه» ۱۴۸ دا، حاگمانی بچووکى ئیرانی له‌نازه‌ربایجان و کوردستان و هتد، سه‌ریان هه‌لدا. له‌سالانی ۹۵۹/۳۴۸ دا، «حه‌سه‌نویه» ۱۴۹ ی کوپى حه‌سه‌ن سه‌ره‌زکی کوردانی به‌زیکان «پاشایه‌تی» یه‌کی گرنگی له‌ناوچه‌ی زاگرووس دامه‌زراند. له‌وه‌ش سه‌رنج راکیشتر، حکومه‌تی درێژخایه‌نی کور و جیگیره‌که‌ی، واته «به‌در» ه (۴۰۵-۳۶۰ / ۱۰۱۴-۹۷۹ز)، که میژوونوسان گه‌لیک به‌باشی ناویان برده‌وه. ۱۵۰

ناوبراو هۆزه‌که‌ی خو‌ی ریه‌رایه‌تی ده‌کرد، پشتی وه‌رزیرانی ده‌گرت، باجی له‌رووی ئینسافه‌وه‌ دادنا و ناوچه‌ی ژێر ده‌سه‌لاتی ئه‌و له‌باکووری لوپستان (سابوور - خواست) و ته‌نانه‌ت له‌نزیك «خوزستان» ۱۵۱ هه‌هه‌تا «شاره‌زوور» ۱۵۲ ی ده‌گرت به‌ر. گه‌لیک جار [له‌سه‌رچاوه‌کاندا] باسی جورقان (* جه‌وره‌قان) ی ژێر ده‌سه‌لاتی به‌در کراوه.

له‌سالی ۴۰۵ (۱۰۱۴) دا، «به‌در» له‌شکری هیتایه سه‌ر مه‌زنی هۆزیکى کورد - حوسه‌بنی کوری مه‌سه‌وود و قه‌لاى «کوسحد» ۱۵۳ ی لی‌گرت. به‌لام ته‌سته‌م بوونی کاری له‌شکرکیشان له‌زستاندا، بوه هۆی ناره‌زایی له‌شکره‌که و به‌در به‌ده‌ستی یه‌کی له‌ته‌ندامانی له‌شکر به‌ناوی «جووره‌قان» کوژرا. حوسه‌بن، جه‌نازه‌که‌ی نارد بو «مه‌شه‌دی عه‌لی» (کوفه) تا له‌وئ بینیتن. ئه‌وه‌ش نیشانده‌ری هه‌ندی مه‌یلی شیعیایه‌تی له‌لایه‌ن به‌دره‌وه‌یه. «جووره‌قان» هه‌لات و چوو بو‌لاى «شمس الدوله» ی دیله‌می، به‌لام واهه‌یه [به‌م ناوه] ته‌نیا باسی تاقمیکی تاوانبار له‌هۆزه‌که‌ کرابیته.

له‌سالی ۴۱۷ (۱۰۲۶) دا «علاءالدوله کاکویه» ۱۵۴ ئامۆزیه‌کی خو‌ی کرده حاگمی «سابورخواست» و «جووره‌قان» یشی خسته سه‌ری. له‌وه‌ش زیاتر ئه‌وی دیکه [واته جووره‌قان] خرایه ژێر حوکمی سه‌ره‌ک هۆزیک به‌ناوی «عبدالفرج بابوونی» که ئه‌ویش خزمی [کاکویه] بوو و ته‌م کاره بوه هۆی ئالۆزی و پیکدادانی زیاتر ۱۵۵. سابوورخواست (واته شویتنی ئیستای خو‌پرهم ئاباد)، ته‌وه‌نده له‌زنجیره‌ی زاگروسه‌وه‌ دوره که ده‌بج وای دابنیتین جووره‌قانی «بابوونی» ۱۵۶ له‌شوینیکی نزیك لوپستان بوه.

له راستیدا ابن الاظهر (۹، ۲۵۱) ناماژه به هاوکاربیه کی نیوان علاءالدوله کاکوبه و به شیک له جورهقان له شه ریکدا دهکات که له سالی ۴۱۸ (۱۰۲۷) له نزیک «نههاوند» رووی داو له باسی سالی ۴۲۳ (۱۰۳۲) دا (هممان، ۹، ۲۸۹)، له نامادهبی جورقان له نزیک سابور خواست ددهوی.

کاتی له سالی ۴۳۷ (۱۰۴۶) دا ئیبراهیم ییننال^{۱۵۷} له لایه «طغرل» هوه نیررایه هممهدان بوئ هوهی شاره سهره کیبیه که ی ئهوی بگری، علاءالدوله ههلاته جورقان و «ییننال» بهرهو «السیره» چو - که کهوتبوه باکووری رۆژئاوای لورستان و بهشی سهرووی «کهرخه» وه و لهوی هیرشی کرده سهر ئه کوردانهی وا له دراوسیه تی شوتنه که دامه زرابوون و سهر به جورقان (من جورقان) بوون. علاءالدوله ئه مجار ههلاته لای «شهاب الدوله عبدالقوارس منصور» کوری هسهن - که بهروالت حاکمی «حهلوان» بوو له خوزستان (نک «ئه لجه زیره»)^{۱۵۸}. شه ره که ده بی له خوار دۆلی کهرخه دا رووی دابیت.

هممو ئه ئیشاراته، راده گه یینن که له نیوهی یه که می سدهی یازده ههدا، لای کهم به شیک جورهقان کهوتبوه دهر وازهی باکووری لورستانه وه، ئه ویش وا هه یه په یوه ندیی له گه لئو «جابارهق» هدا هه بیت وا (پیشتر) «ابن فقیه» باسی لیوه کرده یا خود بوئی هه یه په یوه ندی به به شیک ئه وه هه زه وه بیت که تاوانی کوشتنی «به در» له سهر شانی ئه وان بوو (پیشتر).

ئه و رووداوانه ی له «الظاهر» دا تۆمار کران و له «المجمل التواریخ» یشدا ۵۲۰ (۱۱۲۶) باسیان لیوه کراوه که نووسهره نه ناسراوه که ی، خه لکی «ئه سه دئاباد» (ی رۆژئاوای هممهدان) بوه و ناوچه ی جی باسی ئیمه ی به باشی ناسیوه^{۱۵۹}. نووسهری «مجمل» که لک له هممان سه رچاوه ی «ابن الظاهر»^{۱۶۰} و هدره گری به للام هه ندی به رانه بری سه رنج راکیش [بوئ ناوه کان] داده نیت:

ناوبراو بوئ «جورقان»^{۱۶۱} «جوره قان»^{۱۶۲} ی «ابن الظاهر» جیگریکی وه ک «گورانان»^{۱۶۳} (گورانان) ی داناه و بهم شیتویه، گرمیانی سه ره تایی ئیمه [له مه ر په کبونی جورقان و گوران] ده سه لمیتنی.

خالی دووه هم ئه وه یه «مجمل»، هه ندی شهرح و بوچوونی وای پاراستوه که ئیمه له

«ابن الظاهر» دا نابینن بوئ نمونه: له مه سه له ی شه ر کردنی به در و کوره که ی واته هیلیل (هیلال) دا، باسی شه ری به در له گه ل هه زه که ی خوی به رزیکانیان (به رزیکان) ده کات [و ده لئ:] ئینجا به در گۆرانه کانی به رز کرده وه، به شیتویه که که هه یچکه س له وان به به دره وه نزیکتر نه بوو. هه ر چۆنیک بیت، ئه وان [واته گۆرانه کان]، له کاتی که به در دهستی کرد بوو به ئابلوقه دانی «خوشین» (کذا) ی کوری مسعود له قه لای «کوش خد»^{۱۶۴}، له لیواری چۆمی «سفید روود»، خه یانه تیان پی کردو کوشتیان (سالی ۴۰۵ / ۱۰۱۴).

زۆر نه گونجاو دیته پیش چاو «به در» بیتوانیایه عه مه لیاته که ی به ره و حه وضه ی «سفید روود» (ده رزیتته زه ربای قه زوینه وه)، په ره پی بدایه. هه ره ها گومانی به هیزم هه یه ئه و ناوه هممان «سیروان» ی «مجمل التواریخ» (به هه لئ خوتندراوه که ی، سپید روود)^{۱۶۵} بیت که ناوه راستی دیاله یه و «زه هاب» (ی باشووری) له هه ورامان (ی باکوور) جیا ده کاته وه.

شوتنی «کوش خد» «کوسجد»^{۱۶۶} ی ابن الظاهر و «کوسجد»^{۱۶۷} ی شه ره فنامه (ناناسریتته وه، به للام ئه گه ر سفید روود هممان سیروان بیت، وا هه یه قه لای به ر باسی ئیمه «* کوسج»^{۱۶۸} بیت و له شوتنی ئه مرۆی «کۆسه ی هه جیح»^{۱۶۹} وه ستابیت. له م حاله ته دا، ئه و گۆرانانه ی وا هاوړتی به در بوون، له و به ری چۆمه که وه له دراوسیه تیبه کی گه لیک نزیک خاکی ئیستایاندا، جم و جۆلیان هه بوه.

روون کردنه وه یه کی «مجمل» سه رنجی ئیمه به ره و خوی راده کیشی. گوتراوه گۆرانه کان «به در» یان به نیتزه (زووپین)^{۱۷۰} کوشتیت. ئه م چه که په یوه ندیکی تابه تی له گه ل ناوچه ی «خه زه ربیه کان» ی ده یله می دا هه یه.

له قاموسی جوغرافیایی «یاقوت» دا (۶۲۳/۱۲۲۵)، بی گومان جه و ره قانییه کان (که زۆر جار له کتیبی «ابن الظاهر» دا به هه لئ جوزه قان Jūzaqān نووسراون)، به «حهلوان» هوه په یوه ندی ده درین (۲، ۱۵۲).

«حمدالله [مستوفی] قه زوتینی» له «نزه القلوب» (۷۴۰/۱۳۴۰)، ل ۱۶۵ دا باسی ریگای سه ره کی کرماشان بوئ حهلوان (به ریگه ی کرد و که لی به ناویانگی «طاقی گیرا»^{۱۷۱} دا) ده کات و ده لئ: «گه رچی ئه م ریگایه، به * گیل و گیلان»^{۱۷۲} دا، یه ک فرسه خ دوورتره، به للام له وی دیکه یان باشته ر». له شوتنیکی دیکه دا، ل ۲۲۰، باسی

چۆمى «نەھرەوان» دەكات كە ھەمان «ديالە» بېت و دەلى: "لە دوو لق پېنك ھاتوھ. يەكبان (واتە سىروان يا ديالەى ئەسلى)، «لە شانى سىروانەوھ» دېت، لە كاتېكدا ئەوى دېكەيان (واتە ھەلوان، ئەلواند) لە ناوچەى (حدودى) گيل و گيلانەوھ ھەلدەكشى و بە «طاقى گىرپرا» داتېپەر دەبى. ئەو [رووبارە]، لە كانياوئىكى گەورەوھ دەست پى دەكات كە دەئاشى ئاوى پى دەگەرئى. ئىنجا بە ھەلوان و قەسرى شىرىن و خانەقېندا تېپەر دەبېت».

گومانىك نىيە كە نىيازى قەزوئىنى لەوھى گوتوويە، ھەمان ئەو چۆمە بېت كە لە دۆلى سەرووى «رېژا» ھوھ ۱۷۳ دېت (واتە دەرەتەنگ). لە راستىشدا رېگە سەرەكەيە ناسراوھەكەش ھەر بەوئىدا تى دەپەرئىت ۱۷۴.

بەم پىيە، ناوى كاراكتىستىكى «* گيل و گيلان» لە دەقى «حمدالله» دا، ئامازە بە ناو جەرگى خاكى كوردان دەكات نەك بە دۆلى «گيلان» كە لە شوئىنىكى زۆر خوارەوھەتردا، دەرژىتە ئەلواندەوھ. كاتى ئەم خالە دەگرىنە پىش چاو، وشەيەك كە قەزوئىنى ھىتاويەتى [واتە «گيل و گيلان»]، نرخی زۆر پەيدا دەكات.

لە دەرووبەرى سالى ۷۴۴ (۱۳۴۳)، زاناي مىسرى «شەھاب الدىن العمرى» ۱۷۵ خستەيەكى بە نرخی ھۆزەكوردەكانى - بە گۆرەى سەرچاوەكان پىك ھىتا. ناوبراو شەرھەكەى خۆى بە «گۆران» دەست پى دەكات و دەلى:

"لە كىتوھەكانى ھەمەدان و شارەزور، نەتەوھەكى كورد كۆبۆتەوھ كە بە كوورانى (الكورانيە) ئامازەيان بۆ دەكرىت، خەلكىكى دلېر و جەنگاوەرن و لە سەرباز و وەرژىر پىك ھاتوون (جند و رعىە)، لە شوئىنىك دەژىن كە ناوى «راوست الامىر محمد» ە و شوئىنىكى دېكەش بەناوى «دەرەتەنگ». سەرۆكىكىيان ھەيە ناوى ئەمىر محمدە، پىنچ ھەزار كەسن و لەناوياندا كىشە و جياوازى نىيە ۱۷۶.

«دەرەتەنگ» ۱۷۷ بەشى يەكگرتووى زەھاوھ لە پەيمانى سالى ۱۶۳۹ى ئىران و عوسمانىشدا، بە ھەمان شېوھ باسى كراوھ. بەم پىيە ئىمە پەسندىك لەمەر بوونى گۆرانەكان لە خاكى ئىستاياندا لە ناوھراستى سەدەى چارەدەم [ى زاینينى] و دەدەست دىنن. بەلام بە دلئىيايەوھ دەبى بە چەندىن سەدە پىش ئەو تارىخەش، ھەر لەوئىدا ژيابن. ناوھندىكى دېكەى گۆران - كە بە شىوھى ئاسايى دوانەى دەرەتەنگە، برىتەيە لە

«دەرنە» (* دەرنەك) ۱۷۸، كە كەوتۆتە لای رۆژھەلاتى «دالەھو» ۱۷۹ لە دۆلى «زىكان» ۱۸۰. ناتوانئى شوئىنى ئەم ناوھ، لە «راوست» ۱۸۱ دا ھەلبىگىرى و راست وەك پرسیارىكى بى وەلام دەمىنىتەوھ بەلام دوور نىە ئامازەيەك بېت بە دانىشتوانى لقى رۆژھەلاتى تری گۆران ۱۸۲.

بە گۆرەى «شەھاب الدىن [العمرى]»، گۆرانەكان لە [خەلكى] دلېر و وەرژىر پىكھاتوون. ھۆى ئاسايى ئەم دابەش كوردنە، ئەو راستىيەيە كە ژمارەيەك لە ھۆزەكان، ھۆزى دېكەى خۆيانيان كوردۆتە ژىر دەستەو ئەگەر ئەم گرمانە راست بېت، دەبى گۆرانەكان لە ناوچەكەدا رووبەرووى ھەندى ھۆزى كۆن بوو بىتتەوھ، گەرچى دەتوانىن بىر لە ھەندى «چىن بەندى» كۆمەلايەتېش بكەينەوھ.

لە سەدەى سىزەدەھەمدا، ئال و گۆرپىكى گرنگ بە سەر كوردستاندا ھات: ھىرشكارە مغولەكان، ئىرانىيە شاخاويەكانىيان بى بەزەيانە لە ناو برد. بە گۆرەى «شەھاب الدىن [العمرى]»، دواى تالان كوردنى بەغدا (۱۲۵۸ز)، تىپى شارەزور، كە سەر بە ھۆزى «اللوسە» (بۆكۆسە) ۱۸۳ و «الناسرىە (?)» ۱۸۴ بوون، كۆچيان كرد و چوون بۆ سوورىا و مىسر ئىنجا شوئىنى ئەوان نەتەوھى «حوسە» ۱۸۵ گرتىەوھ كە ئەندامانى ئەو نەتەوھەي، كوردى راستەقېنە نەبوون.

كاترىمىر، ئەم ناوھى دوايى [واتە «حوسە»] ى وەك «حسنىوھ» ۱۸۶ ھوھ ساغ كوردۆتەوھ و بەم شىوھە دەيەوھى پەيوەندى بە ناوى زنجىرەى «حسەنوبە» ۱۸۷ بدات. بەھۆى ئەو راستىيەوھ كە گۆرانەكان لە نىو لایەنگرانى «بەدر» دا بوون، دەگونجى بىر لەوھ بكەينەوھ كە ئەوان دواى دامەزرىنەرى زنجىرەكە، لەو شوئىنە نىشتەجى بوون ۱۸۸.

ھەرچۆنىك بېت، باس و خواسى بلاوونوھەى دانىشتوانى غەيرە كورد لەوھ وردترە كە ساختەيى بېت و جياواز لە تاقمى ھۆزەكانى گۆران، ئىمە ناتوانىن ھىچ جىگرىك كە ناوچەكەدا بىينن.

سەرەراى گرنگايەتېيەك كە شەرەفخان لە سەرەتاي «مىژووى كوردان» [شەرەفنامە] دا (۱۰۰۵ (۱۵۹۶)) بە «گۆران» دەدات، لە دەقى كتىبەكەدا جارو بار نەبېت ئامازەيان پى ناكات ئەوئىش بە گىژ و گومىيەوھ. لە سەردەمى ئەودا، زۆرەيى گۆرانەكان لە ژىر رىبەرايەتى كەلھور و ئەردەلانىەكاندا دەژيان و ئەوھ خۆى رووبەرووى مەسەلەى

بوومه لیلتی «زنجیره» و هۆزه کافمان ده کاتهوه: نیازی شهرفخان به روالهت ئهوه بوه هه موو کورده (غهیره کرمانجییه کان) ی کرماشان (و بۆی هه یه «سنه» یش) له ژیر ناوی که له پوردا بگونجینی^{۱۸۹}. به لام له لاپه ره ۳۱۷ دا ده لئ: «عه شیره تی که له پور، و اگورانیان پی ده گوتری» و له لاپه ره ۸۳ دا ده یسه لمینی که باپیره گه وری ئه رده لانیه کان - پیش کوتایی هاتن به حکومه تی چه نگیزییه کان له ئیران، بوو به حاکمی شاره زوور و هه ر ئه ویش بۆ ماوه یه کی زۆر له نیو گۆرانه کاندایابوو. له لاپه ره ۲۹۶ دا په سندی ئه وه ده کات حاکمانی برادۆست له هۆزی گۆران بوون و دوور نیه له کورانی «هیلال» ی کوری به در بوو بیتن.

شهرفخان، له باسی کوردانی ئیراندا (سیاه مهنسوور، چگینی و زهنگه نه) وای داده نئ که خۆیان (یا خود سه ره ک هۆزه کانیان) له لورستانه وه هاتن، به لام لیبی زیاد ده کات و ده لئ: «هه والیکیش هه یه که له گۆران و ئه رده لانه وه هاتن». ههروه ها ده کری هه والیک ی پرسوود له و راستیی هه ربگیری ت که «شاهو تیدی خان» - حاکمی لورستانی باکووری (که له ۱۰۰۶ - ۱۵۹۷) دا مردوه، له هه ولئ ئاوه دان کردنه وه ی «خورپه م ئاباد» دا «تاقمیک له هۆزی گۆران» ی له وئ دامه زران و ئه وه ده ری ده خات که گۆرانه کان وه ک سه رده می «بدری کوری حه سه ن»، له باکووری لورستاندا ژیاون^{۱۹۰}.

به گویره ی نووسینی سیر هانری راولینسن^{۱۹۱}، سولتان مورادی چواره م که له پوری له زه هاب دوورخسته وه و خا که که یانی دا به «باجه لان» - که له مووسله وه هینابوونی^{۱۹۲}.

سپاس بۆ ئوسکارمان که ئیستا [به هۆی نووسینه کانی ئه وه وه] ده زانین، باجه لانی موسل به زار او هیه کی گه لیک نزی که به گۆرانی قسه یان ده کرد. به رنامه ی «زال بوه کان» ئه وه بوو گۆرانه کان له ریگه ی ژیرده سته کانی خۆیا نه وه بیننه ژیر کۆنترۆل، که ئه و ژیرده ستانه ده بی کۆلۆنییه ک له هه مان تاقمه عه شیره ت بوو بیتن.

به قسه ی راولینسن، که له پور، پاشان ناوی «گۆران» ی له خۆی نا - که «پیشتر به کوردی وهرزیر ده گوترا» و به سه ر سئ تاقمی سه ره کییدا دابه ش ده کران: «قه لعه زنجیری»^{۱۹۳}، «کرنه» و «بیوه نیژ»^{۱۹۴}. ئه م بۆچوونه، ته نیا «که له پور» ی زه هاب ده گریته وه.

به رانه بری «گۆران = وهرزیر»، له گه ل قسه کانی شهرفخان (ل ۳۱۷) دا که پیشتر باسمان لیوه کرد، یه ک ناگریته وه، ته نیا شتی که ده توانین سه باره ت به ئال و گۆری

دوای سالی ۱۶۳۹ ی زابینی [سالی مۆر کردنی په یمانی ئیران و عوسمانی] بلتین، ئه وه یه که له پوره کان له شوینی تاییه تی خۆیان هه لکه نران وله نیو حه شیمه تی گۆرانه کاندایا توانه وه و باجه لان ریبه رایه تی هه موو هۆزه یه کگرتووه کانی به ده ست خۆیه وه گرت.

هه ر چۆنیک بیت، ئه وه شتی کی کاراکتریستی که، که پاشاکانی باجه لان نشیمه نگه یه کی تازه یان له ده شتایی (و له شوینی ویرانه کانی شاری زه هاو) دا بۆخۆیان بنیات ناو به م شیوه یه، له داوینی ولاتی گۆراندایا مانه وه. زۆریش شتی کی گونجا وه که به شتی که له جافه کان و ئیرانییه کانیان به «جافی مورادی» ناویان ده بن، واته ئه وان ی په یوه ندیان به سولتان مرادی چواره مه وه هه یه، بۆ ئه وه ی پشتگیری حاکمانی باجه لان بکه ن له زه هاب دامه زران.

کاتی ئیرانییه کان دهستی بالایان هه بوو، هه ولئ تیکدانی ده سه لاتداریه تی باجه لانه کانیان دا. نادر شاه [ی ئه فشار]، که ئه حمه د پاشای باجه لان دژایه تی ده کرد، به شتی که له هۆزه که ی راگوتست و بردنیه دراوسیه تی «خورپه م ئاباد»^{۱۹۵}.

دوایین پاشای زه هاب له بنه ماله ی باجه لان - شازاده محمه د عه لی میرزا (حاکمی کرماشان له ۱۸۰۶/۸/۲۲ هه تا ۱۸۲۱/۱۱/۲۲) له سه رکاری لابر، ناوبراو ریبه رایه تی گۆرانه ئه سلیه کانی قه لعه زنجیری دانیشته و ی گه هواره ی سه ر له نوئ دامه زرانده وه^{۱۹۶}.

۳- ئاکام

ئیستا ئیمه له ئه نجامی توژی نه وه و هه لسه نگانندی سه رچا وه کانی به رده ستماندایا گه یشتوونه ته ئه م ئاکامانه:

۱. ناوی هۆزه که [گۆران]، له سه رچا وه سه ره تاییه کانی ئیسلامدا، وه ک جاباره ق < * جه و ره قان > * گۆرانان هاتوه. ئه م گۆرانکارییه، وا ده رده که وئ باسی «اشتقاق» ی [وشه ی] گوان له «گه بران» ی نه کرد بیت، به پیتچه وان، په سندی ئه وه ده کات که له مه ر شتی وازی «گا (و) باره (ک) به واتای «که ل سوار» گوتویه تی. ئیستا من هه ست به دلنیایی ده که م که «گه هواره» ی شوینی کۆنی خانه کانی گۆران، هیچ نییه جگه له وشه یه کی خه لکخو ازانه ی فارسی [گه هواره] به واتای لانکه ی گاواره ره سه نه کان.

گۆرانه‌كان خۆيان پټيان گوتم كه شپوه نووسيني فارسي ئهم وشه‌يه نا راسته و من له [كتيبي] «چيريكوڤ» (ل ۳۰۲) دا، ناوه‌كه‌م چاو پيڤكه‌وت كه به پيتي روسي «گاواره‌ك» نووسراوه و زۆر وا هه‌يه «* گاواره‌ك» بپت.

۲. ناوه‌كۆنه‌كه، زۆر وا هه‌يه په‌يوه‌ندي به ناوچه‌كاني خه‌زه‌روه هه‌بپت. بناغه‌دانهرى زنجيره‌ى ئه‌و حاكمانه‌ى وا ناوى خۆيان به‌شوينه‌كان به‌خشيوه و له‌ژير حوكمى ئه‌واندا گيلان له‌گه‌ل رۆژئاواى ته‌به‌رستاندا په‌كيان گرتبوو^{۱۹۷}، «گيل گاباره»^{۱۹۸} يان پي ده‌گوترا و ئهم ناوه، به‌رۆشنى دياره له‌سه‌ر نه‌ربيتيكي ئه‌فسانه‌يى ده‌روات. ئه‌گه‌ر «گيل» ئاماژه به‌ بنه‌چه‌كى شاه بكات، ئه‌وا «گاواره» ده‌بى به‌ رواله‌ت نيشانه‌ى خاكيتي بپت كه تازه داگيرى كردوه و له‌گه‌ل يادى «فه‌ريدون» يشدا په‌يوه‌ندي ده‌بپت. «ابن اسفنديار» (ل ۱۵) و «ظهيراالدين» (ل ۱۳) ناوى ئهم قاره‌مانه، به «گاوسه‌وار»^{۱۹۹} ده‌به‌ن به واتاى كه‌سيك كه سوارى گا ده‌بپت هه‌ر به‌و بيچمه‌شه‌وه له‌ وینه مينيائتۆره ئيرانيه‌كاندا نيشان دراوه^{۲۰۰}.

خالى سه‌رنج راکيش ئه‌وه‌يه «نزهه‌القلوب» ناوى «*گيلى گيلان» بۆ «ده‌رتنه‌نگ» به‌ كار ده‌هينتى كه ئه‌ويش له‌نيو جه‌رگى خاكى گۆران دايه. ته‌نانه‌ت ئيستاش، يه‌كى له‌ سه‌رچاوه‌كاني لاي چه‌پى [رووبارى] ئه‌لوه‌ند، پي ده‌گوتري «گيلان»^{۲۰۱}، ئه‌و شتانه‌ش ناتوان هه‌ر به‌ هه‌لكه‌وت روويان دا بپت. له‌به‌ر رووناكايى ئه‌وانه‌دا، «مي‌جهرسون» ئه‌فسانه‌يه‌كى له‌ هه‌ورامان تو‌مار كردوه كه هه‌ندى سوودى به‌رچاوى [بۆ ئهم باسه] هه‌يه. به‌ گوته‌ى ئه‌فسانه‌كه، «ده‌ريوس» (Darius) ي مي‌دى، «ئه‌ورام» (Aorām) ي ئه‌سليى له‌ زيدي خو‌ى له‌ نزىك ده‌ماوه‌ند شاربه‌ده‌ر كرد... ئينجا ناوبرا له‌گه‌ل براكه‌ى خو‌ى واته «كه‌ندۆل» Kandul، كه ناوى «كه‌ندۆله» ده‌بى له‌وه‌وه هاتبپت، هه‌لات و چو بۆ مي‌ديا^{۲۰۲}.

۳. له‌ سه‌رده‌مى گه‌لتيك كۆنه‌وه، ناوچه‌كاني خه‌زه‌ر، سه‌رچاوه‌ى هيتزيكى ئينساني بوون كه له‌وئ هه‌لقولاون و به‌ره‌ لاي رۆژئاوا كشان. «بونده هيشن» [ى ئاڤيستنا]^{۲۰۳}، ۳۱، لاپه‌ره ۳۸، به‌رزاييه دارستانيه‌كاني «ته‌به‌رستان» [مازه‌نده‌ران] ي رۆژئاوا (واته «په‌ده‌ريس خوارگه‌ر»^{۲۰۴})، وه‌ك ولايتيک ناوده‌بات كه «دانيشتوانى ريگا پيتو و شوان، به‌هيز و ئيشكه‌رن^{۲۰۵} و به‌سه‌ر دوژمنانيدا زالن».

ده‌ورى ئهم ناوچه‌يه له‌ ده‌ورى «سكاندينوايا» ي سه‌رده‌مى «ڤايكينگ»^{۲۰۶} هه‌كان ده‌چپت. زۆر شوپنى سه‌ر سنوورى رۆژئاواى ئيران، شاهيى ئه‌و نفوزهن؛ شوپنيك به‌ ناوى «ده‌يله‌مستان» له‌ شاره‌زور هه‌يه (ياقوت، ۲، ۷۱۱) و «ديلمان» («ديلمه‌قان» ي كۆنتر)، هيتشتا ناوچه‌ى سه‌ره‌كى «سه‌لماس» ه. ناوچه‌يه‌كى به‌ربنى باشورى رۆژئاواى گۆلى ورميش، وه‌ك شاريك له‌ گيلان، ناوى «لاهيجان»^{۲۰۷} له‌سه‌ره. جا ده‌كرى به‌ هه‌مان شپوه، له «گاواره» ش (كه زۆر جار له‌ گه‌ل «گيل» دادپت)، شوپنى كۆچى ناوچه‌كاني باشورىترى زاگرو س هه‌لبگيرى.

۴. پيشتر «ئين خوردايه» (كۆتايى سه‌ده‌ى نۆده‌هه‌م)، باسى گۆران (*گاواره‌ك) ي له‌ دراوسپه‌يه‌تى مله‌ى ئه‌سليى زاگروس كردوه، به‌لام وه‌ك پيشتر گوتومه‌مانه لبيسته‌ى ئوستانه‌كاني ئين خوردايه، بيگومان بنه‌مايه‌كى «ساسانى» هه‌يه. له‌ به‌ر ئه‌وه‌ى ئوستانى هه‌لوان دواى «پيروز»^{۲۰۸} ناو نراوه (۴۸۴ - ۴۵۹ ز)، شتيكى ويچووه ئه‌گه‌ر شاه به‌رپرسى نيشته‌جى يى و دامه‌زران له‌ هه‌موو ناوچه‌كه‌ بوپت. به‌تايبه‌ت «كه‌ڤات»^{۲۰۹} ي كورى «پيروز» (واته «فه‌يرووز قوياذ») واهه‌يه يه‌كيك له‌ شاروچه‌كاني ئهم ئوستانه‌ى بنيات نابپت. ئاشكرايه ده‌بى شاهانى ساسانى گرنگايه‌تى زۆريان دا بپت به‌ ناسايشى ئه‌و ريگا سه‌ره‌كويه‌ى وا په‌يوه‌ندي پسته‌خته‌كه‌يان «تيسفون» ي نيو مي‌زۆپوتامباي به‌ خاكى ئيرانه‌وه ده‌دا.

هۆزه ئه‌سليه غه‌يره ئيرانيه‌كاني زاگروس^{۲۱۰}، ده‌بى به‌ هاسانى توانيبپتيان تا سه‌رده‌مى ئه‌شكاني^{۲۱۱} و ساسانى^{۲۱۲} ما بپتنه‌وه. پيويسته راگويستن و به‌ ئيرانى كردنى ئه‌وانه به‌شيك له‌ سياسي ساسانيان بوپت. شتيكى به‌كه‌لكه ئه‌گه‌ر ده‌رئه‌نجامى باسه‌كه‌ى ماركوارت (ئيرانشه‌هر، ۱۲۶) وه‌ببیر بيئينه‌وه، كه ده‌يله‌م و «په‌ده‌يشك وارگه‌ر» ي ته‌نيا له‌ سه‌رده‌مى كه‌ڤات [قوياد] ي يه‌كه‌م (۵۳۱-۴۸۵) يا خوسره‌وى يه‌كه‌م (۵۷۹-۵۳۱) دا به‌خاوه‌نى په‌يوه‌نديكى نزىك له‌گه‌ل ئيمپراتوريه‌ت [ى ئيرانى] زانبوه. هاوكات له‌ گه‌ل ئه‌وه‌دا، ده‌بى زۆريه‌ى دانيشتوان به‌ره‌ زاگروس راوئران.

۵. سه‌باره‌ت به‌ كۆلۆنيه‌كاني ديكه‌ى گۆران^{۲۱۳}، راپۆرتى «ابن الفقيه» له‌ سه‌ر جاباره‌قى نزىك فه‌راهان وا هه‌يه به‌ هۆى ناوى گوندى «گه‌وره» (گه‌واره)^{۲۱۴} وه‌ كه «چيريكوڤ»، (ل ۱۸۰)، له‌ پينج فرسه‌خى باشورى رۆژه‌لاتى «سولتان ئاباد» ي

داده نیت، په سهند بکری. پتیرستی چیریکوڅ (ل ۶۸۵) ده لئی ته نانه ت رووباری گرنګی «گاو ورو» (لقی لای چه پی سیروان) ده بئ وهک «گاو ورو» یا «* گاو ورو» بخوینرتنه وه. ئیدغامی کی ئه وتو گه لیک گونجاوه به تاییه ت ئه گهر گریمانہ ی خو مان سهر باره ت به په یوه ندی نیوان گوران و خه زه ر [قه زوین] وه بپر بیینه وه و هه روه ها ئه وه ی که ناوچه یه کی بچو کی باجده ره وهک «گاو ورو»، ناوی «کانی گیلان»^{۲۱۵} ی له سهر بوو.

ته نیا ۲۰ مایل به ره و باشووری گاو ورو، له سهر سهر چاوه ی رووباری بانیا ن، هیشتا کولونی «که ندولته» هه یه که به گورانی قسه ده که ن و دوا زده مایل خواره و تری چومه که، - دوا ی که ندولته، گوندی «گیلان»^{۲۱۶} هه لکه وتوه. گه لیک سهر چاوه ناماژیه یان به بوونی هه ندی گوران له راستی باکووری لوړستان و حه وضه ی [رووباری] که رخه (سه میه ره) کرده^{۲۱۷}.

گوندی «گه هواره»، که که وتوته ۵ مایلی باشووری بیستونه وه، زور واهه یه کولونی یه کی «گه هواره» (* گافاره) بوویت که له سهر «زیمکان» (پیشو) هه لکه وتیبت. سهرنج راکیشتر له وهش ناوی ئه و که له یه^{۲۱۸} واکه وتوته سهر ریگای دولی «سه میه ره» بو ناوچه ی «هه راسه م»^{۲۱۹} له سهر چپای «وهرده لان»^{۲۲۰}: «مله گه هواره»^{۲۲۱} (مل، میل^{۲۲۲}، [مله] له کوردیدا به «که ل» ده گوتری).

ناوچه که زور که م ناسراوه و هه ر له بهر ئه و هویه ش ئیمه مه زنده و گومانی خو مان سهر باره ت به نوینه رانی «جه وره قان = گوران» له روژگاری ئه مرودا، گه لیک که م کردوته وه. ئیمه له عه ینی کاتدا که شوینه گورکی «گوران» به گویره ی تیژه گومان لیکراوه کان له بیر ناکه یین^{۲۲۳}. پیویسته بایه خ بده ی به و راستیه ی که یه کی له ناوه نده گرنه گه کانی ئه و فیرقه یه [ئه هلی حه ق] واته شوینی بنه مالیه ی «خان تاته ش» له «گه ربه بان»^{۲۲۴}، و ئه ویش که وتوته ۵ مایل خواره وه ی ئه و شوینه ی واکه چومی گاماساب و قه ره سوو له ده روازه ی خاکی لوړستاندا ده گه نوه یه ک.

ده گوتری «خان تاته ش» له هوزی «دلفان»^{۲۲۵} بیت که ئه ویش گرنه گترین هوزی ئه هلی حه ق له لوړستانی باکووریه^{۲۲۶}. ده گوتری «دلفان» که کان به زارواهی کوردی باشووری واته به «له کی» ده وین^{۲۲۷}. به لام تیره کانیا ن زور واهه یه ژماره یه ک له و دانیش توهانیا ن

له ناو خو باندا تواد بیته وه که به گورانی ده ئاخقن. شهرح و باسیکی زیاتر، بو ی هه یه په یوه ندی نیوان دلفان و ناوچه خه زه ریبه کان [ده ور و پشتی زه ریچه ی قه زوین] ده ریخات: له سالی ۱۸۹۱ دا براده ره خوالیخوش بووه که ی من - «ئاغاسام»، که خوی له بنه چه کی «دلفانی» بوو راپه ری نیکی تایینی له «که لارده شت» له بهری روژئاوا ی ده یله مانی کون، ریبه رایه تی کرد^{۲۲۸}.

۶. دوا قونای باسه که ی ئیمه، ده بئ به راوردیک بیت له نیوان زارواهی تا قمی گورانی (واته گورانی ئه سلی، هه ورامی، باجه لانی، زازایی) و هه ندی تا قمی دیاریکراوی زارواهی کانی وشکاروی ناوه ندی. ئوسکارمان له سالی ۱۹۰۶ د، ناماده ی ئه وه بوه له زارواهی گورانی «پاشماوه کانی زمانی کونی مادی» بیینی. ("Abkömmlinge der alten medischen Sprache")^{۲۲۹} به لام سی سسال دواتر، به بهرزه فریه کی که متره وه، گورانی و زازایی وهک زارواهی که مکره زی چا لیکر دوه^{۲۳۰}.

ئه وه ی گورانی گه لیک له کوردی جیا وازه، ناتوانی هیچ گومانیکه تییدا هه بیت، به لام زارواهی مکره زیبه کانی ئیران^{۲۳۱} به نامیته یه کی زوری عونسوری وشه و ریژمانیا نه وه کاریکی ئه وتو ده که ن که هه ر چه شنه به راورد کاریبه کیان ژماره یه ک ویچووی و هه روه ها جیا وازی زوریان له نیواندا ده رده خات.

زارواهی خه زه ریبه کان - وهک تا قمیکی تاییه ت، هیشتا به شیوه یه کی ره زامه ندانه نه که وتوته بهر لیکولینه وه و ئیمه ده بئ ئیستاش له ناو دوله دوور که وتوه کانداهه ر به مه زنده و گوتره کار بکه یین وهک له سهره و تریش ئه و گریمانہ کراوه، ناوچه خه زه ریبه کان سهر چاوه ی سهره کی بوون و کوچه ره کان له و تپوه به زور راوناون. [به م پی به] شتیکی گونجاوه ئه گهر هه موو هوزه کان مالی خزیان به جی هیشتی بئ بو ئه وه ی تا قمی دیکه ی تییدا نیشته جی بن.

ئیمه به تاییه ت له مه ر ئه و زارواهی واکه زیدی ئه سلی ده یله مییه کانداه قسه ی پی کراوه هیچ شتیکی تاییه ت نازانین^{۲۳۲} - ئه و ده یله مییا نه ی که له سه ده ی ده هه مدا بوون به ئاغای ئیران و میزویوتامیا و واهه یه لقی ئه و زاراوانه یان که ئیستاش هه ن له ماوه ی دوور و دریتی لیک داپرانیاندا، پیک هاتیبت.

له بارو دخیکی ئه وتودا، واکه باشتره ئیمه بوچونه میژوویبه کان بو ئه و سهرده مه به جی

بیلین که سه بارهت به زارواهکان دهسکهوتی تازه ترمان ده بیت، واته له لای خو مانه وه ناسنامه یه کی به په له بیان بو دروست نه که یین.

۴. ئەدەبیاتی نووسراوی گۆران

له ههل و مهرجی ئیستا دا ده کړی ته نیا پیرستیکی به مه زنده، له ئەدەبی «گۆرانی» بدری به دهسته وه چونکه ئەگەر ته نانهت ناوی دانهری [شيعرهکان] یش ئاشکرا بیت، هیستا زانیاری ئیمه له مه سه له ی چوونیه تی ژیان و تاریخه کانیاندا کورتی دیتیت. ناسینه وهی زارواهکانیش - به هه مان راده نه گونجاوه ئەویش به هوی ئەو راستیه وه که گۆرانی نووسراو، زارواه سهره کی ئەدەبی له کاتی کدا له روانگی دانیشتوانی ناوچه که وه ئەدەبی گۆرانی بریتیه له تا قمیکی هاوچه شنی شوپنه واری هونه ری. له زارواه هه وراماندا به ستران گوتن ده لین «گورانی چرین»^{۲۳۳}.

له په خشاندا، ئیمه ته نیا به هه وائی نامیلکه ئایینه کانی ئەهلی هه ق ده زانین. نوسخه ی کتیبه ئایینه که یان - «سه رئه نجام»، که له سالی ۱۹۱۱د، ته رجه مه رووسییه که ییم بلا وکرده وه، به فارسی نووسراوه به لām جیاواز له و شيعره گۆرانیانیه تییدا نووسراون، هه ندی شوپنه واری عیباره تی گۆرانی له په خشانه که یدا پارێزراوه^{۲۳۴}.

«حاجی نعمت الله» نووسه ری «فرقان الاخبار»^{۲۳۵} ده لئ: «ریساله ی «ته حقیق» ی به کوردی نووسیوه و نیازی له کوردیش زۆر واهه یه «گۆرانی» بیت چون له شوپنیکی دیکه شدا (ل ۳)، دنووسی «کوردی» زمان (زبان ظه ری) ی سولتان سوهاک بوه که ئیمه ده زانین ناو براو، به گۆرانی قسه ی کرده. عیباره ته «کوردی» یه کانی نیو «فیرقان» ئەو راستیه ده سه لمینین که به «گۆرانی» نووسراویتن^{۲۳۶}.

ئەدەبیاتی شیعری له «گۆرانی» بریتین له سنی تا قم: چیرۆک، لیریک و ئایینی. له به شه کانی دواتری ئەم وتاره دا، ئەغلب باسی سنی ده ستنووس ده که م که له ئەسلدا، کلۆدیوس ریچ و ر. تایلور^{۲۳۷} په یادیان کردوون و ئیستا هی مۆزه خانه ی به ریتانیان. ریو به بئ یارمه تیه کی لاوه کی، له دیاری کردنی واتای ده قه کان و ئاماده کردنیان و ههروه ها نووسیینه وهی سه ره له نوپی ریزمانی گۆرانی، سه رکه توو بوو. پروانه «کاتالوگی ده ستنوو سه فارسیه کان [ی بریتیش میوزیوم]، به رگی دووه م، له په ره ۷۳۴ - ۷۲۸». ههروه ها ریو

گه یشته ئەو ئاکامه ی که «ئه گه رچی له کوردستان قسه ی پی ده کړی، به لām زارواه که [واته گۆرانی] له بنه رته دا، فارسییه.»

بو به شی [شيعری] لیریک، من باسی ده ستنووسی ژماره Or. 6444 ی مۆزه خانه ی به ریتانیا لپه ره ۸ تا ۵۴ م کرده، که هه ندی به شی له لایه ن «ئی. بی. سون» هه وه بلا وکرده ته وه (گۆفاری ئەنجومه نی پادشاهی ئاسیایی، جانیوه ری ۱۹۲۱، ل ۵۷ تا ۸۱). ئەو ده ستنوو سه، ئیستا چاپ کراوه. پروانه: که شکۆله شيعریکی کوردی گۆرانی، گرده کوپی شیخ عبدالمومن مه ردۆخی، ساغ کردنه وهی ئەنوه ری سولتانی، چاپه مه نی تراستی سون بو کوردستان، ۱۹۹۸، له نده ن. زیاد کراوی وه رگێر. لیسته یه ک له ناوه رۆکی ده ستنوو سه که له سالی ۱۹۲۷ دا له لایه ن مسته ر «س. توپالیان»^{۲۳۸} هه وه بۆم پیک هاتوه به لām به شی زۆر به که لکی [باسه که ی من]، بریتین له و [زانیاریانه ی] وا دکتۆر سه عید خانی کوردستانی له رۆژی پینجه می مانگی جولای ۱۹۱۷ دا له تاران پیی داوم.

له مانگی مایسی ۱۹۱۴د، له زه هاب و له سالی ۱۹۱۸د له سنه، ژماره یه ک ده ستنووسی گۆرانیم وه چنگ که وت به لām دوا ی ئەوه ی ئیرانم که سالی ۱۹۱۹د به جی هیشته، به شی زۆری ده ست نووسه کان دزان. به خته وه رانه من هه ندی به شی نووسراوه کان [ی ئەوه ده ستنوو سه] م به شیوه یه ک که براده ره که م واته سالاری گۆران پیی دیکته کردبووم، پاراستبوو. سالار بو ماوه یه ک له سالی ۱۹۱۷د و هک په نا به ریک له تاران ده ژیا.

ن. چیرۆکه کان

۱. کتیبی خورشیدی خاوه ر، باسی ئەوینی خورشید - شازاده ی ولاتی خاوه ر و خه رامان - کچی ئیمپراتۆری چین ده کات، دانهری نه ناسراوه^{۲۳۹} (له سه ره تا کانی سه ده ی نۆزده هه مدا نووسراوه ته وه، [ژماره ی کتیبخانه که]، Add. 7829 و ژماره ی په ره کانی ۶۸ [۱۳۶ لپه ره] ن، هه ر لپه ره یه ک، ۱۵ دیری جی بۆته وه). ریو، سه وت فه ردی [له کاتالوگی کتیبخانه ی به ریتانیا دا] هینا وه ته وه که به «دمای حمدا ذات جیهان ئافه رین» ده ست پی ده کات. ئەوه ش سه ره تای نامه ی خورشید بو خاوه ره به گویره ی ئەوه ی له به ر نوسخه وون بوه که ی خو م پی م دیکته کراوه:

قه‌لهم گرت وه دەس بیهرروز سه‌وهر
نویسا جواو نازدار کیشوهر
سه‌نامه وه‌ئاو ته‌لا ئینشا که‌رد
ئه‌وه‌ن ئیسم زات موشکیل گوشا به‌رد

۲. له‌یل و مه‌جنون، ژماره Add. 7829^{۲۴۰} په‌ره‌ی ۶۸ تا ۱۳۴ [ی هه‌مان نوسخه]
۱۵ دیر له‌ لاپه‌ره‌یه‌کدا. به‌م شیوه‌یه‌ ده‌ست پێ ده‌کات: «واحید بیچوون، حی بێ هه‌متا». ده‌ست‌نووسه‌که‌ی من، به‌ش‌تیک له‌و شیعره‌ی تیدایه‌ که «له‌یلی بۆ چاو پیتکه‌وتنی مه‌جنون، ده‌چیته‌ کتوی نه‌جد» (۱۸۶ فه‌رده‌ شیعره). پیتیان گوتووم، که‌ دانه‌ره‌که‌ی «مه‌لا مه‌له‌و»^{۲۴۱} ه (* هه‌له‌و = هه‌له‌و یاخود «وه‌له‌و = مندال، له‌ وشه‌ی عه‌ره‌بی «وه‌له‌د» هوه) [نیازی مینۆرسکی ده‌بێ میرزا وه‌له‌دخانی که‌نوله‌یی بیت. وه‌رگێتر] که‌ گۆزانیکی گه‌هوارییه‌ و تا سالی ۱۸۸۵ - ۱۸۷۵ زیندوو بوه. ئه‌وه‌ش سه‌ره‌تای ئه‌و چیرۆکه‌ خه‌لک خوازانیه‌:

کووچی شوو مه‌یل که‌رد یه‌ک شوو ئه‌میر شاه
مه‌یل له‌یلی داشت دۆستخواهی له‌یل که‌رد
شوو کوچ - ی ساری ده‌شت دوجه‌یل که‌رد
چارچیان جار دان وه‌ حوکم شاه
به‌و ئیل [و] ئه‌حشام به‌نی شیپاوه (به‌ نووشه‌ی بیان) [شیعره‌که‌ هه‌ندتیک شیپاوه.
وه‌رگێتر].

۳. خوسره‌و و شیرین، Add. 7826 تاریخی ۱۲۳۱ (۱۸۱۶)، ۱۵۱ په‌ره (ده‌ورو به‌ری ۱۸۱۲ دیر، لاپه‌ره‌کانی سه‌ره‌تای فه‌وتاون و به‌م شیعره‌ ده‌ست پێ ده‌کات:
«گشت به‌ په‌شێو حال، به‌ دل گرانی»

نوسخه‌یه‌کی ته‌واو له‌و شیعره‌ هی Preussische Staatsbibliothek, Pertsch لاپه‌ره
۹۶۳، ژماره ۹۹۵ه و ۱۴۲ په‌ره‌یه، له‌ سالی ۱۲۴۱ (۱۸۲۵) دا نوسراوه‌ته‌وه‌ و
«هۆرنل» له‌ سالی ۱۸۳۷دا، له‌ شاری ته‌وریز کربویه‌تی. نوسخه‌یه‌کی سیه‌مه‌یش به‌
شێوه‌ی ره‌سمی هی من بوو و ئیستا ته‌نیا سه‌ره‌تای ئه‌و به‌شهم بۆ ماوه‌ته‌وه‌ که‌ باسی له‌

دایک بوونی خوسره‌وی په‌رویز ده‌کات:
مه‌ولوود مه‌وجود، به‌ کام و وایه
سپه‌ردش وه‌ ده‌س دایه‌ن و تایه
پیتچانش وه‌ به‌رگ واتای [کالای. وه‌رگێتر] بۆ عه‌مه‌ر
په‌روه‌رشش دان به‌ شه‌هد و شه‌که‌ر

۴. فه‌ره‌اد و شیرین

ده‌ست‌نووسی «هۆرنل»، هه‌مان لاپه‌ره ۹۶۳، ژماره ۹۹۴، په‌ره‌ی ۷۰ ب تا ۹۳، به‌م
شیعره‌ ده‌ست پێ ده‌کات:

با په‌رده‌یی غه‌یب، بێ عه‌یب په‌روه‌رده
کێ، رووخه‌ت [؟] صیفات، ته‌مام نه‌که‌رده
نوسخه‌که‌ی من له‌و [چیرۆکه‌] شیعره، ناته‌واوه، ۵۴ په‌ره، ده‌روویه‌ری ۱۶۸۰ فه‌رد
وه‌ی کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه، به‌م شیعرانه‌ش ده‌ست پێ ده‌کات:
کێ دنیاش وه‌کام، تا به‌سه‌ر به‌رده
له‌ په‌ره‌ی ۳۰ چه‌پدا، باسی چوونی شیرین بۆ بیستوون کراوه:
بشنه‌و جه‌شیرن، دلدار دیرین
هه‌وای فه‌ره‌اد که‌رد، نه‌قه‌س‌شیرین
جه‌فا کیشاویش ئاوه‌ردش وه‌یاد
به‌نا که‌رد بۆبوو، بوینۆ فه‌ره‌اد

۵. به‌ه‌رام و گوله‌ندام

رووداوی ئه‌وینداری به‌ه‌رام کورپی شای کیشوهر له‌گه‌ل گوله‌ندام - شازاده‌ی چین،
موزه‌خانه‌ی به‌ریتانیا Add. 23554، ژماره‌ی په‌ره‌کانی ۵۳، هه‌رلا په‌ره‌ی ۱۲ دیر،
سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، به‌م شیوه‌یه‌ی ده‌ست پێ ده‌کات:
جه‌ عیشق یاوه‌ر، مه‌ جۆشا چون به‌رق
جه‌دل مه‌کیشا نه‌عه‌ر وینه‌ی به‌رق

۶. هفت خوانی رۆسته

دهستنووسی «هۆرنل» Pertsch، لاپه‌ره ۹۶۳، ژماره ۹۹۴، په‌ره‌ی ۱ تا ۲۶ی چه‌پ^{۲۴۲}. شیعره‌که باسی گه‌رانی رۆسته له مازهنده‌ران ده‌کات. پروانه شاهنامه چاپی Vullers، به‌رگی ۱، لیل ۳۳۵ تا ۳۵۷. دهستنوسه‌که به‌م شیتویه ده‌ست پیده‌کات:

به نام بیچوون، بینای بیهته‌رین

پادشای بئ باک، جیهان ئافه‌رین

من گویم له شیعری رۆسته‌م و دیوی سپی بوه و سه‌رنجم داوه‌تی (Vullers, i, 351) که ده‌بی به‌شیک له هفت خوان بیت.

۷. سوهراب و رۆسته

په‌ره‌ی ۲۶ی راست هه‌تا ۵۵ی راست له هه‌مان ده‌ستنووسی «هۆرنل».

۸. جه‌هانگیر و رۆسته

جه‌هانگیر کوری رۆسته‌مه و کاره‌ساته‌کانی، وه‌بیر هینه‌ره‌وه‌ی به سه‌رهاتی براکه‌ی واته سوهرابن.^{۲۴۳} ده‌ستنووسی که به شیتویه ره‌سمی له به‌رده‌ستی من دایه (و له‌زه‌هاب کراوه)، به‌م شیتویه ده‌ست پی ده‌کات:

ئیبته‌دای ئه‌وه‌ل به نام یه‌زدان

ئافه‌رینه‌نده [ی] ئینس و جینن و جان

ئه‌ریده‌ی ته‌وفیق، حی لاینام!

شه‌مه‌ی^{۲۴۴} بواچم ژ ده‌ستان سام

ژ به‌عد سوهراب، شه‌هید خه‌نجه‌ر

رۆسته‌م ژ هیجران، ویش که‌رد ده‌ره‌ده‌ر

۹. کتاب خاوه‌ران

رووداوه توند و تیژه‌کانی ژیانی عه‌لی کوری «ابی طالب»ن. [ده‌ستنوسه‌که] به شیتویه ره‌سمی ملکی منه. به‌شی کوژرانی «سه‌لصالی دیو» به ده‌ستی عه‌لی ده‌کات و سه‌ره‌تاکه‌ی به‌م شیتویه‌یه:

شای مه‌ردان، ژ خاوه‌ردشان بیدار

هاله‌ت سه‌لصال پیش که‌ردن ئیزهار

نه‌که‌رد مه‌دارا، ئه‌میر گوزین

شی نه‌په‌ی سه‌لصال مه‌لعوون بیدین

۱۰. کتاب محمد حنیفه

داستانی محمد کوری عه‌لی کوری ئه‌بی طالب و ژنه‌که‌ی واته «خه‌وله الحنیفه»^{۲۴۵} یه، ده‌ستنوس، پاریس، کتیب‌خانه‌ی نه‌ته‌وايه‌تی، کاتالوگی تکمله‌ی فارسی^{۲۴۶}، ژماره ۷۷۷، ۳۵ په‌ره.

«کو‌تایی هات کتیبی محمد حنیفه (کذا) به زمانی گۆرانی که تییدا ستایشی ئیمام (کذا) علی مرتضی و کوره‌که‌ی محمد حنیفه و باسی شه‌ر و غه‌زاکانیان کراوه. شه‌عبانی سالی ۱۲۲۸ دوا‌ی هیجره‌تی پیغه‌مه‌ر - سلاوی لی بیت (ئوگۆستی ۱۸۱۳).

سه‌ره‌تاکه‌ی: دی‌ری دوا‌یی دوا‌ی «بسم الله» به‌م شیتویه یه:

یا خودای ره‌حمان، یا خودای غه‌فور

یا خودای سیر پۆش سه‌تتار و سه‌بوور

۱۱. نادر و تو‌پال

من ته‌نیا گویم لی بوه باسی ئه‌م شیعره‌یان کردبیت [واته خو‌م چاوم به ده‌قه‌که نه‌که‌وتوه]، بینگومان ئامازه‌یه به شه‌ری نادرشاه [ی ئه‌فشار] له گه‌ل تو‌پال عوسمان پاشای دلاوه‌ر له سالی ۱۷۳۳ی زایینیدا له دراوسیه‌تیه‌کی نزیک واته له زه‌هاب. پروانه: لوکهارت^{۲۴۷}، «ناردشاه» ۱۹۳۸، ل ۶۸.

۱۲. جه‌نگنامه‌ی شاهزاده محمد^{۲۴۸} * عه‌لی میرزا، باکه‌هیا پاشا

ئه‌م شیعره، لاپه‌ره ۵۵ تا ۷۰ی ده‌ستنوسه‌که‌ی «هۆرنل» ی گرتۆته به‌ر. پروانه Pertsch، ژماره ۹۹۴. دانه‌ری [چیرۆکه‌که]، «میرزای که‌ره‌ندی» باسی زال بوونی شاهزاده «علی میرزا» حاکمی کرماشان، به سه‌ر «که‌هیا داود پاشا»ی به‌غدا دا ده‌کات له

مانگی جوونی ۱۸۲۱: پروانه ریچ، داستانی مانه وه ... [گهشتنامه]، بهرگی ۲، ل ۱۸۴، ثم رووداوهش له دراوسیپیه تی زه‌هاودا، روی داوه.

۱۳. جهنگی مه‌له‌خ با تاته‌ش - مه‌لوچ

شیعریکی حماسی - گالته‌جاره^{۲۴۹}، سه‌بارت به شه‌ری کولله له‌گه‌ل بالنده‌ی
تاینه‌مه‌ل (به‌فارس‌ی تاته‌ش مه‌لوچ) و به کوردی تاهیر مه‌لوچ. له عه‌ره‌بیدا
«سه‌مه‌رمه‌ر» و به لاتینی «پاستور رۆزیوس»^{۲۵۰} ناوی دانهری روون نییه^{۲۵۱}. تاریخی
هیترشی کولله له ده‌قی شیعه‌که‌دا ناماژه‌ی یچ کراوه - که له سالی ۱۳۰۰ (۱۸۸۲ز) دا
بوه و به‌م پیپیه ده‌بی شیعه‌که‌دوای توه تاریخه نووسراییت. توه نوسخه‌یه‌ی وا له
به‌رده‌ستی مندایه، سه‌وت په‌ریه و هر په‌ری ۱۵ دیری تیدا نووسراوه‌ته‌وه^{۲۵۲}.
سه‌ره‌تای شیعه‌که بریتیه له‌م فهرانه:

توه‌ل ئیبتدا، به‌نام که‌ریم

فضل بسم الله الرحمن و الرحیم

جه‌نگ تاینه مه‌ل چه‌نی شای جه‌رپاد

بوا چون، یاران خه‌م بده‌ین وه باد

ژ سه‌نه‌ی هزار سی‌صه‌د یا که‌مته‌ر

په‌یابی مه‌له‌خ، گروی به‌دنه‌زهر

مولکا گه‌رمه‌سیر تاشه‌هر به‌غداد

وه‌سه‌وزی خوریا، گه‌ردش دان وه باد.

ب. لیریک

باشترین ریبه‌ریک که یو لیریکای گۆرانی به ده‌سته‌وه بیت، که‌شکۆله‌که‌ی موزه‌خانه‌ی
بریتانیا Or. 6444 یه، که شیعی ۲۷ شاعیری گرتۆته به‌ر^{۲۵۳} و هه‌موویان پیش سالی
۱۷۸۸ واته تاریخی [نووسرانی] ده‌ستنوسه‌که ژیاون:

۱. مه‌حزوونی، په‌ری ۱۰، ۳۲، ۳۳، ده‌گوتری نووسه‌ری دیوه‌خانه‌ی والی نهرده‌لان

خوسره‌و خانی یه‌که‌م بوه، که له سالانی ۱۲۰۴ - ۱۱۶۸ (۱۷۸۹ - ۱۷۵۴) دا
حکومه‌تی کردوه. (میجه‌رسۆن دوو شیعی لی بلاو کردۆته‌وه).

۲. شیخ ئه‌حمه‌دی ته‌ختی، په‌ری ۱۱؛ خه‌لکی هه‌ورامانی ته‌خت، تا سالی ۱۶۴۰
زایینی له ژیاودا بوه. (سۆن دوو شیعی لی بلاو کردۆته‌وه).

۳. محمد قولی سلیمان، په‌ری ۱۲، ۱۳ (سۆن یه‌ک پارچه‌ی لی بلاو کردۆته‌وه).

۴. میرزا ابراهیم، پ ۲۶.

۵. مه‌ولانا قاسم، ۲۸.

۶. یوسف یاسکه، پ ۳۲، به قسه‌ی دکتۆر سه‌عید خان، خزمه‌تکاری خان ئه‌حمه‌دخانی
نهرده‌لان بوه. ئاغاکه‌ی گومانی لی‌کردوه که خه‌ریکی رابواردنه له‌گه‌ل ژنه‌که‌یدا واته
کلاوزیر خانم کچی [خوشکی] شا عه‌بیاس و زینده به‌گۆری کردوه.

۷. شیخ لطف الله، پ ۳۲.

۸. مه‌لاطاهیر نهورامانی، پ ۳۲، ۳۸ (سۆن: پارچه شیعی‌ریک).

۹. ئه‌لیاس به‌گ، پ ۳۳.

۱۰. مه‌لا فضل الله، پ ۳۳.

۱۱. حاجی عه‌لی محمد به‌گی تیله‌کۆ، په‌ری ۳۴ (تیله‌کۆ، یه‌کیکه له ناوچه
رۆژه‌ه‌لاتیه‌کانی نهرده‌لان، پروانه «سنه» Senna له ئه‌نسی‌کلۆییدیای ئیسلام دا).

۱۲. مه‌ولانا فه‌ریخ په‌له‌نگانی (سۆن پارچه‌یه‌ک شیعی لی بلاو کردۆته‌وه). پ ۳۴.

۱۳. مه‌لا حافظ فه‌ره‌اد، پ ۳۴.

۱۴. ره‌زا به‌گ، پ ۳۹.

۱۵. محمد ئه‌مین به‌گی نهورامی، پ ۳۹.

۱۶. شیخ یه‌عقوب خان [جان، وه‌رگیترا]، پ ۴۰.

۱۷. ئوه‌یس به‌گ، پ ۴۰.

۱۸. مه‌ولانا یوسف برای حه‌بیبی که‌لان، پ ۴۱.

۱۹. شیخ حه‌سه‌نی ده‌ره‌ه‌ردی، پ ۴۵.

۲۰. عه‌بدی، پ ۴۶.

۲۱. عومه‌ر نه‌ززاری، پ ۴۶.

۲۲. شیخ مسته‌فای تهختی، خه‌لکی هه‌ورامانی تهخت، پ ۴۸.

۲۳. صوفی‌علی کیوانی (?)، ش ۴۹.

۲۴. شیخ نه‌حمده‌دی موونی، پ ۴۹.

۲۵. لالۆ خوسره‌و، پ ۵۰.

۲۶. شیخ شه‌مس‌الدینی ده‌ره‌ده‌دی، پ ۵۱.

۲۷. ئوستاد میکائیل، پ ۵۱.

۲۸. خانای قوبادی، پ ۵۱؛ له‌عه‌شیره‌تی جاف که (ئییستا؟) به‌کوردی ده‌دوین و نه‌گه‌ر ده‌رکه‌وی شیعی خانای به‌شپوهی گۆزانی کوتراوه «هه‌مه‌گیری» زاراوه‌ی گۆزانی له‌کاری نه‌ده‌بی دا ده‌سه‌لمتی یا خود ته‌وه ده‌گه‌یه‌نی که جافه‌کان زمانیان گۆرییی.

له‌دریژه‌ی ته‌و ناوانه‌ی وا له‌که‌شکۆله‌که‌دا ده‌بیینین، ته‌م ناوانه‌شم له‌لایه‌ن دکتۆر سه‌عید خانه‌وه پی‌گوتراوه:

۲۹. مه‌لا مسته‌فا بیساران‌ی^{۲۵۴}، خه‌لکی گوندی بیساران‌ه له‌ناوچه‌ی ژاوه‌رۆ، له‌ده‌ورو به‌ری سالی ۱۷۶۰ دا، کۆچی دوایی کرده و له «دووره‌ی هه‌ورامانی تهخت نیتراره». وا هه‌یه هه‌مان [شیخ مسته‌فای] ژماره ۲۲ بیت^{۲۵۵}. بیساران‌ی دیوان (واته کلیات) یکی له‌خۆی به‌جی هیشته‌وه.

۳۰. سه‌یدی، هه‌تا سالی ۱۵۲۰ی زایینی پیاویکی ناوبه‌ده‌روه بوه و به‌زاراوه‌یه‌کی تایبه‌تی نووسیوه که ئیستا له‌ناوچه‌وه. ته‌و نمونانه‌ی وا دکتۆر سه‌عید خان بو‌ی ناردبووم گۆزانی بوونی شینوازه‌که نیشان ده‌ده‌ن، به‌لام له‌جیات «ویم»ی گۆزانی که‌لک له «خوهم» وه‌ده‌گری^{۲۵۸}. دیوانیکی (کلیات)ی له «ریشاو» (هه‌ورامانی تهخت) هه‌بوه به‌لام خاوه‌نه‌که‌ی ئیجازه‌ی نه‌داوه کۆپی له‌به‌ر هه‌لبگی^{۲۵۹}.

۳۱. نه‌حمده‌به‌گی کۆماسی، به‌و «شین‌گیری»یه‌وه ناسراوه، که ئیمه له‌خواره‌وتر، به‌دوور و دریتی باسی لیوه ده‌که‌ین [گلکۆی تازه‌ی له‌یل]. دکتۆر سه‌عیدخان له‌گه‌ل نووسینه‌وه‌ی شیعه‌که‌دا، پارچه‌ شیعیکی دیکه‌ی ته‌ویشی نووسیوه.

پ. شیعی ئایینی:

سه‌له‌وات نامه‌ی خانه‌فای قوبادی (سه‌ره‌وته‌ر، ژماره‌ی ۲۸ به‌شی لیبریک)، نمونه‌ی شیعی ئۆرتۆدۆکسی شیعه بو‌رێزگرتن له‌محمد و عه‌لی یه. ده‌ستنوسه‌که‌ی من (تاریخی ۱۳۱۰ (۱۸۹۲ز) هه‌یه) و چل و نۆفهرده‌ شیعه‌ره، پره‌ له‌باس و خواسی عاده‌تی و که‌متر تام و بو‌نی عه‌ناسوری زاراوه‌یی پیوه‌ دیاره. شیعه‌که‌ به‌م شپوهیه‌ ده‌ست پی‌ده‌کات:

یاره‌ب به‌حاجه‌ت زات بی‌عه‌یبت
به‌سیر ته‌قدیر ژ عیلم غه‌یبت
ئانه‌ن فه‌ئانه‌ن، سه‌عات به‌سه‌عات
هه‌ر ژ رۆی ته‌زل تا رۆی قیامه‌ت
هه‌ر له‌حزه‌ هه‌رده‌م، هه‌ر رۆ زیاته‌ر
سه‌لوات بوو به‌نوور پاک پیغه‌مبه‌ر

«عه‌قیده‌نامه»ی مه‌لا ره‌حیمی تایجۆزیش ده‌بی له‌هه‌مان مه‌قوله‌دا بوو بیبت (سه‌ره‌وته‌ر به‌شی لیبریک، ژماره ۳۱). «کیتابی خاوه‌ران»یش (سه‌ره‌وته‌ر به‌شی چیرۆک، ژماره ۹) به‌هه‌مان شپوه له‌کتیبه‌ی «کاذه»ی شیعه به‌ولاوه‌تر ناچیت.

سه‌رنج راکیشتر له‌وه، ته‌نگیزه‌ی هۆندنه‌وه‌ی ته‌و شیعه‌یه‌ وا له‌به‌ر خۆشه‌ویستی و ریزگرتن له‌محمدی کوری حه‌نیفه (سه‌ره‌وته‌ر، به‌شی چیرۆک، ژماره ۱۰) گوتراون. ته‌و محمده‌ی که‌فیرقه‌ی عالی «که‌یسانییه» به‌ئیمامی خو‌یان و هه‌ندی له‌لایه‌نگره‌کانی به‌و که‌سه‌ی ده‌زانن وا چاوه‌روانی گه‌رانه‌وه و ده‌رکه‌وتنی دووباره‌ی ده‌که‌ن [واته «ئیمامی زه‌مان»]^{۲۶۱}.

له‌سالانی ۶۶ و ۶۷ی کۆچی (۷ - ۶۸۵ی زایینی) دا «موختار»ی ناودار، دروشمی خه‌باتی بو‌پشتگیری کردنی داواکاره‌یه‌کانی محمد کوری حه‌نیفه هه‌لگرت^{۲۶۲}. ناوبراو له‌سالی ۶۶ ک/۶۸۵ دا، کرایه‌حاکمی «حولان» بو‌ته‌وه‌ی بچیتته‌ شه‌ره‌ جه‌نگی کوردان (بروانه: IA, 4, 187) و وا هه‌یه کورده‌ سوونیه‌کان.

به‌پێچه‌وانه، دوور نییه ته‌م رووداوانه بو‌گۆزانه ته‌هلی هه‌قه‌کان نیشانه‌ی بلاو بوونه‌وه‌ی «عالی»یه شیعه‌کان له‌زاگرو‌س و ته‌نانه‌ت قاره‌مانیه‌تیا له‌پیناوه‌ مافی چینی چه‌وساوه (واته مه‌والی) دا‌بیت.

ژیانی دا، به قورس و قایمی له سهر بریوای خوئی وه ستاوه، هه میسه شهش به و په پری به بینه تداریبیه وه له گه ل خه لکه که پیدا ماوه ته وه و به ته وای له گه ل ژبان و زمان و نه ریته کوردییه کاندای تیکه لاهه. ئیمه بو پاریزرانی نووسراوه یونانییه که ی سهر پیستی ئاسک له هه ورامان، قهرزدارای شوق و زوقی روشنبیرانه ی ئه وین^{۲۷۵}.

زمانی ناوچه یی دکتور سه عید خان، کوردییه سنه (ئه رده لان) ۲۷۶ به لام به شاره زاییه کی ئه و ته وه گورانی ئه سللی (کۆینه) ده زانیت که ئه و نامیلکه شیعه ی وای باسی لیوه کرا به هه مان شیوه هوندۆ ته وه. گورانی ئه سللی وه ک زمانی ئه ده بی، له دیوه خانی وایانی پشتا و پشتی ئه رده لاندا په ره ی سه ند. ئیمه ده بی وای دابننن که ئه حمده به گی کۆماسی، خوئی ویستوویه تی شیعه که ی به گورانی ئه سللی (کۆینه) بخوینرته وه، هه ریوه شه ئه سته مه کاری خویندنه وه و ته رجه مه ی له و راده یی وای دکتور سه عید خان کردوویه تی زیاتر به ره و پیش بپریت. ئه گه ر پیوست بیت، ده بی رۆژتیک رینوووستیکی فۆنیتیکی له نیو کۆماسییه کاندای پیک بیت.

وا ئیمه وه ک ده سکه و تیکی ئه ده بی، سه رنج ده ده بینه شین گیرییه که و بو ئه و ئامانجه شه ورده کاری حوئجه کردنی یه ک به یه ک [ی وشه کان] ده که ویتنه قۆناعی دووه مه وه. هیچ زانیاریه کی ورد له مه ر دانهری «شین گیری» یه که به ده سته وه نییه ئه وه نده نه بیت له هۆزی کۆماسییه^{۲۷۷}. ناوچه ی «کوره و ز»^{۲۷۸} که کۆماسییه کانی لی دامه زراون، ۲۰ گوند و ۲۵۰۰ که س دانیشتووی هه یه^{۲۷۹}.

شونینی ژبانی کۆماسییه کان، که و ته و ته ناوچه ی سنه (له زاراه ی ره سمیدا، پیی ده لئین «کوردستان») له سهر ریگه ی سنه بو مه ربوان و لای چه پی سه رچاوه ی چۆمی هه ورامانی ته خت. مه لبه نده که گه لیک ؟ ه ۲۸۰ و ناتوانین وای دابننن که ئیستا له و شونینه دا به زاراه ی گورانی قسه ده کری^{۲۸۱}. ویتچوو تر ئه وه یه بلتین ئه حمده به گ بو راگه یانندی خه م و خه فه تی خوئی، ریبازی عاده تی شاعیرانی ئه رده لانای گرتۆ ته به ر.

شین گیرییه که، له گه ل تازه بوون و دوور که و ته له نه ریته ش، هه ندی یاسای جیگرتووی شیعه ی تیدا به رچا و ده که وئ. له فۆرمی رواله تیدا، شونینی یاسا کانی شیعه ی گورانی هه لگرتوه، هه ر فه رده ی دوو میسراعی ها و قافییه ی هه ن، هه رکام له ۱۰ برگه کانی به هۆی وه ستانیکه وه ده بن به دووبه شی پینج برگه یی بیه وه. شیعه که بی ئه وه ی درپژایی [ژماره ی فه رده کانی] بگیریته پیش چا و، به ئاشکرا برگه بیه^{۲۸۲}.

میسراعی یه که می شیعه ره کان ناته و اووه و ته نیا به شی دووه می میسراعه که ی تیدا ده نووسری ئه ویش بو ئه وه ی قافییه یا خود با به ته که رابگه یه نییت. ئه م شیتا وه له هه موو شیعه ریکی گورانییدا (چیرۆکه شیعه، لیریک و ئایینی)، دیارده یه کی گشتیه.

شیتوه ی دارشتنی شیعه که روونه: ئه حمده به گ، سه ری گلکۆی هاوسه ره که ی ده دات (فه ردی ۱ تا ۳) و له وی خه م و په ژاره ی خوئی ده رده بری (۴ تا ۱۹). شاعیر گه لیک نیگه رانی دلداره که یه تی که له ناو تاریکی و سه رما دا، خه وی لی که و ته (۲۰ تا ۴۰) و قژ و چاوه ئاسکه کانی وه بی ر دینیتته وه.

بوچی به جیبی هیشت (۲۵ تا ۳۲)؟ بیته ده نگی. بوچی وه لام ناداته وه؟ وا هه یه خو شه ویستی ئه وی له دلدا نه مابیت (۳۳ تا ۳۹). ئینجا ده نگیک دیتته گوئی: قه بر ئیجازه به به ندییه که ی خوئی نادات وه لام بداته وه، گریانی عاشق هیچ سوودیک بو ئه و چاره نووسه نابه خشیت (۴۰ تا ۴۹). هه لاتن له کار دا نییه، عاشق شونینی خوئی له لای دلدار دا ده گرتته وه (۵۰ تا ۵۲)، ئه وه ده گوئجیت، به لام ئه حمده هه تا کاتی مردن تازییه ژیکه لانه که ی خوئی ده گرت (۵۳).

زۆر ئیمازی ئه م «شین گیری» یه له زه خیره ی [ئه ده بی] عه ره بی وه رگیراوه. ناوی هاوسه ره کۆچ کردووه که ی - له یلا، کرده ی «مه جنون» له لایه ن شاعیری تازییه تباره وه وه بی ر دینیتته وه. [شاعیر] له گه ل ئاگری جودایی دا - وه ک قه قنه س (* قه قنوو س) ده سووتی^{۲۸۳}. شاعیر، دلداره که ی خوئی به داره «سه رو» یک ده شو به یتنی که به ریگادا ده روات و هتد...^{۲۸۴} به لام شاعیر جیا له رازانده وه ی رواله تی شیعه که، له چوار چیتوه ی شیعه ی گورانییدا به سه ره سته ی ده جو لیتته وه.

روانینه مه رگ، ته نانه ت له ناو شاعیرانی کلاسیکی ئیرانییدا، زنجیری نه ریت شل ده کاته وه. با به ته که، با یه خی تویتینه وه یه کی تایبه تی هه یه به لام هه ر ئه وه نده به سه که هه ندی نمونه ی ناسرا و بخرینه به رچا و بو ئه وه ی ئه سللییه تی شاعیری مام ناوئجی واته کۆماسی دیاری بکه ین:

فیرده وسی^{۲۸۵} له و شیعه رانه دا وای پیشکه شه به کوره که ی کراوه، به بی ریکی قوولتره وه بی ر له کوره که ی ده کاته وه و وای داده نی که گه یشتنیتته روونکی و له وی شونینیک بو باوکی ئاماده بکات. فیرده وسی له چیرۆکه شیعه مه ند و به وبقاره که ییدا، له خودا

ده پارته وه له تاوانی لاوان ببووریت و که وای عه قلیان له بهر بکات.

خاقانی^{۲۸۶}، کوری دایکیکی مه سیحی، سنج شیعری خوی پیشکش به ژنه کوچ کردووه که ی دهکات. یه کیان دوور و دریتژ و سارده به لام دوانه که ی تر، ساکار و شوپن دانه رن. شاعیر بۆ نه وه ی روژانی سه ره مه رگی ژنه که ی دریتژ بکاته وه، ده لئ: "روژانی عومری من، با قورسایبی یا دی تو یان له سه ره بیت. لیم گه ری با به توندی بیر له نیگه رانی و خه مه نه که مه وه". له شیعریکی دیکه دا، تازییه ی "یاره وه فاداره که ی (وه فا په روه رد یار) ده گریت، که پارته زوری بیر نه پهنیه کانی نه وه. ژین نامه نووسی شاعیر راست دهکات کاتی که ده لئ: ۲۸۷ نازار، کاریکی وا دهکات که هوشیاری له بر بچیتته وه. "نیمه ناتوانین نه م شتانه سه باره ت به شیعریکی دیکه ی خاقانی له مه ر مردنی کوره که ی بلتین. [لیته دا] هیچ شتیک خه فه تبارتر له ناته بایی نیوان بی هیوایی راسته قینه که له ده رووندا ده خولقی و زه حمه تی خو به زل زانی نیبه که نه وه سه سه ده بیالئیوی.

نازیه تباری (نه میر خوسره وی دیه له وی)^{۲۸۸} بۆ دایکی، به هوی سروشتی بوونی مه سه له که وه هیمن و له سه ره خوتره. خه فه تی [شاعیر] به هوی «ته سلیم و رزا» وه که مه ده بیته وه، سه رکوته کردنی چاره نووس شتیکی ناسیا وه و [شیعه که] گه لیک فه صیح و ره وانه^{۲۸۹}.

چوارینه یه کی حافظ^{۲۹۰}، که شیعری «به هاریبه» و «شین و گپری» یه نمونه یه کی بی هاوتایه له نامیته کردنی ههستی قوول و هونه ری بهرز. زور سروشتیه که ماموستای پیشووی من ف. ی. کورش^{۲۹۱} (۱۹۱۵ - ۱۸۴۳) هه ولی دابیت شیعره که وه ربگپرتته سه ره شیعری یونانی^{۲۹۲}.

دوای نه م نمونانه هاسانتر ده بیت نه گهر «شین گپری» یه ساکاره که ی زاگرۆس هه لسه نگینین. ههستی شاعیر، ساکار به لام به هیزن و هیچ دیارده یه کی ده ستکردی صوفیایه تی و نایینی، لیلیان ناکات. نه حمه د به گ. له گوین کافر یک که له په یه ونندی راسته وه خوی سروشتدا بژی، ههست به سه رما و سۆلی «کۆچی بی گه رانه وه» له یلا دهکات.

بیهووده یه پال به ده روازه ی ناچاریه وه بنیین، به لام نازاری ون کردن و له دهست دان، که شاعیر به ریالیسمی پیوایی نازاوه وه ک برینیک باسی لیوه دهکات، ده یسووتینی و

شیعه که به هاواری مل دانه نه واندن و دهست هه لنه گرتنه وه کۆتایی پی دیت.

شیعه که له هه موو کوردستاندا خۆشه ویسته. «بینی دیکت سین»^{۲۹۳} سنج فه ردی سه ره تایی [شیعه که ی] له هه وارا مان نووسیوه ته وه. ربوایه تیکی سه رو گوئی شکاوی شیعه که، له که شکۆله شیعریکی کوردی - چاپی نه سه ته مۆل دا بلا و پۆته وه^{۲۹۴}.

سه رجه می دهقی شیعه که، له تاران و له لایه ن «دکتۆر سه عبیدخان» سه وه، چاپی به ردین کراوه و نیشانه گه لیک تاییه ت بۆ / ل / و / ی / ی تاییه تی پشته وه ی زمانی دانراوه (لام به قولا پیکه وه)؛ هه روه هایه بۆ / ر / ی به هیز (واته / ر / ی به ته شه دیده وه). نمونه که ی پاشکۆی نه م و تاره [دهقی ئینگلیزی]، له بهر نووسخه ی ده ست نووسی نه وه، ره سمی لی هه لگیراوه:

گلکۆی تازه ی له یل^{۲۹۵}

نارۆ، شیم وه سه یر گلکۆی تازه ی له یل

نه پایه ی مه زار نه وه له یل پر مه یل

جه^۱ دیدم وارا نه سرینان چون سه یل

شیم وه سه رینش وه دلله ی پر جۆش

سه نگ مه زارش گرم وه با وهش^۲

واتم نه ی دل سۆز قه یس لونگ وه کۆل!

مباره کت بۆ یانه ی به ییدی^۳ چۆل

۵ سه ره هوردار نه خاک، سه ول خه راما ن!

من مه جنوون تو م، وه ی ته ور پیتم ئاما ن

کۆچ بی واده ت کاری پیتم که رده ن

بیتزارم جه گیان، رازیم وه مه رده ن

گره ی نار عه شق دووری بالایی تو

کاری پیتم که رده ن نه ونه مام نو!

وه خته ن چون قه قنه س ببوون^۴ وه زوخال

شاد بۆ به گه رده م، زه لان یا^۵ شه مال

یا هو به وینه ی قه یس لونگ وه کۆل^۶

تەن بوو^۷ وەخۆراک وەحشيان چۆل
 ۱۰ سەوگەند بەو خالان فەيرووزەي خۆشەرەنگ^۸
 بەو دەستەي زولفان پەشيوپاي پای سەنگ
 جەوساوە گەردش ۹۱ چەرخ پەستەم
 مەن و تۆ وەجەور^۹، جيا كەرد جەهەم،
 تۆ بەردەن وەخاک سيای تەنگ تار^{۱۰}
 مەن مام پەي نازار^{۱۱} جەفای رۆزگار
 هەر رۆ چۆن مەجنون، خاتر جەغەم كەيل
 هەر لەيل لەيلەن جەهەردەي دوجەيل
 خەمان، پەژاران، رەفيق رامەن
 چەنيو^{۱۲} جەفاو جەوردایم سەودامەن
 ۱۵ سپای خەم بەي تەور هەجووم ناوهرەن
 قافلەي فامم بە^{۱۳} تاراج بەردەن
 زامەتان سەخت، ئەي دلەي پەيش^{۱۴}
 چون جاي ماران گاز، زووخا مەيو^{۱۵} ليش
 شەو كەيلەن زووخا^{۱۶} وەلای جيمدا^{۱۷} [جيمەدا]
 كافر بەزەبيش مەيو پيمدا^{۱۸} [پيمەدا]
 يانەم ويرانەن، دەردم ديوبان^{۱۹}
 چون ناھۆي تەنيا^{۲۰}، سەر ليم شيوپان^{۲۱}
 شەوان زاري و شين، روان رۆرۆمەن
 يەكجار وەسواسەي تەنيایي تۆمەن
 ۲۰ حال تۆ چيشەن^{۲۲} شای وەفاداران!
 كیەن هامرازت^{۲۳} سەباو ئيواران
 نەو سەراي تاريك پەرخەوف و خەتەر
 مەدارات چوونەن لەيل ناز پەرور^{۲۴}!
 چ تەور مەوياری، چوونەن قەرارت

كیيەن هاوهرفيق لەيل و نەهارت؟^{۲۵}
 نەسەردی هەوای سەرد سياسەنگ
 چ تەورەن خالان فيرووزەي وەشرەنگ^{۲۶}؟
 جەباتي با هووي قەيس خەمينت^{۲۷}
 كام سەنگ سيا هان جە بالينت^{۲۸}؟
 ۲۵ داخم تۆو^{۲۹} داخەن لەيلي خاتر تەنگ
 تۆو^{۳۰} دەسسەي زلفان پەشيوپاي پای سەنگ^{۳۱}
 وەچەنگ^{۳۲} چل چەنگ تۆ تاتات^{۳۳} مەكەرد
 ئيسە پەشيوپان^{۳۴} چون^{۳۵} رەيحان هەرد
 تۆو ديدهي مەخمور ناھو بيتز تۆ
 تۆو قەيس [گيس؟] قەتران شەر ئەنگيز تۆ^{۳۶}
 ئيسە نەگەردش چەرخ نیلي رەنگ
 بي رەونەق بييەن چون نەقش رووي سەنگ
 ساپەي چيش سۆمای ديدهم تارمەبو؟
 زندهگي جەلام^{۳۸} ژار مار نەبو
 ۳۰ تۆ خەريك قەبر سيای سەردەني
 تەمام حەسرەتان نەدل^{۳۹} بەردەني^{۴۰}
 مەن تەنيا چون قەيس، ليوہي خەم خەلات
 زنده مەگيلوون نەرووي سەربيسات.
 وەلحاسل هەر چەند شين و زاريم كەرد
 نەپاي قەبر لەيل، بي قەراريم كەرد،
 نە جوا^{۴۱} داپيم، نەزەررەي دەنگ كەرد
 يەكجار بلتيسەم نەگەردوون و يەرد
 ديسان هەم جەنو، واتم: «ئەي دلسۆز
 حەكيم دەرمان دەرد مەجنون دۆز^{۴۲}
 يە پەي چيش مەيلم جەلات سەردبيەن؟

مه‌ره‌هد وهرین^{۴۳} جه‌یادت شیه‌ن؟
 من وه‌ی دلّی خار^{۴۴}، بی‌قهراره‌وه
 وه‌ی جامه‌ی سیای یه‌خه‌پاره‌وه
 هام نه‌سه‌رینت، زارزارمه‌ نالوو^{۴۵}
 خاک یانه‌ی نوّت وه‌ چه‌م مه‌مالوو
 تو‌هیج نیت وه‌ قه‌ید بی‌قهراری من
 جه‌ نه‌لوه‌دای سه‌خت^{۴۶}، شین و زاری من
 نه‌ده‌ی جو‌او، نوخته‌ی خالّ بی‌گه‌رد!
 مه‌علوومه‌ن جه‌لات مه‌یلم بیه‌ن سه‌رد
 ۴۰ دیم سه‌دایب نه‌رم جه‌ توّی خاکه‌وه
 جه‌ویانه‌ی تازه‌ی هه‌سه‌رتناکه‌وه^{۴۷}
 ناماوه‌^{۴۸} گوّشم چون هه‌رده‌جاران
 واتش^{۴۹} : «هه‌ی مه‌جنوون، ویلّ کوّساران!
 سوّوگه‌ند^{۵۰} به‌واحید^{۵۱}، فه‌رد بی‌هه‌متا
 بی‌واده‌ که‌رده‌ن^{۵۲} من جه‌توّ جیا
 رای جو‌او نیبه‌ن، دلّ بی‌قهراره‌ن
 فره‌یک^{۵۳} سه‌نگ و خاک وه‌ جه‌سته‌م باره‌ن
 جه‌ ته‌ئسییر خاک هه‌وای سه‌رد سه‌نگ
 رای جو‌او نیبه‌ن، چه‌نیت که‌روو ده‌نگ^{۵۴}
 ۴۵ خان خاک بوّو ته‌وره‌ مه‌ه‌بووسم که‌رده‌ن
 نازاران وی‌م جه‌یادم به‌رده‌ن
 به‌لّی هه‌رچه‌ند شین زاری مه‌که‌ری
 هه‌رچه‌ند سه‌ر وه‌سه‌نگ سیامه‌ده‌ری^{۵۵}
 فایئده‌ش نیه‌ن سوود نه‌دارو پیت
 بشو زاری که‌ر په‌ری به‌خت ویت^{۵۶}
 په‌ی چیش نه‌ی دنیا خه‌یللی بی‌وه‌فان

جه‌ته‌نخوای وه‌فاش دايم هه‌ر جه‌فان^{۵۷}
 که‌س جه‌قه‌یی دام مه‌کرش نه‌ره‌سته‌ن
 یه‌ک یه‌ک وه‌زه‌نجیر عه‌بیاران به‌سته‌ن^{۵۸}
 جه‌ نه‌وو‌لّ دنیا تاوه‌روّی مه‌حشهر
 هه‌یچه‌که‌س جه‌دامش به‌رنه‌شین وه‌به‌ر^{۵۹}
 هه‌ر که‌س دیت شاد^{۶۰} بوّوه‌ی^{۶۱} دنیای بی‌پو
 ناخیر سه‌ره‌نجام ره‌نجه‌روّ مه‌بو^{۶۲}
 هه‌رچه‌ند په‌رتیومن توّ نه‌لوه‌داتهن،
 ناخیر سه‌ره‌نجام نه‌ی جاگه‌، جاتهن^{۶۳}
 «نه‌حمه‌د» په‌ریو^{۶۴} کوّچ شای جه‌مین جامان
 ره‌ستاخیز که‌روّ تامه‌رگ سامان^{۶۵}

نه‌وه‌ش ته‌رجه‌مه‌ی [شیه‌ره‌که‌] به‌ نامانجی نه‌وه‌ی هه‌موو وشه‌یه‌کی ده‌قه‌که [بو
 خوینهر] هاسان بکاته‌وه.

[لیته‌دا، مینتورسکی ته‌رجه‌مه‌ی ئینگلیزی هه‌موو شیه‌ره‌که‌ی - فه‌رد به‌فه‌رد، خسته‌وته
 به‌رده‌ست، به‌لام پیوست نه‌بوو سه‌رله‌نوی بیکه‌مه‌وه کوردی! وه‌رگپرا].

پاشکو

سه‌باره‌ت به‌ لاپه‌ره ۷۹ (خالّی ت) [ده‌قی ئینگلیزی]، دکتور و. هینینگ (W. Hen-ning)، سه‌رنجی به‌ره‌و مارکوارت راکیشام:

A Catalogue of the Provincial Capitals of Earnshahr, 1931, p. 31

نه‌و شوینه‌ی وا «نورشیره‌کان» وه‌ک «ده‌غم» ی * نات نه‌رته‌شیره‌کان ناسینراوه و
 گه‌راوه‌ته‌وه بوّو [قسه‌ی] طه‌به‌ری له‌ به‌رگی یه‌که‌م، لاپه‌ره ۸۲۰ و «ئین خوردا‌دیه» له
 لاپه‌ره ۱۷۱۷ دا. نه‌وش بوّوچونه‌که‌ی من لاواز ده‌کات: به‌لام ئایا بیچه‌ه ساسانیبه‌که‌ی ته‌نیا
 شیوازیک له «اشتقاق» ی خه‌لک خوازانه‌ی عیباره‌تیک کی کون نیبه‌؟

پهراویزه مکانی وتاری گوران

* [نهم وتاره له «گۆفاری قوتابخانهی توپژینهوه رۆژهه لاتی و ئهفریقییه کان» وهرگیراوه و وهرگه پراوده ته سهر کوردی:

V. Minorsky, The Gûran, B.S.O.A.S, Vol.XI, 1943-46, pp. 75-103

به درپژایی هه موو وتاره که، مینۆرسکی، ناوی گۆرانی وهک «گوران» (Gûran) واته به شیوازه فارسیه کهی نووسیوه به لام من هیناومه ته سهر بیچی ئاسایی کوردیی (Goran) و ئه گهر له شیویه کی دیکه مدا نووسیبیت، ئاماژه م پین کردوه.

1. Daylamites

2. Tabaristan

3. Suristan

4. بهروالته شه رهفخان له ژیر ناوی «کهلهور» دا، هه موو کوردانی باشووری رۆژهه لاتی کرماشان (و سنه ؟) ده بییتیت. ههرچۆنیک بییت، پیوسته جیاوازی نیوان هۆز و سهرهک هۆزه کان له بهرچاو دوور نه خه ینه وه.

5. پروانه: مینۆرسکی، «لور»، له ئه نسکی کلۆپیدیای ئیسلامدا.

6. J.CI. Rich

7. Warriors

8. پروانه: مینۆرسکی «کورد»، له ئه نسکی کلۆپیدیای ئیسلامدا.

9. Sirwân (Diyâla)

10. Awarâman-i luhûn

11. Takht

12. Kandûla [مینۆرسکی له بیچی «که ندووله» یدا نووسیوه].

13. Baniyân

14. Gâmâsiâb

15. basin

16. Khosar

17. [باجه لان] له ناچه که دا به «باجووران» (Bâjûrân) ده ناسرین و بهروالته ته هلی حه قن. قه شه ئاناستاز (Father Anastase)، به «ئه لاهی» Allahi ناویان ده بات و باسی هه ندی داب و

سه بارهت به لاپه ره 80، دپری 6، عینوانی «گۆران شاه» له لیسته ی سهرنج راکیشی یارانی یارمه تیده ری که یخوسره و دژ به ئه فراسیابدا، هه یه. پروانه: شاهنامه، چاپی Mohl، 4، 16، چاپی تاران 1314 (1935)، بهرگی 5، 1279:

وز و دورتر آرش رزم زن
چو گوران شه، آن گرد لشکر شکن

سه بارهت به لاپه ره 81، دپری 25 [ی ئینگلیزی]، شیوازی راستی خویندنه وهی، ده بی مهسته کان بییت. گوندیک به و ناوه له برادۆست (باشووری رۆژئاوای ورمی) هه یه.

سه بارهت به لاپه ره 84، «راوست» و هه یه له شیوه ی * روستا به واتای «گوند» دا ساغ بکرتیه وه. [دوو بیچی «رۆست» و «حه سار رۆست» یش باش وایه بگیرینه بهرچاو. وهرگپ].

(Jaba, Récits Kurdes, 1860, p.3),

سه‌د بنه‌ماله‌ی گۆران له «بایه‌زید» و ده‌وروبه‌ری ده‌ژیان. هه‌روه‌ها بېروانه نه‌خشه‌کانی Houss- knecht [که به گوێره‌ی ئەوان]، «قه‌لای گۆران» له هه‌ورامانی له‌هۆن، هه‌روه‌ها «گۆران قه‌لا» له باکووری جوانرۆ، «گۆرانگا (ه)» له خاکی «مامه‌ش» که لقی‌ک له‌بەلباسن و «گۆران ئاوا» ش له «برادۆست» ی رۆژئاوای ورمی، به‌رچاو ده‌که‌ون. چریکۆف (Chiricov, IXIX)، ناماژه به «گۆران ده‌شت» له بۆتان ده‌کات.

۳۴. به‌رانبه‌ره ئاساییه‌که‌ی /ۆ/، له کوردیی موکریاندا، /یو/ یه، بۆ نمونه:

کۆه > کینو، گۆز > گوێز = Kôh > k'üe, gôz > g'üez

35. O. Mann, "Die Mundart der Mukri Kurden", text, p. 253, Translation, p. 396.

من له سالی ۱۹۳۴دا، له سلیمانی چاوم به مامۆستا یه‌کی قوتابخانه کهوت که پیتی ده‌گوترا «گۆران» و خه‌لکی مه‌له‌ندیکی دراوسی - واته قه‌رده‌اغ بوو و به شیبه زاری کوردیی موکریانیش دده‌وا [ده‌بی مامۆستا گۆرانی شاعیر بووبیت]. ناوبراو پیتی گوتم ته‌نیا له نزیک هه‌له‌بچه (Alabche)، (له شاره‌زووری به‌شی رۆژئاوای هه‌ورامان) هه‌ندی [خه‌لک] هه‌ن، که به گۆرانی دده‌وین.

۳۶. هه‌ر چۆنیک بیت، «ریچ» له‌م گۆره‌پانه‌شدا، کاتی باسی کوردی سلیمانی ده‌کات، ناوی «گۆران» دینیتته گۆرۆ (به‌رگی به‌که‌م، ل ۱۵۲). هه‌روه‌ها بېروانه:

ژابا-یوستی، قاموسی کوردی، ل ۳۶۸ [که له‌ویدا ده‌لێن]: کوردانی وهرزێر خه‌لکیکی نیشته‌جین.

۳۷. فه‌له

۳۸. بېروانه:

Socin, "Kurd. Sammlungen", text, p. 174, translation p. 197

داستانی عیسا و کاسه‌سه‌ر [جمجمه‌ سوڵتان] له بنه‌مایه‌کی ئەده‌بیبیوه‌ دیت و «فریدالدین عطار» ریوایه‌تیکی ئەم داسته‌نه‌مان دده‌ا به‌ده‌سته‌وه. بېروانه:

Zhukovsky, "Jumjuma - Nama", in Zap. VII, 1892, 63 - 72.

39. Gôran < Gabrân

۴۰. له لایه‌کی دیکه‌وه، «نیبور» له «سه‌فه‌ری عه‌ره‌به‌ستان، سالی ۱۷۸۰، به‌رگی ۲، ل ۳۱۵» دا ده‌لێ: له‌ناو هۆزه‌کانی سنجار «الکابارییه» دا (Al-kâbâriya) پاشماوه‌یه‌کی به‌هێز له بیجمه‌کۆنه‌کانی ناوی «گۆران» (< گاباره - کان) هه‌رماوه.

۴۱. /u/and/o/.

نهریتیان ده‌کات (المشرق، ۱۹۰۲، ل ۵۷۷ تا ۵۸۲). دۆلی خوسه‌ر، مه‌رکه‌زی ئایینی جیاوازه. بېروانه مینۆرسکی، «شه‌به‌ک» (Shabak)، له ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا. ۱۸. [مینۆرسکی له شیبه‌ی «زه‌هاب» Zuhab یدا نووسیه‌وه].

91. Zaza [Dimli]

۲۰. ئیستا بېروانه:

Mann - Hadank, "Mundarten der Guran", 1930, pp. 17-43 and " Mundarten der Zaza, 1932, pp. 6-7

ئهو نه‌قشه‌یه‌ی «هه‌ده‌نک» و له‌گه‌ڵ کتیبه‌که‌ بده‌ایه.

21. Zarda

۲۲. کورت کراوه‌که‌ی له «تکمله» ی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلامدا هاتوه [وه‌رگێراوی هه‌مرو ده‌قه‌که‌ش له‌م کتیبه‌دا ده‌بیرۆ. وه‌رگێر].

۲۳. Koine [بریتیه له زمانیکی یه‌کگرتوو، که له چهند زاراوه‌ی هه‌مان زمان پێک هاتیی، به‌لام واهه‌یه به ته‌واوه‌تی له ژێر ده‌سته‌لاتی زاراوه‌ی سه‌ره‌کی دابیت: ئه‌نسیکلۆپیدیای بریتانیکا: Koine. وه‌رگێر].

۲۴. [نیازی مینۆرسکی، کتیبی «زانی؟ مزگانی!» دکتۆر سه‌عه‌دخانێ کوردستانییه‌ه].

25. Société Asiatique

26. Marquart

۲۷. [من «خه‌لک خوازانه» م به‌رانبه‌ر به Popular داناوه‌].

28. M. A. Benedictsen

۲۹. [مینۆرسکی به «ئه‌حمه‌د خانی کۆماسی» ناو برده‌وه‌].

30. Ethnical name

31. Gôran or Gûran

۳۲. له‌و ده‌قانه‌دا و «سالار» ی گۆران بۆ ده‌خویندمه‌وه، ئەم وشانه‌م دۆزیه‌وه: کوو > کۆه، رووژ > رۆژ، دووسخاهی > دۆست - خواهی. دیفتانگی / ئوو / دهنگی / ئو / دهدات و ژماره‌ی ئەو حاله‌تانه، به‌هۆی حوڤه‌کردنی /ب/ وه زیاتریش ده‌بیت: سه‌وز > سه‌بز، ئەیو > ئەده‌ب [Adab]، به‌لام دهنگی دیفتانگه‌ که له /و/ ی درێژ گه‌لێک جیاوازه. له‌لایه‌کی دیکه‌وه، شین گێریی ئەحمه‌د به‌گی کۆماسی - به‌و شیبه‌یه‌ی دکتۆر سه‌عه‌دخان گوته‌ی و من نووسیمه‌وه، /ئ/ و /ۆ/ ی مه‌جه‌وولی پاراستوه.

۳۳. به‌گوێره‌ی قسه‌ی ژابا:

بابا خوشین فارسیسی دیدی، سولتان سوهاک گویرانینی [واته: باباخوشین فارسییه‌که‌ی گوت و سولتان سوهاک گویرانیه‌که‌ی]. تاقمیک شوین له نزیک «گه‌نج» هه‌ن که به دوای وشه‌ی «گویران» (G'ôran) داهاتوون. هه‌روه‌ها پروانه عینوانی و تاریکی ه. نه‌جه‌ریان به ناوی «گیتوران‌کان (کذا) و تومهریه‌کان:

H. Adjarian, "Gyorans (sic) and Tumaris", See Rev. Hist, Rel. January, 1928.

44. old /ô/

٤٥ . کۆز [ی کوردی] < کوور (له فارسی نویدا). به‌لام له تورکیدا: کویر

Kör > kûr, Kôr = Blind

46. Cast

47. Keläw - Spee

48. Gooran

پروانه:

CL. J. Rich, 'Narrative of a Residence in Koordistan, i, 152, cf. 88 - 90

49. Darna, Dartang

٥٠ . [«راولینسن» یش وه‌ک ریج وشه‌که‌ی له شیوه‌ی Gooran دا نووسیوه و به گویره‌ی ئه‌وه‌ی ریج کوردستانیش وه‌ک Koordistan ده‌نوسی، واهه‌یه وشه‌که بتوانین له بیجمی «گویران» دا بخوینینه‌وه. وه‌رگتیر].

٥١ . بۆ نمونه: (= کۆچهر، a nomad) یا له زمانی خه‌لکی گورجستان دا، گورجی (= دز). به

پیچه‌وانه، له کوردیدا به ئهرمه‌نی ده‌لین «فه‌له» (fala).

Jaba - Justi, 294 (< fallah, prym - Socin, p. 64).

٥٢ [واته Gôran]

٥٣ . ریشه ناسین و «اشتقاق» ی «گه‌بر» (Gebr)، هیشتا جیگه‌ی گومانه.

54. Strabo

[بیجمی وشه‌که زۆر له «سه‌ره‌په‌رین» ی کوردیی ئیستا ده‌چیت Theracian Saraparae [Thera] که «سانتورین» یشی پچ ده‌گوتری، باشووری ترین دورگه‌ی تاقمی دورگه‌کانی «سیکلاد»

له زه‌ریای «ئییژ» دایه: ئه‌نسکلۆپیدیای بریتانیکا].

56. Guranii (Gouranii)

٥٧ . مینۆرسکی ئه‌م رسته‌یه‌ی سترایۆنی به یۆنانیش نووسیوه‌ته‌وه.

٥٨ . سه‌باره‌ت به‌وان [واته گویرانیی «سترایۆن»؟] پروانه راگه‌یاندنیکی کورتی:

Weissbach, in Pauli - Wissowa, vii, col. 1945

59. K. Müller

٦٠ . پروانه:

Marquart, "Woher stammt der Name Kaukasus"

[واته: به‌چه‌کی ناوی قه‌وقاز،

in Caucasia, Fasc, i, 1 Theil, 1930, 62,

که تییدا زۆر به‌شی ئه‌و نووسراوه‌یه هاتوه:

Diod. xx, 22, 4; Strabo, xi, 2, i; 5, 4; 5, 7- 8; 14, 14; Pliny, iv, 83

هتد... وله‌ویدا ناوی Siraci, Seraci په‌سند کراوه یاخود ده‌یی ساغ بکرتیه‌وه. من نه‌متوانی له

راست کراوه‌که‌ی بۆ چوونی مارکوارت (ل ٩١٧ئ) له چاپی موللیتردا هه‌له‌یه‌ک بدۆزمه‌وه.

60. Thrakon (Serakon)

61. Siraci (* Sirak, Shirak)

62. Scythian

٦٣ . راستکرنه‌وه‌که‌ی موللیتر جیگه‌ی متمانه‌ی زیاتره، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سترایۆن ناوی «سه‌ره‌په‌رته» به‌واتای چه‌رچی ده‌بات و ئه‌وه‌ش نه‌ریتیکی سه‌کایی بوه.

64. Maeotis

65. Aorsi

٦٦ . پروانه: Kretschmer, in Pauly - Wissowa, ii, 5, 1927

پیتویسته «سیره‌کی» له سیلیک (سیدیکه‌کان) Silices (Sidices) جیاواز دابنرتین، که په‌یوه‌ندیان

به «سیده‌کان» Sidakan ی نیوان شنۆ ره‌واندزه‌وه هه‌بوه. پروانه:

Marquart, Südarmanien, index.

67. * Shirnak

68. Sirakini

69. Hyrcania

Justi, Iran, Namenbuch p. 121

(دوای همزه، ل ۶۱، چاپی بهرلین، ل ۴۲)؛ له مجمل التواریخ، چاپی تاران، ۱۹۳۹، ل ۳۷ یشدا، دوویات کراوه ته وه.

۹۵. [دوخت، دۆت = که نیشک، کچ]

۹۶. پروانه: Justi, op.cit., 121

یوستی ئەم وشه بهی بهی هیج هۆبهک له شتیوهی «به هرام دوخت» دا نووسیوه.

97. Gouranie

98. <Raoxsni (Ctesias);

Péröz < Gosithris < Gocithra

یونانیه کان، زۆرجار، دهنگی رهقی /و/ (/o/) دهگۆزن بۆ نمونه:

<Savor, Sâpûr

99. Kûra

100. Ostan "Shad Fayrüz"

101. Hulwân

102. Jqbqr.qa

103. Alvand

۱۰۴. هیج گومانیک له وهدا نییه که [ناوی] ته لوهند، «اشتقاق» یکی خه لک خوازانهی [وشه ی] «حولان» ی کۆنه. کورد ئەم چۆمه به «حه له وان» ناوده بهن.

105. Tassuj

106. Fayrüz - Qubâdh

107. Al-Tabal

108. Tamarrâ

109. Irbil

110. Arbela

111. Sawâd

۱۱۲. له هه مان کتیب لاپه ره ۱۵۴ دا، ته نانه ت شاره زوریش جیا له حه لوان دانراوه و له لاپه ره ۹۱ دا، «الترهان» (Al-Tirhan) و «دهقوقا» (Daqûqâ) به دورو بهری موسل له قه له م دراوان که ئەویش خۆی له دهره وهی «سهواد» [ی حه لوان] هوهیه.

70. Ochus (Tajan)

71. Kretschmer

72. Paryadres

73. Paryadres {Pontic, AIPS?}

74. Cyrus (kur)

75. Arex

76. Shakaséné (Shakashén)

77. Ganja

78. Sirakéné

۷۹. پروانه:

Hübschmann, Die altarm. Ortsnamen, p. 352.

80. Shirak Steppe

81. Kakhetia

82. Alazan

83. Shirak

84. Tair - Siraj

85. Akhurian

86. Arpa - chay

87. Ani

88. Nor - Shirakän

89. Arbela

90. bdeasx

91. Marquart, Südarmanien, 1930, p. *59

92. Adiabéné

۹۳. راولینسن، سهری «سیراگانون» ی به تله میوس، به سیرگان (Sirgan) ی رۆژئاوای «شنق» داده نییت، به لام ته گهر ته نانه ت شوینه که ناوی خۆی له «*شیراک» وهرگرتبیت، پیتوست ناکات به نورشیرکانه وه به ستریت.

۹۴. پروانه:

138. N. sâw. ra
 139. Budhikân (*Barzikan?)
 140. Jwr. qan
 141. Bârisi
 142. Mashtakan
 143. Jurughan
 144. Kikan
 145. Majurdan
 146. Hadhbâni
۱۴۷. [هۆزی جهلالی دانیشتوی ناوچهی «خۆی» و «ماکو» ن و به‌شیکیان له کوردستانی باکوور ده‌ژین واته بۆچونی مینۆرسکی له‌مه‌ر تیکه‌لا و کردنی جهلالی و گه‌لالی له راست ناچیت].
148. Büyids
 149. Hasanôya
۱۵۰. تجارب الامم : [ئه‌بوشوجاع]، ۲۸۷، ۲۹۹، ۳۲۷، [ابن محاسن]، ۴۲۹، ۴۴۹ تا ۴۵۴، عتبی، چاپی لاهور، ۲۸۵ (ته‌رجه‌مه‌ی فارسی، ل ۳۸۴).
151. IA., Ix, 172
 152. IA., Ix, 173
۱۵۳. [ئه‌م ناوه له ده‌قی ئینگلیزیدا به پیتی عه‌ره‌بی و به بی خال نووسراوه: کوسحد].
154. Käköyid Ala Al-daula
 155. IA.IX, 247
 156. Bâbuni
 157. Ibrâhim Yinnâl
۱۵۸. پروانه: IA.Ix, 448
۱۵۹. «مجله» به وردبونه‌وه‌یه‌کی زۆره‌وه، «ملک الشعرا» به‌هار، چاپی کردوه، تاران، ۶۲۱ / (۱۹۳۹) [سالی ۱۹۳۹ ی زاینی به‌رانسه‌ره له‌گه‌ل ۱۳۵۸ ی کۆچی مانگی و ۱۳۱۸ ی هه‌تاوی. مینۆرسکی له حیساب کردنی ئه‌م سالانه‌دا ده‌بی هه‌له‌ی کردییت].
۱۶۰. کتاب تاجی خه‌لکی صابی.
۱۶۱. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی به عه‌ره‌بی نووسیوه].

113. Qudâma
۱۱۴. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی به پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه].
۱۱۵. ئه‌م وشه‌یه‌ش هه‌ر به پیتی عه‌ره‌بی و له شپۆه‌ی «درتنک» دا نووسراوه.
116. *Darnak
 117. Dâlahû
 118. Al-Jil
۱۱۹. هه‌روه‌ها بگه‌رتۆه پیشتر، ئه‌و شوینه‌ی وا له زمان «نزهه‌القلوب» هه‌وه باسی کراوه.
120. Jâbâr. qa (var. Kâbâr.kâ, * Gâbâr. ka)
 121. Jâbâraq
 122. Degoeje
۱۲۳. [مینۆرسکی ئه‌م دوو وشه‌یه‌شی به پیتی عه‌ره‌بی نووسیوه و اهه‌یه پیوست بیت هه‌ردووکیان به «گ» بخوینینه‌وه].
۱۲۴. a herd [واتای ئه‌م وشه‌یه، بۆچونی سه‌ره‌وه‌ی من ده‌سه‌لیتی].
125. Gaubara
 126. Shadanjan
 127. Lazba (luri?)
 128. Madanjan
 129. Mazdanakan
 130. Barisan
۱۳۰. Khali (*Jalali < Galali) [گومان کردنی مینۆرسکی له ناوی هۆزی «خالی» له جیتی خۆیدا نییه. پاشماوه‌ی ئه‌و هۆزه له ناوچه‌ی موکریان ماون و چه‌ند بنه‌ماله به‌ناوی «حه‌سه‌ن خالی» له بۆکان و مه‌هاباد ده‌ناسرینه‌وه. وه‌رگێتر].
132. Jabar. qi
۱۳۳. [هۆزی «گاوان»] Jawani
134. Mastakan
 135. Baz. njan
 136. Shuhjan
 137. Shad. njan

۱۶۲. «کۆی (ن - هکان» ئیستاش له زاراوهی گۆرانیدا کهلکی لی وهردهگیری. پروانه:

Mann - Hadank, Mundarten der Gûran, 105, 378

۱۶۳ تا ۱۶۷. [مینیۆرسکی ئەم چەند وشەییە بە پیتی عەرەبی نووسیوه].

168. Kûsaj

۱۶۹. Kûsaj - i hajj. زیارەتگەیهکی کۆنی بەناویانگە. لەهه‌ورامان پێیان گۆتم کۆسە بهواتای

«بێ ریش» ی فارسی نییە (که بریتی بیت له کووسەج و کووسە) من لام وایه ناوکه په‌یوه‌ندی به «هۆزی کۆسە» وه هه‌یه که پینشتر دانیششتوی شاره‌زور بوون و پاشماوه‌یان ئیستا له نێو «زازا» کاندایه‌دی ده‌کری.

170. Zûpin

171. Taq-i Girra

172. * Gil - u Gailan

173. Rijab

۱۷۴. پروانه:

Evliya-chalebi, iv, 377; -

- A. Pinçon, in Sir D. Rose, "Sir Anthony Sherley", p. 148; Sir H. Rawlinson, JRGS, 1839, p.33; Chirikov, "Putervoy Zhurnal", 1849 - 1852, St. Petersburg, 1875, 301 - 5:

کرد - بیوه‌نیز - ریژاو: شهرجی سه‌رچاوه‌کانی ئەلوه‌ند، واکه‌تۆته‌ دۆلی «ریژاو» هوه‌ به‌لام نزیك به‌ باکووری «طاقی گبیرا» (له «ناوچه» ی ئەودا).

175. Shihab al-Din al-Omari

۱۷۶. [مینیۆرسکی ده‌قی ئەو چەند دێره‌ی «شهاب الدین العمری» به‌ زمانی فه‌ره‌نسی و له‌ به‌ر ته‌رجه‌مه‌ی «کاتریمیر» نووسیوه‌ته‌وه‌].

پروانه: ته‌رجه‌مه‌ی کاتریمیر، یادداشت و هه‌لیژارده‌کان، ۱۳، ۱۸۳۸، ل ۷ - ۵۰۶.

له‌ ده‌روه‌ری سالی ۱۲۵۸ ی زایینی دا، «حسام الدین عکه» به‌ نۆینه‌رایه‌تی له‌ لایه‌ن خه‌لیفه‌کانه‌وه‌ «ده‌رتەنگ» ی به‌ریوه‌ ده‌برد. هه‌ر ئەم حسام الدینه‌ی وا «هولاکۆ» [خان]، قه‌لای «مۆح» (؟) و «رۆده» (* ده‌ودان؟) ی سه‌رله‌نۆی بۆ دروست کرده‌وه. پروانه: رشیدالدین، چاپی کاتریمیر، ل ۲۵۵.

Qual'a Mwh (?) and Rwda (*Daudân?)

۱۷۷. مه‌رکه‌زی ده‌رتەنگ واته‌ ریجاب < ریژاو، که‌وتۆته‌ کۆتایی به‌ری رۆژئاوای ئەو دۆله‌وه‌ که

ئەلوه‌ند به‌ویدا ده‌گاته‌ ده‌ستی زه‌هاو.

۱۷۸. Darna (* Darnak). پروانه‌ته‌فسیری من له‌ سه‌ر «ابن خورداذبیه» ۱۴، هه‌مان، ل ۸۰.

179. Dālahū

۱۸۰. Zimkan، وا هه‌یه‌ سه‌مه‌غان (Samghân) ی بلاذری بیت.

181. Rāws

۱۸۲. وا هه‌یه‌ «*ده‌ودان» بیت که‌ گوندیکه‌ له‌ پشت دالاهۆ.

۱۸۳ تا ۱۸۶. [ئەم وشانه‌ به‌ پیتی عەرەبی نووسراون و هیچ خالێک بۆ دووه‌میان دانه‌نراوه‌].

187. Hasanoya

۱۸۸. گه‌لیک گونجاوله‌ که‌ هۆزی سه‌سه‌نویه‌ی «به‌رزیکان» له‌ بنه‌چه‌کێکی هاوچه‌شنی گۆرانه‌کان بن.

۱۸۹. هیچ شتیکی به‌ لیبرایی سه‌بارته‌ به‌ بنه‌رته‌ و ناوی که‌له‌ور نازانری. سه‌رۆکه‌کیان ده‌یه‌وی بنه‌چه‌کیان بگه‌رینیته‌وه‌ بۆ «گۆده‌ری» ی کوری «گیو» - ساترای ئه‌رده‌شیر [ی ئەشکانی] (شه‌ره‌فنامه، ۳۱۷). تۆ بلیتی «که‌له‌ور» له‌ وشه‌ی «* که‌ل خۆر» Kal-xwar به‌واتای «که‌سێک که‌ که‌ل ده‌خوات» وه‌رنه‌گیراییت؟ گوندیکی گرنه‌گ به‌ناوی «که‌لخۆزان» له‌ باکووری ئه‌رده‌بیل [نازه‌ریایجان] هه‌یه‌. پروانه: «سلسله‌النسب صفویه»، ل ۱۲.

۱۹۰. جیگه‌ی سه‌رسورمانه‌ که‌ نووسراوه‌کانی ئەه‌لی حقه‌ چهنده‌ به‌ ریکوییتی که‌ گه‌ل جوغرافیای

باکووری لوړستاندا یه‌ک ده‌گرته‌وه‌. پروانه: یادداشته‌کانی من:

Sur les Ahl-i hagg, pp. 22, 42

به‌شیک له‌ ئیماندارانی ئایینه‌که‌، له‌و ناوچه‌یه‌ (و به‌ تاییه‌ته‌ له‌ «دیلغان») به‌رچاو ده‌که‌ون. گه‌لیک شتیکی گونجاوله‌ ژماره‌یه‌ک له‌ هۆزه‌ گۆرانه‌ ئەسلییه‌کان، زاراوه‌ی خۆیان گۆریی و کردبیتیانه‌ زاراوه‌یه‌کی لوری ناوچه‌ی خۆیان.

۱۹۱. سی‌هانی راولینسن، کاتێ له‌ سالی ۱۸۳۶ دا فه‌رمانده‌ی تیپی گۆرانه‌کان بوو،

ده‌رتانیکی بی وینه‌ی بۆ دیراسه‌کردنی گۆرانه‌کان ده‌ست که‌وت. پروانه:

Notes on a march from Zohâb, in JRGS., 1839, ix, 26 - 116

هه‌روه‌ها من که‌لکم له‌ یادداشتیکی ره‌سمی هه‌مان نووسه‌ر [راولینسن] له‌ سه‌ر سنووری تورک و ئیران وه‌رگرت (۱۸۴۴)

۱۹۲. «نه‌عیما»، ۱، ۴۷۴، ده‌لی له‌ سالی ۱۶۳۰ دا، سه‌ره‌ک هۆزی باجه‌لان به‌ ۴۰.۰۰۰

کوردوه‌ گه‌یشته‌ مووسل بۆ ئەوه‌ی له‌ گه‌ل خوسره‌و پاشادا به‌یعه‌ته‌ بکات. هۆزه‌که‌ له‌ ده‌شتیکدا ده‌ژیان

که کهوتبوه سهر ریگای به‌غدا و شوتینی ژبانی (هاوبه‌شی) کورد و عه‌رب بوو (؟).

193. Oal' - Zanjir

194. Bevanij

۱۹۵. پروانه: تاریخ نادری، چاپی ۱۲۸۶ی کۆچی. نادر به باشووریتترین ریگای «گاو - ره‌وان» (Gav-ravan) و به‌پشت «تاقی‌گیرا» دا هات که خورشید ئه‌فه‌ندی (ته‌رجه‌مه‌ی روسی، ل ۱۳۵)، ئه‌و «گاو - ره‌وان»‌ه‌ی به «قلعه - شاهین» داناوه.

۱۹۶. بیره‌وه‌ریبه‌کانی سالی ۱۸۴۴ی راولینسن.

۱۹۷. ده‌گوتری ئه‌م رووداوه، پیتش سال ۶۶۰ - ۶۴۵ روویدا بیت. پروانه: ظهیرالدین چاپی Dorn، ل ۳۹، ۴۰، هه‌روه‌ها پروانه:

Justi, Iranisches Namenbuch, 117, 430, 433;

[کتیبی ناوه ئیرانییه‌کان]

- Rabino, "Les dynasties du Mâzandaran", in J.As., Juillet 1936, p. 438.

198. Gil

199. Gâv - savâr

۲۰۰. ئه‌وه‌ش، گپرانه‌وه‌یه‌کی دیکه‌ی داستانه‌که‌یه بو سهرده‌می زوو. شاهنامه، چاپی Vullers، به‌رگی ۱، ل ۴۱، ده‌لئی فه‌ره‌یدوون [ئو شایه‌ی له جیگه‌ی ئه‌ژده‌هاک دانیشت]، به شیری گای «به‌رمایه» (Barmaye) گه‌وره‌کرا. له راستیدا فه‌ره‌ده‌وسی داستانه سهره‌کیبه‌که ده‌سووریتین که تینیدا «به‌رمایون» (Barmâyon) هه‌یوانیتیکی نیره، و «ئاسی - شه‌نوهی» (Asi-Vanuhi) په‌نا ده‌باته به‌ر پیتی ئه‌و. [ئافیستا، یه‌شت، ۱۵، ۱۷] و فه‌ره‌یدوون (فه‌ره‌توون) [ی ئافیستا]، تۆز و گه‌رد وه‌کو ده‌کات تا دوژمنه‌کانی خو‌ی پی له ناو به‌ریت: [ئافیستا]، دینکرت، ۸۱۴، ۱۷ - ۱۰. (من بو ئاماژه‌کردن به‌و دووسه‌رچاوه‌یه، فه‌رزداری «ه.و. به‌یلی» م H.W. Baily).

۲۰۱. له خواره‌وتری ئه‌م به‌شه‌ی وتاره‌که (ژماره ۵) دا پروانه نزیکایه‌تی جوغرافیایی هه‌ندی شوتین که په‌یوه‌ندیان به «گاواره‌بار» وه هه‌یه له گه‌ل ئه‌وانه‌ی وا به‌ دوی «گیلان» دا هاتوون. بو دیاری کردنی شوتینی «گاواره» ش له نزیک زه‌ریای خه‌زه‌ر [قه‌زوین]، ده‌توانین به‌شیکه‌ی دیکه له «نزهه القلوب» به شاهید بینینه‌وه، که ده‌لئی: «محمود ئاباد» که‌وتۆته ده‌شتی «گاو باره» له لیواری رۆژه‌لاتی زه‌ریای خه‌زه‌ر. ئه‌م محمود ئاباده، «غازان خان» له باشووری زارکی [چۆمی] کور دروستی کرد. له‌وه‌ش سهرنج راکیشتر، ئاماژه‌کردنیه‌تی به‌ کووران («گوران» ده‌شت - *Gûrân - Kûrân dasht) له‌و راپۆرتی وا له‌مه‌ر شه‌ری ئولجاتیو له‌ گیلان ده‌یدات (به‌هاری سالی ۷۰۷، ۱۳۰۸ ز،)

ده‌لئی: ئیلخان له «سولتانییه» [نزیک زه‌نجان] هوه، به‌ریگای «کووران ده‌شت» دا گه‌یشته لووشان» Laushan (له شاهرود). لووشان، ناو‌رییانیکی ناسراوی شاهروده له سهره‌وه‌تری «مه‌نجیل» Manjil و کووران ده‌شت ده‌بی که‌وتیبته رۆژئاوا یا خود باشووری ئه‌و شوتینه: پروانه:

Ta'rikh- i Uljaytu, Bib., Nat., Sup.pers., 1419, fol. 42

202. [Major E.B. Soane], "To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise ", p. 377

203. Bundahishn

204. Padhishkwargar

205. Huzahishnih

206. Viking

۲۰۷. [لاجان، له نیتوان مه‌هاباد و شو].

من له «حدودالعالم» دا گریمانیکم سه‌بارته به بنه‌رته‌ی دانیشتوانی ئیرانی «شیروان» و «داغستان» له ناوچه خه‌زه‌ریبه‌کاندا خسته به‌رچاو. هه‌روه‌ها، ویستم چه‌شنه بنه‌مایه‌کی خه‌زه‌ریی بو ناوی «کو‌ه‌گیلو» - ناوچه‌یه‌ک له «ئوستانی فارس» بدۆزمه‌وه: *گیلو، گیل + ئویه + Gêlôya, Gel + (ôya)

208. Pêroz

209. Kavât

۲۱۰. پروانه:

Hüsing, der Zagros und seine Völker, 1908

۲۱۱. [ئه‌شکانی یا پارثیه‌کان ماوه‌ی نزیک به ۵۰۰ سال ۲۵۰ پ.ز تا ۲۲۶ ز] له ئیران حکومه‌تییان کرد.

۲۱۲. [ساسانیان له سالانی ۲۲۶ تا ۶۵۲ی زایینی دا شاهی ئیران بوون].

۲۱۳. ئیمه، له لاپه‌ره ۷۷، یادداشتی دووه‌م [ی ده‌قی ئینگلیزیدا]، باسی هه‌ندی ناوی شوتینی ته‌ریکمان کرد که وا هه‌یه په‌یوه‌ندیی ئه‌وشوتینانه له‌گه‌ل یه‌کتر و بلا‌بوونه‌وه‌ی زیاتری گۆرانه‌کان به‌ره‌و رۆژئاوا بسه‌لمیتن.

214. Gavare (Gaväre)

215. Kani - Gilan

216. Gilana

۲۱۷. من نازانم ئایا رووباری «گوار» (Gûâur) که ده‌رژیتته سیمه‌ره‌وه، له هه‌مان ئه‌سله‌وه‌دیت

یان نا؟ چریکۆڤ، ۲۸۰ - ۲۷۸، ئەم ناوەی لە شێوەی «گەڤەرە» دا نووسیوه (Gavara) ؟
۲۱۸. ناوی ملەوی چیاکان، روخساریکی گرنگی تۆپۆنیمی پێک دێن.

219. Harasam

220. Wardalan

221. Milleh Gahwareh

222. Mel, Mil

۲۲۳. پێش ئەوەی باوەری ئالۆزی «ئەهلی هەق» پێک بێت، دەبێ پێشبینی بەکی لەباری بۆ بلاو بوونەوه هەبووبێت که ئەویش گەراپیتتەوه بۆ رابردوویەکی دوور.

224. Garrabân

225. Dilfân

۲۲۶. مالیان لە دەشتی «خاوە» یه (Khava) که کەوتۆتە بەری رۆژئاوای «ئەلشتەر» (Alishtar). تیرەکانیشیان بریتین لە: کاکەوهەند، ئیتی وەند (Itivand)، موومی وەند (Mümvand) و

227. O. Mann, "Die Mundarten der Lur-stamme, p. 23

بەلام بە بێ هیچ دەقیکی روونکەرەوه [لەمەڕ مەسەلەکه].

۲۲۸. ناوی هەندێ ئاسایی «دلفان» واهەیه پەپوهندی بە لووتکە ی گرنگی گیلان. واتە «دولفەک» (دەلفەک، دەرەفەک) هەهەبیت. وەک Tomaschek ییش ئامازە ی بۆ کردو، واهەیه «دۆلفەک»، رەنگدانەوهی ناوی کێس در ی بێ که بە گوێرە ی قسە ی بە تەلمەمیوس (۶، ۲۵)، لە دراوسێتییە «کەدۆسیۆی» (Kadusioi) و «گەلە ی» (Gelai) بە روالەت لە بەری رۆژھەلاتی زارکی «ئەمەردۆس» (سفیدرود) [= سیروان] دا، ژیاوه.

لە لایەکی دیکەوه، هۆزی سەرەکی «کەلاردەشت» واتە «خۆجەوهەند»، تیرەیهک لە کوردانی گەرۆسە، که «ئاغا محمد شاھ» [ئاغا محمد خانی قاجار، لە نیوان سالانی ۱۷۷۹ و ۱۷۹۷ دا، حکومەتی ئێرانی بە دەست بو]، رایگوتستونەتە ئەو شوێنە. گومانی ئەو دەکرێ که ئایینی ئەهلی هەق لە نیو گەرۆسیهکاندا بلاووبووبیتتەوه و ئاغا سام خۆی وا هەیه کەلکی لەو باروودۆخە وەرگرتبیت.

229. Mann, Mundarten, d. Güran, 52, Mundarten der zaza, 24

230. Die Tajik Mundarten der Provinz Fars, 1909, p. 23:

«زاراوهی تاجیکی ئوستانی فارس». ئەو دوانە ی دوایی لەگەڵ کوردیدا بە هەلە وەرگیراون. ناوێکی زاراوهکه لە پەپوهندی ناوچەکه دایه و خەسلەتی ناوهندی هەیه.

۲۳۱. بروانە تازەترین توێژینەوهی ه.و بەیلی (H.W. Baily) لە ئەنسیکۆپیدیای ئیسلام، باسی Persia دا.

۲۳۲. تەنیا ژمارەیهک ناوی ئاسایی کەسان نەبیت، هەروەرەها دوو وشە ی «لەوک» (lauk) بە واتای «باش، خاس» و «ئوشتولوم» (Ushtulum) بەواتای نەعەرەتە ی کاتی شەرۆگەڕی. بروانە:

Minorsky, La domiantion des dailamites, p. 22

233. Gürani Carrin, Benedkicten - Christensen, p. 122

234. Minorsky, Matériaux, 12, 51.

تەنیا ماوہیهک دوا ی ئەوہبوو که توانیم بە یارمەتی وەرگرتن لە کەسێکی «گۆران»، بە سەر شیعەرەکاندا بچمەوه.

۲۳۵. لاپەرە ۲۳ ی ئەو دەستنوسە ی وا من خاوەنیم. بروانە:

Minorsky, "Toumari" in Rev. de l'Histoire des Religions, January 1928, pp. 90 - 105

۲۳۶. لە چوونی سلیمانیمدا لە سالی ۱۹۳۴، دەستنوسێکم وەک دیاری پێ درا، که شەجەرەنامە ی شێخانی بەرزەنجە ی تیدا بوو و ئەوانیش پەپوهندیان بە سولتان سوحاکەوه هەیه. پێیان گوتم که تەرجمەیهکی (کذا) کوردی دەستنوسەکهش، پێک هێنراوه.

237. Cl. Rich, R. Taylor

238. Mr. S. Topalian

۲۳۹. [من سەبارەت بەو نوسخەیه، پروام وایه «ئەحمەدی کەوکەب» هۆندبیتتەوه، بۆ زانیاری لەسەر ئەم نوسخەیه و زۆر دەستنوسێکی دیکە ی گۆرانی لە کتیبخانەکانی بریتانیا، بروانە:

ئەنوەری سولتانی، ۲۱ دەستونوی کوردی یا سەبارەت بە کورد لە کتیبخانەکانی بەریتانیا کتیبفرۆشی ئەرزان، سوید (ستۆکھۆلم)، ۱۹۹۷. وەرگێڕا.

۲۴۰. [ئەم چیرۆکە، لە گەڵ چیرۆکی پیشترواتە خورشیدی خاوەردا، پێکەوه لە بەرگیکی گیراون لە کتیبخانە ی بریتانیاش یهک ژمارەیان پێ دراوه. بە پروای من لەیلی و مەجنونەکەش هەر هۆنراوه ی ئەحمەدی کەوکەبه. وەرگێڕا.]

۲۴۱. [بۆ باسی ئەو کەسانە که چیرۆکی لەیلی و مەجنونیان هۆندۆتتەوه، بروانە هەمان سەرچاوه ی پەراویزی ژمارە ۲۳۹. وەرگێڕا.]

242. Kurd, MSO, Peterm, ii, No. 14

۲۴۳. بروانە:

۲۴۴. به شیک، هندیک.

۲۴۵. پیشتر، ل ۹۴ ی ئینگلیزی.

246. Paris, Bib., Nat., sup. Persan, No. 777.

247. Lockhart

۲۴۸. شاهزاده محمد علی میرزا - کوری فتحعلی شاه (والی عراقین)، له سالی ۱۲۳۶د

مردوه (= ۱۸۲۱ ز)

۲۴۹. داستانی «گورگ و رتوی» ش له هه مان بابه تدايه و «بیتنی دیکت سین» له پاوه

نوسویوه ته وه.

۲۵۰. Pastor Roseus پروانه:

J. Deny, "La Légende de l'eau des sauterelles", in J.A, April 1933, 323 - 340.

۲۵۱. [جهنگنامهی کولله و ناینه مهل، هژراوهی میرزا ئولقادر (عبدالقادر پاوهیی) یه که به

گویرهی سه رچاوه یه که، له سالی ۱۲۶۶ ک (۵۰ - ۱۸۴۹ ز) دا، له پاوه له دایک بوه و له سالی

۱۳۲۸ (۱۹۱۰ ز) له هه مان شوین کوچی دوايي کرده. دیوانی شیعره کانی میرزا ئولقادر چاپ بوه و

شیعری کولله و ناینه مهل، لاپه ره ۱۰۶ تا ۱۴۶ ی دیوانه که ی داگرتوه. پروانه:

محمد امین هه ورامانی، «میرزا ئولقادر»، کوری زانیاری عبراق - دهسته ی کورد، به غدا، ۱۹۸۴.

هه ورامانی بۆ چاپی شیعره که که لکی له رۆژنامه ی «رۆژی کوردستان» ژماره ۱۴۸، ۱۴۹ و هرگرتوه و

نوسویوه: شیعره که "وهختی خۆی له لایه ن د. محمد صدیق مفتی زاده وهرتیک و پیک کراوه".

هیوادارم که س و کاری خوالیخوشبوو د. موفتی زاده به ره مه ته ده بی و میژووییه کانی بخه نه به دهستی

خوینهری کورد. هه روه ها چاپیکی دیکه ی دیوانی میرزا ئولقادر له رۆژه لاتنی کوردستان بلاو کراوه ته وه.

وهرگتیر]

۲۵۲. هه مان دهستنوس، ئه لف و بی یه کی کوردی (واته گۆرانی) تیدایه و بریتیبیه له ۲۰ فهرد

شیعری.

[دهستنوسه که ی مینۆرسکی هه وت په ره واته ۱۴ لاپه ره یه و سه ره جم ۲۱۰ فهرده (۲۱۰ = ۱۵ x

۱۴)، له کاتیکدا نوسخه ی چاپکراوی «م هه ورامانی» ۲۷۵ فهرده].

۲۵۳. [که شکۆلی کتیبخانه ی بهریتانیا واته 6444 Or، ۳۸۱ پارچه شیعری ۴۱ شاعیری گرتوته

به ر. مینۆرسکی لیته دا، ته نیا قسه ی میجه رسۆنی دووبات کردۆته وه که گوتویه تی ژماره ی شاعیره کان

۲۷ که سن، له کاتیکدا هه ر خۆی له م لیسته یه دا ناوی ۲۸ که سی هیناوه، من دهقی که شکۆله که م بردۆته

ژیر چاپ. بۆ زانیاری زیاتر له سه ر شیعره کان و شاعیرانیا ن - به تاییه ت مه سه له ی مه جزوونی و بیسارانی
پروانه:

ئه وه ری سولتانی، که شکۆله شیعریکی گۆرانی، بنکه ی سۆن بۆ کوردستان، له نده ن، ۱۹۹۸ [

۲۵۴. [وهک ده بیهری مینۆرسکی جارێک ناوی مه جزوونی (ژماره ۱) و جارێک ناوی بیسارانی

(ژماره ۲۹) دینیت. به پروای من ئه و دوو ناوه، هی یه ک که سن و بیسارانی لای که م له سه رده میکی

تاییه تی ژبانیدا نازناوی «مه جزونی» بۆ خۆی هه لپژاردوه و له شیعریکدا (نالهی ده رده دار بی ناخ نمه

بۆ)، که لکی له و نازناوه وهرگرتوه. بۆ زانیاری زیاتر له سه ر ئه و مه سه له یه، پروانه سه رچاوه ی پیشوو

(په راوێزی ژماره ۲۵۳).

۲۵۵. [بۆچوونی مینۆرسکی راست نییه. شیخ مسته فای تهختی له مه ردۆخییه کانه و ته واو

جیاوازه له مه لا مسته فای بیسارانی].

۲۵۶. [ئه و شیعرا نه ی به ناوی «سهیدی» یه وه که یشتونه ته دهستی ئیمه، به دوشیوه ی هه ورامی

کۆن و تازهن، هه ر ئه وه ش بۆته هۆی باوره ینان به بوونی دوو سهیدی: یه که م و دوو هه م. پروانه: بابا مردوخ

روحانی، تاریخ مشاهیر کرد، ۱، ۱۴۷، ۳۷۴].

۲۵۹. [دیوانی سهیدی دواتر چاپ و بلاو کراوه ته وه، به گویره ی «تاریخ مشاهیر کرد» (پیشتر،

۱۴۷)، ئه م دیوانه، له لایه ن «محمد امین کاردۆخی» یه وه له سلیمانی و له سالی ۱۹۷۱ دا چاپ کراوه.

وهرگتیر].

۲۶۰. [Opocrypha به و کتیبانه ده گوتری سه باره ت به ژبانی عیسا نوسراون و پشتیان به

راستییه کی میژوویی نه به ستوه].

261. Friedlander, "The heterodoxies of the shi'ites" in JAOS, 1909, vl. 29, pp.

133 - 8

262. Wellhausen, Die ... Oppositionsparteien in altem Islam, 1901, pp. 74 - 87

263. Gobineau

264. Tü-Shami

۲۶۵. من که لامه کانی ئه وم به دهسته وه ن که به م شیه یه ده ست پی ده که ن:

i. یاران! کی وانان؟

ii. یاران! چه ن چه نان!

iii. گرد (؟) گه ویزنان

iv. یاران چیش بییه ن؟

E.H. Minns, "Parchments of the Parthian period from Awraman in Kurdistan", in Journal of Hellenic Studies, Vol. 35, 1915, pp. 22 - 65

۲۷۶. بروانه وتاره‌کە‌ی من: Sisar, Senne له ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا.

۲۷۷. [نەمرۆ، ئیتمە زانییاریه‌کی زیاترمان له سەر ژبانی «خالۆی کۆماسی» هه‌یه. دانای هه‌ورامی له «پیرشالیار» و بابا مردوخی رۆحانی له تاریخ مشاهیر کرد دا، نووسیبوانه خالۆ له سالی ۱۲۱۰دا له دایک بوه و له ۱۲۹۴دا کۆچی دوایی کردوه (= ۶ - ۱۷۹۵ و ۱۸۷۷ز).]

278. Kurrävaz

۲۷۹. بروانه: علی اکبر وقایع نگار، حدیقه ناصری - میژووی ئه‌رده‌لان، که ئیستا [نوسخه‌به‌کی ده‌ستنوسی] له‌لای منه. [نوسخه‌به‌کی دیکه‌ی ئه‌م ده‌ستنوسه، له کتیبخانه‌ی به‌رتانیا پارێزراره؛ بۆ زانیاری له سەر نوسخه‌که بروانه:

ئه‌وه‌ری سولتانی، ۲۱ ده‌ستنوسی کوردی یا فارسی سه‌باره‌ت به کورد له کتیبخانه‌کانی به‌رتانیا، پیتشوو. هه‌روه‌ها دوو نوسخه‌ی دیکه‌ش له کتیبخانه‌کانی تاران (ملی و ملک) پارێزران و کاک محمد رثوف توکلی له سەر بنه‌مای ئه‌و دوو نوسخه‌یه، کتیبه‌که‌ی چاپ کردوه. بروانه: علی اکبر وقایع نگار کردستانی، حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان، به تصحیح محمد رثوف توکلی، چاپ اول، تاران، ۱۳۶۴ (۱۹۸۵)

من سه‌رنجی نوسخه‌که‌ی «توکلی» م دا و هیج ئاماژه‌به‌کم بۆ هۆزی کۆماسی تیدا به‌رچاو نه‌که‌وت. تو بلیتی نوسخه‌ی مینۆرسکی ته‌واتر بووبیت یاخود به‌گشتی ئه‌و کتیبه‌ جیا‌وازه له کتیبیکی دیکه‌ی میرزا علی اکبر به‌ ناوی «شرح نسب اردلان» که نوسخه‌ی ئه‌ویش له کتیبخانه‌ی که‌میریج پارێزراره؟ وه‌رگێر].

۲۸۰. ته‌نیا «لیکله مه‌ئه‌ نیجی هۆلت» ئه‌ویش به‌ هه‌لکه‌وت به‌و شوینه‌دا تپه‌ری، ناوبراو ستایشی شوینه‌ پرده‌ر و دره‌خته‌که‌ی ده‌کات:

Lycklama a Nijeholt, Voyage en Russie, etc. 1875, IV, 60.

۲۸۱. سه‌رای ئه‌وه‌ی مه‌ریوان گه‌لیک نزیك به‌ هه‌ورامانه، زمانی مه‌ریوانی له په‌ناده‌ستی باکووری هه‌وراماندا کرمانجیه.

۲۸۲. جیا له شیعری ئاقیستایی و فارسی مام ناوئجی (Middle Persian)، که له سەر شیوازی برگه‌یی دارێزان، ئیتمه ئیستا نمونه‌ی شیعری ۱۰ برگه‌یی تاجیکیمان به‌ ده‌سته‌وه‌یه؛ به‌لام [شیعره‌تاجیکیه‌کان]، له سەر شیوازیکی ده‌نگی (tonic pattern) دامه‌زاون. بروانه:

A.N. Boldirev, in Trudi Tajik bazi, iii, 1939, 59 - 73.

v. یاران! یادگار

vi. یاران! ناسمان

vii. یاران! چ کاره‌ن؟

viii. یاران! بارپام دی

۲۶۶. بروانه: Minorsky, Notes, p. 155

Minorsky, Firqan, ii, 157

۲۶۷. نامه‌یه‌که له «سه‌ید نورالله» وه‌ بۆ دکتۆر سه‌عیدخان، ۶ی ذی القعدة‌ی ۱۳۴۲ [ده‌هه‌می مانگی جونی ۱۹۲۴]. یه‌کتی له شیعره‌کانی [ته‌میور قولی] له ده‌ستنوسیکی ئۆسکارمان دابینراوه و من له «یادداشته‌کان» م دا، ل، ۳ - ۱۷۱ ئاماژه‌م پێ کردوه.

۲۶۸. که‌لامیک له «سه‌ره‌نجام» ده‌که‌ی مندایه، که به‌م شیوه‌یه ده‌ست پێ ده‌کات: «ته‌میور - ذات ئه‌سته‌م = «من که‌سایه‌تی ته‌میورم». واهه‌یه، شیعره‌که، «سه‌یفور» داینا بیت. بروانه یادداشته‌کانی من:

The Notes, p. 157

۲۶۹. بروانه: خواره‌وتر.

۲۷۰. بروانه: مینۆرسکی، «باباطاهیر» له‌ئه‌نسکلۆپیدیای ئیسلامدا.

۲۷۱. [«زمان» ی شیعره‌کانی باباطاهیر تووشی ئال و گۆرێکی زۆر هاتوه و ده‌قی زۆر کۆنی شیعره‌کانی که‌ گوايه له تورکیا دۆزراره‌ته‌وه، گه‌لیک له‌و شیعراوه‌ی وا ئیستا به‌ ناوی بابا طاهیره‌وه ده‌ناسیتین جیا‌وازه. بۆ ئه‌م باسه، بروانه: دکتۆر ذبیح الله صفا، [تاریخ ادبیات ایران. وه‌رگێر].

۲۷۲. کتاب «زانی؟ مزگانی» واته کتیبی مزگینی و به‌شاره‌ت، ۵۱۵ لاپه‌ره، زیاد له ۱۵ دێر له هه‌ر لاپه‌ره‌یه‌که‌دا نووسراوه، له سالی ۱۳۴۲ (۱۹۲۴) دا، چاپ کراوه و تاریخی سه‌ره‌تا‌که‌ی مانگی گه‌لاوێژی ۱۳۰۹ (۱۹۳۰) ه و پیتشه‌که‌یه‌کی له لایه‌ن سید حسن تقی زاده‌وه بۆ نووسراوه.

273. [Saeed Khan, "Ahli Hagg"] Moslem World, January 1927, p. 40.

[ئه‌وه‌ی مینۆرسکی ئاماژه‌ی پێ کردوه، و تاریکه به‌ ناوی «ئه‌هلی حه‌ق» که دکتۆر سه‌عیدخان نووسیبویه و تیبیدا پروپاگه‌نده‌ی بۆ تایینی مه‌سیح له‌نیو لایه‌نگران و ئیماندارانی ئه‌هلی حه‌قدا کردوه (۱۹۲۷). من وتاره‌که‌م وه‌رگێراوه‌ته‌ سه‌ر کوردی و له ژماره ۲۷، به‌هاری ۲۰۰۰ی گۆفاری گزینگ چاپی سوید دا بلتا بۆته‌وه. وه‌رگێر].

۲۷۴. [مینۆرسکی به «ئه‌حمه‌دخانی کۆماسی» نووسیبوه]

۲۷۵. بروانه:

{من زانیومه دکتور هینینگ (Dr. Henning) گه یشتوته ئو ئاکامه‌ی که شیعی کۆنی ئیرانی، «ده‌نگی» یه، نهک ههر برگه‌یی بیت. دواى هموو ئه‌وانه‌ش، پتویسته ئه‌م راستییه بسه‌لمتیم که له شیعی گۆرانیدا «پالپشت» [واته «تکیه»] ای ده‌نگی - وهک ژماره‌ی برگه‌کان خاوه‌نی گرینگایه‌تی تایبه‌ته}.

۲۸۳. نازانم ئایا [ب‌لنده‌ی] ئه‌فسانه‌یی «قه‌قنه‌س»، حو‌نجیه‌ی هه‌له‌ی* «فینیق‌س»؟ (فونیک‌س) (Phoenix) *Finiqs نییه؟ گهرچی ناوی باوکی ئه‌سکه‌نده‌ر له عه‌ره‌بیدا «فه‌یله‌قوس» ه‌که‌ئه‌ویش ئاماژه‌یه بۆ ناوی فیلیفوس، فیلیپوس Filifus, Philippos*.

۲۸۴. خورشیدی ئه‌فه‌ندی - وه‌رگه‌تیری روسی، ل. ۱۴۸، له باسی زه‌هاو دا ده‌نووسێ: "له سه‌حرای عه‌ره‌بدا، خه‌لکێکی که‌م خوینده‌وار بیان هه‌یه؛ به‌لام کوردان، زۆریان ناسیای پیت [ی ئه‌لف و بێ] ن و داستانی فه‌ره‌اد و شیرین و به‌هرامی گۆر ده‌زانن." سه‌باره‌ت به‌له‌یلی و مه‌جنوون، پروانه سه‌ره‌وه‌تر، به‌شی چیرۆکه شیعی، ژماره ۲.

۲۸۵. [ابوالقاسم فیرده‌وسی شاعیری ئیرانی، ۱۴۶ تا ۳۳۰ ک/ ۲-۹۴۱ تا ۶-۱۰۲۵ ز].

۲۸۶. [خاقانی (افضل الدین بدیل)، شاعیری ئیرانی، ۵۲۰ تا ۵۹۵ / ۱۱۲۶ تا ۱۱۹۸ ز].
287. N. Khanikof, "Memoire sur Khäcäni", in Jour. As., August 1864, pp. 185 - 190, cf. Khäqäni, kulliyat, ed. Tehran, 1316/1937, pp. 808 and 311 - 12, cf. also Salemann, Chetverostishiya Khäqäni, 1875, pp. 18 - 19.

۲۸۸. [ئهمیر خوسره‌وی دیه‌له‌وی، شاعیری فارسی وێژی هیندی، ۶۵۱ تا ۷۰۵ / ۱۲۵۳ تا ۶- ۱۳۰۵ ز].

289. E. G. Browne, LHP., iii, 109

۲۹۰. هه‌شتا گومانی ئه‌وه هه‌یه هه‌ی ئه‌و بیت.

291. F.E. Korsh

۲۹۲. شیعه‌که

293. Published by A. Christensen, Les Dialects d'Awroman et de Päwa, Det Kgl. Danske Videnskabernes selskab, Hist. - filol. Medd., VI/2, 1921, p. 112.

۲۹۴. ئه‌نجومه‌نی ئه‌دیبا‌نی کورد، چاپی کۆلۆنیال ئه‌مین فه‌یضی خه‌لکی سلیمانی، ئه‌سته‌مۆل، ۱۳۳۹ (۱۹۲۰ ز)، لاپه‌ره ۹ - ۱۰۵: "بیست و شه‌ش شیعی شین گه‌تیری". ئه‌دیته‌ور، سه‌باره‌ت به‌ زمانه‌که‌ی ده‌لی: "[شیتوازی] کوردی ئیرانه". خوینده‌وه‌ی ئه‌سته‌مه (ناخه‌ندوار) ه [مینۆرسکی وشه‌که‌ی به‌ کوردی نووسیوه: Nâkhwandvar به‌لام و اتاکردنه‌وه‌که‌ی ته‌واو نییه]، گهرچی دانه‌ره‌که‌ی

له‌وه‌یدا «ژیان» بنوێتی، توانای زۆری هه‌به‌وه.

۲۹۵. [من ده‌قی شیعه‌که‌م له فه‌ردی یه‌که‌مه‌وه تا ۲۲ له به‌ر ده‌سته‌ته‌که‌ی «دکتۆر سه‌عید خان» نووسیوه‌ته‌وه که وینه‌ی ده‌قی کوردییه‌که‌ی که‌وتۆته لاپه‌ره ۹۹ ی ده‌قی ئینگلیزییه‌وه، پاشماوه‌ی شیعه‌که‌م له به‌ر ده‌قی مینۆرسکی نووسیوه‌ته‌وه، که به‌ پیتی لاتینی له لاپه‌ره ۱۰۰ دا نووسیویه و هه‌ردوو به‌شه‌که‌م له گه‌ل ده‌قیکی تر، واته ده‌قی «تاریخ مشاهیر کرد» (بابا مردوخ روحانی) لاپه‌ره ۵ - ۴۴ دا، به‌راورد کردوه، به‌ داخه‌وه سه‌ره‌رای هه‌ولێ زۆر، ده‌ستم به‌و ده‌قه نه‌گه‌یشت که دکتۆر محم‌دی موکری کرماشانی له بلاوه‌ی «ماد» دا چاپی کردوه و من کاتێ له کوردستان بووم نوسخه‌یه‌که‌م هه‌بوو، چه‌شنه به‌راوردکاریه‌که‌شم کردوه له نێوان ده‌قی مینۆرسکی (له راستیدا ده‌قی دکتۆر سه‌عیدخانی کوردستانی) و ده‌قی بابامه‌ردوخ روحانی. یه‌که‌مه‌یانم به‌ ئه‌سل داناوه و ئه‌گه‌ر جیاوازییه‌کی له گه‌ل دووه‌مدا هه‌بیت به‌ نوسخه‌ی «ب» ناوم برده‌وه و له درێژه‌ی ئه‌م به‌شه‌دا، دیارده‌م پێ کردوه. مخابن نه‌متوانی نیشانه‌یه‌ک بۆ «دال غیر ملفوظ» دا بنه‌یم. وه‌رگه‌تیر:

ده‌قی ب:

۱. نه

۲. نه ئاغۆش

۳. ته‌نیای

۴. بێون

۵. زه‌لان و

۶. یا خۆ وینه‌ی قه‌یس لیبه‌ی پۆس نه‌کۆل

۷. بۆ

۸. شه‌وره‌نگ

۹. من و تۆش وه‌ی طه‌ور

۱۰. ته‌نگ و تار

۱۱. سزاو

۱۲. چه‌نی

۱۳. وه

۱۴. زامانت سه‌خته‌ن ئه‌و ده‌لی په‌ریش

۱۵. مه‌شو

۱۶. شه‌و که‌یله‌ن هه‌وناو

۴۶. بهرز
 ۴۷. حسره‌تناکوه
 ۴۸. نه
 ۴۹. وانش
 ۵۰. سه‌وگه‌ند
 ۵۱. واحد
 ۵۲. وه بیتواده کهرد
 ۵۳. خه‌یلج
 ۵۴. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۵۵. هه‌رچهند پهری من زاری مه‌که‌ری
 هه‌رچهند سه‌نگ سه‌رد سیامه‌وه‌ری
 ۵۶ تا ۵۹. له دهقی «ب» دا نین
 ۶۰. دلشاد
 ۶۱. پهی
 ۶۲. ئاخر په‌شیمان مه‌بو، ره‌نجهرۆ
 ۶۳. له دهقی «ب» دا، ئەم فەرده نییه
 ۶۴. دمای
 ۶۵. بیخ سامان

۱۷. جینگه‌مدا
 ۱۸. پیه‌مدا
 ۱۹. دیویان
 ۲۰. وه‌حشی
 ۲۱. شتیویان
 ۲۲. چۆنه
 ۲۳. هامرازت کیهن
 ۲۴. له دهقی «ب» دا فەردی بیست و دووه‌مه.
 ۲۵. له دهقی «ب» دا فەردی بیست و یه‌که‌مه.
 ۲۶. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۲۷. غه‌مگینت
 ۲۸. هانه‌سه‌بنت
 ۲۹. ئەو
 ۳۰. ئەو
 ۳۱. ده‌سته‌ی زولفان سه‌ودایی سیپوه‌نگ
 ۳۲. به‌وشانه‌ی
 ۳۳. تاتای
 ۳۴. په‌شتیوان
 ۳۵. هه‌ردوو نوسخه، له بیجمی «چون» یاندا نووسیوه
 ۳۶ و ۳۷. له دهقی «ب» دا نه‌هاتوون.
 ۳۸. وه‌لام
 ۳۹. وه‌خاک
 ۴۰. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا، فەردی بیست و شه‌شه‌مه.
 ۴۱. جوابی
 ۴۲. ئەم فەرده له دهقی «ب» دا نییه.
 ۴۳. دیرین
 ۴۴. زار
 ۴۵. مه‌نالۆ

فیر قه‌ی ئەهلی حەق*

زاراوه‌ی ئەهلی حەق هەندیک تاریک و نادیار دەنوێتی، چون لە گەنجینه‌ی وشە و زاراوه‌ی صۆفیانەدا، بەو کەسانە دەگوترێ کە یەكەم قۆناغەکانی ناسین («شەریعت» = یاسا، «تەریقەت» = رێگا و «مەعرفەت» = ناسین) یان تێپەر کردبێ و گەشتبەنە بەرزترین پله‌ی حەقیقەت (راسته‌قینه‌ی خودایی).

زاراوه‌کە، لە لایەن سیستەمی جووربەجووری خوداناسییەوه، وەرگیراوه. پروانە: س. هورات، «تیکستی حروفیەکان»، ۱۹۰۹، ل ۱، ۱۴۰، لەباری تیکنیکەوه، زاراوه‌ی «خۆهەلبژاردە»^۲ ی پەسپۆرانی ئابنیک نەیتنی (رەمزی) یە، کە دەگوترێ لە لایەن پیاو چاکیک بە ناوی «سولتان ئیسحەق» (صوحاک) ەوه بنیات نراوه. لانکە ی ئایینه‌کە، ناوچە ی شارەزووورە لە دەورووبەری چۆمی سیروان (دیالە) - کە ئەمڕۆ کەوتۆتە خاکی عێراقەوه. لە گەڵ ئەوه‌شدا ئایینه‌کە بە شێوه‌یه‌کی بەربلاو لە ناوچەکانی نزیک بە سنووری رۆژئاوای ئێراندا (لورستان، کوردستان، ئازەربایجان و ... هتد، پروانە خوارەوتر)، بلاو بوۆتەوه.

لە عیراقد، ئەم ئایینه بە تاییهت تاقمی رێبه‌رایه‌تییەکە ی، پەیه‌ندیان بە [ناوچە ی] بەرزەنجە وه هه‌یه له رۆژه‌لاتی سلیمانی و به گشتی «کاکه‌یی» یان پێ ده‌گوترێ، که له وشه‌ی «کاکه‌» ی کوردی به‌واتای برا، وەرگیراوه. واهه‌یه ئایینه‌کە، به ناوه‌ فەرعییه‌کانیه‌وه (ئیبراهیمی، خاموشی و...) ش بناسرێ.

ناوی «ئەهلی حەق» (یا «علی‌اللهی») که خەلکی لاوه‌کی پێیان دەدەن) دەپیتته‌ هۆی سەر لێ شێواوی چونکە «عەلی» مەرکەزی ئایینه‌کە نیبه و ئەم شێوه‌ ناو لێنانە ئایینه‌کەمان لە گەڵ ئایینی «غلا» ی دیکه‌ی عەله‌وی لێ ده‌شێوێتی^۳. تەنیا شێوه‌ی پروا پێکراو ئەوه‌یه که له سەر بناغه‌یه‌کی به متمانە، بخەریتە بهر باس و به هۆی ئەوام‌ترابالانەوه که گەرۆکان بۆیان گێراوینه‌ته‌وه، ته‌واو بکرتین. موشکیله‌ی ئەم کاره‌ له

هەندی راستییەوه سەر هەل‌دەدەن: یەكەم ژماره‌ی ده‌قی به‌رده‌ستمان هه‌شتا که من (و ئەغلب به شێوه‌ زمانی تاییهت نووسراون و به هۆی عیبایهت و مەفهومی ئالۆزه‌وه، زۆر رەق و تەقن)، دووه‌م، لق و پۆپی ئایینه‌کە یەكجار زۆرن.

رێکخراوه‌ی «ئەهلی حەق»، هیچ یه‌کگرتوویییه‌کی ستانداردی نیبه و تەنیا یه‌ک فیدراسیۆن له ژماره‌یه‌ک بزوتنه‌وه‌ی هاو‌به‌ش پێک دێنێ (پروانە لیسته‌ی سەر‌ه‌تایی ئەو لق و پۆیه، له یادداشتەکانی مینۆرسکی ژماره ۴۶ [۳۳] دا). دوازه «خانەدان»^۴ ی سەر‌ه‌کی یا خود «سیلسیله» هەن (پروانە خوارەوتر)، به‌لام لقی واشیان هه‌یه ناوی له‌و لیسته‌یه‌دا نه‌هاتبێت، بۆ نمونه: «سه‌بیید جه‌لالی» (پروانە مینۆرسکی یادداشتەکانی ژماره ۴۸ [۳۵]) و «تووماری»^۵ («تاقمی لاری»). پروانە مینۆرسکی، لیکۆلینه‌وه‌کان، (۱).

بۆجوونی «گۆبینۆ»^۶، هه‌روه‌ها «فیرقان»^۷ و ژماره‌یه‌ک تیکستی چاپکراو (و. ئیثانۆف)^۸ هه‌موو پێکه‌وه، سسیسته‌میککی ئایینی ده‌خه‌نه‌ روو، که زیاتر فه‌لسه‌فین تا ئەفسانه‌یه‌یکی کێچ و کالی «سەر‌نجام»^۹ (له ریوایه‌تی «ئاته‌ش به‌گی» دا). هه‌رچۆنیک بێت له به‌ر ئەوه‌ی ئیستا لقی ناوبراو [ئاته‌ش به‌گی] بۆ ئیمه‌ باشتر ناسراوه، ئەم راپۆرتە ی خوارەوه سەر‌ه‌تا له سەر بناغه‌ی به‌لگه‌نامه‌کانی ئاتەش به‌گی داده‌مەزری ئینجا به‌و ماتریاله‌ی وا له «فیرقان»-ه‌وه ده‌ستمان ده‌که‌وی، ته‌واو ده‌کریت. دانەری «فیرقان» خاموشی بوه.

ئوسوولی باوه‌رەکه

خالی مەرکەزی له باوه‌ری ده‌مارگیرانه‌ی ئەهلی حەقدا، باوه‌ره‌یتان به‌ ده‌رکه‌وتنی^{۱۰} یه‌ک له‌ دوای یه‌کی «ئیلاهییه‌ت»^{۱۱} ه. ژماره‌ی ئەم ده‌رکه‌وتنانه، حەوتن. «ته‌جه‌سسوم»^{۱۲} ه‌کان به‌ جل و به‌رگیک داده‌نرتین که «ئیلاهییه‌ت» له‌ به‌ریان ده‌کات. «ته‌جه‌سسوم» په‌یدا کردن بریتی یه له‌ هاتن (نیشته‌جێ بوون) له‌ یه‌کێک له‌و جل و به‌رگانه‌دا (لیباس، جامه، دوون > تورکی «دۆن»). ئیلاهییه‌ت، هه‌موو جارێک له‌ گەڵ چوار (یا پینج) فیرشته (یارانی چارمه‌له‌ک) ده‌رده‌که‌وی که ته‌جه‌سسوم له‌واندا تاقمیککی داخراو پێک دێنێ.

نصیر
 قه‌مبه‌ر
 سه‌لمان
 محمد مصطفی
 ۲. عه‌لی
 ؟
 باباطا‌هیر
 بابا‌حه‌سه‌ن
 بابا‌فه‌قی
 بابا‌بوزورگ
 ۳. خوشین
 ره‌زیار
 ؟
 پیرموسا
 داوود
 بنیامین
 ۴. صوحاک
 زه‌ریانوو
 ؟
 کاکاره‌حمان
 کاکا‌عه‌ره‌ب
 کاکامیره
 ۵. قرمزی
 ؟
 شاه‌سه‌وار
 قه‌ره‌پووست
 کاکا‌مه‌له‌ک‌دین
 کا - مه‌ریجان

«سه‌ییدی‌که‌لار‌ده‌شتی» (که له‌سالی ۱۳۳۵ ک ۱۹۱۶ ز) دا، کۆچی‌دوایی
 کرد، به‌رپرسی‌پیک‌هینانی‌لیسته‌یه‌ک‌له‌جیلوه‌کانی‌خودایه^{۱۳}، که له‌خواره‌وه‌تردا
 باسی‌لیتوه‌ده‌کری. سه‌ره‌چاوه‌کانی‌تر (سه‌ره‌نجام، فیرقان) ژماره‌یه‌کی‌زیاترمان [له‌و
 جیلوانه] پی‌ده‌ناسینن.
 خودا، له‌ئه‌زل^{۱۴} دا، دانیش‌تووی‌نیو‌مروارییه‌کی‌ژیر‌ده‌ریا‌بوو‌وخۆی‌له‌بیچمی
 «خوندکار»^{۱۵} ی‌دانه‌ری‌جیهاندا، ده‌رخست. دووه‌م‌ته‌جه‌سسومی [خودا] له‌که‌سایه‌تی
 «عه‌لی» دا‌ده‌رکه‌وت. له‌سه‌ره‌تای‌ده‌وره‌ی^{۱۶} سی‌هه‌مه‌وه‌ئه‌م‌لیسته‌یه‌به‌شی‌وه‌یه‌کی
 به‌رچاو^{۱۷}، ده‌بی‌به‌«ئه‌هلی‌حه‌ق».
 چوار‌ده‌وره‌ی‌یه‌که‌م، ده‌گه‌رتنه‌وه‌بو‌قۆناغه‌کای‌زانباریی‌ئایینی‌واته: شه‌ریعه‌ت،
 ته‌ریقه‌ت (مه‌عریفه‌ت) و‌حه‌قیقه‌ت و‌به‌گویره‌ی‌هه‌موو‌لق و‌فه‌ره‌کانی‌ئه‌م‌ئایینه،
 سولتان‌ئیسحه‌ق (صوهاک)، نوینه‌رایه‌تی‌به‌رزترین‌پله‌ی [ئه‌م‌قۆناغانه] ده‌کات. به‌لام
 له‌لایه‌کی‌دیکه‌وه‌سه‌باره‌ت‌به‌جیگرانی‌سولتان‌صوهاک‌جیا‌وازییه‌کی‌زۆری‌بو‌چوون
 [له‌بیرو‌رای‌لایه‌نگراندان] تۆمار‌کراوه.

V
 IV
 III
 II
 I
 ؟
 عه‌زئیل
 ئیسرافیل
 میکائیل
 جیبه‌ئیل
 ۱. خاوه‌ندگار
 فاطمه

۶. محمد بهگ

پهري خانم

؟

شاه نهدال

شاه نهدماس

شاه جه مشيد

۷. شاه تاتهش

۱. «هفت تن» (هفت كهس) كه بریتین له «چوار فریشته» ی سولتان صوحاك ههروهها مستهفا دهودان، ئیبراهیم (كورهزای سولتان صوحاك) و بابایادگار.

۲. «هفت - تهوانه» یا «هفتهوانه» (حهوت دهسهلات). وهك موعجیزهیهك (دوای نهوهی سولتان صوحاك و ژنهكهی حهوت رۆژان له پشت پهرده مانهوه)، له لایه ن سولتانوه خولقاون و عهین و بیللا له خوئی دهچن. له نوسخهی «سهرهنجام» ی مینورسکی دا (بروانه یادداشتهکانی لاپهه ۱۹ [ی ئینگلیزی] ۲۳، ههفتهوانه بریتین له: حهیب شاه، بولهفا، شاهی دین، میرمستهفا، موحهدهدی گهورهسوار، بابا حوسهین و خاموش - ی پورچین (بوچهشنایهتی، ناوهکان بروانه «ئیشانوف» ل ۱۶۳، و ئیدموندز، ل ۱۸۶). نهو كهسانه، بناغهدانهری حهوت لقی سههركی (ئوجاق، بهواتای «دل» [؟] ی) فیرقهكهن كه ژمارهیان دواتر زیادی كردوه و گهیشتهوته یازده - دوازده و ههموو «ئههلی حهق» یك پتیوسته سههري خوئی به یهکیان بسپیری.

به گویرهی فیرقان، ههفتهوانه كه بوته جیگری «بیر بنیامین» ی دهوره ی سولتان صوحاك، له كۆتایی جیهاندا له گهله «هفت تن» یهك دهگرهوه، چون له نهسلدا یهك بوون.

۳. چهل تن (به واتای چل كهس)، كه لیستهیان له نیوی دهوریشه پایه بهرزهكان دروست بوه، بهلام له نههیتی جزیره جوړدا گهلیك له یهكتر جیاوازن. چل تن به روالهت زیاد كراویکی سههردهمی دواتره و بو نهوه دانراوه نهه فیرقهیه به خهلكانی جیگهی ریزی دهرهوه [ی ئایینهكه] وه په یوهندی بدات.

۴. تاقمیکی ۷۲ كهسی كه چاوه دیری ئیلاهییهت دهكهن و له «سهرهنجام» (نوسخهی مینورسکی ل ۴۱) دا ناماژهیان پی كراوه (ههروهها بروانه پیترستهكه ی ئیشانوف، ل ۲۹).

به گشتی نههلی حهق زۆریان پیخۆشه دهست نیشانی ژمارهیهك كارهكهه و میواندار بكهن وا له خزمهت هیلاهییهتدان. له «كهلامی حهسن ئاغا» به ناوی «بهغیشه» (بهخشایهنده [بیسوره؟]) دا، شیعههكه بو پاریزرانی ۷۲ سهردار، ۳۶۶ دلیر، ۴۴۴ چرابهدهست، ۹۹۰۰ خزمهتكار و هتند... دهپارپتهوه.

كاتی جهوههری^{۱۸} ئیلاهییهت لهیهكی لهو بهرگانه دا دهركهوت، نینجافریشتهكان (بو نمونه نهو ستوونه عهموودیانهی ناوخشتهی سههروه)، نوینهراههتی یهكتر دهكهن، بهم بوتهیهشهوه، ناویان له گهله یهكتر دا دهگۆزی^{۱۹} و نهغلهب له دهوری سولتان صوحاكدا ناوی سهلمان دهبری یا له دهوری خاوهنگاردا ناوی بنیامین دیت.

فریشتهكان «تجلی»^{۲۰} ئیلاهییهتن (سهرهنجام). بهگویرهی ربوایهتیک، بنیامین له عارهق دروست كراوه كه نمونهیه بو حهیا و شههرم. داوود له ههناسه (تورههیی)، موسا له سمیل (بهزهیی) و «رهزیار» له لیدانی رهگی لهش (سهدهقه) خولقاون.

فریشتهكان، دهوری «وهزیر» ی ئیلاهییهت دهگپرن: بنیامین «جیگر» (وهکیل) و «پیر»؛ داوود «چاوه دیر» (ناظر) و داوود (؟)؛ پیرموسا وهزیره و چاكه و خراپه تومار دهكات. مستهفا دهودان (نصیر) یش فریشتهی مههركه.

به گشتی دهگوتری فریشتهكان چوارن (له ههندی لیسته و له ههندی دهوره ی دیاریكراودا، نهه ژمارهیه دههتی به سی). بهلام له راستیدا فریشتهی پینجهه بهرپرسی راگهیشتن به سهه نیش و كاری عیبادهته و ناوی سیمبۆلیکی فریشتهكهش «رهزیار»^{۲۱} یا «رهمزیار» (به واتای «خاوهن رهمز و راز»). هههههه له سهه جنسیهتی نهو فریشتهیه قسهیهکی زۆر ناكری، بهلام كاراكتهری ژنانهكهی هیچ قسهی تیدا نیه. تهنانهت یهكیك لهوانه ی وا زانیاریان دهه به من، رهزههری به «نه نیر نه می» (خنشی) ناودهبرد. بروانه پاشكۆ.

جیا لهو چواره فریشتهیه، نههلی حهق ریز له گهلیك تاقمی «پیاو چاك»^{۲۲} دهگرن:

پروا هیتان به «تجسم» ی سهر له نوتی «تجلی» ی خودا، هاوشانی خوئی له باوه‌ری گشتی به «حللول» دا ده‌دۆزیتته‌وه. «ئه‌ی خه‌لکینه! له مردن وهک «ته‌مخ کرانیک» مه‌ترسن، مردنی مرۆف وهک سهر به ئاودا کردنی مرواریه‌یه.

مرۆف ده‌بێ به ۱۰۰۱ قوناغدا تیبه‌ر بکات و له درتیه‌ی کاردا، پاداشی کرده‌وه‌کانی بیینی (پروانه یادداشته‌کان [ی مینۆرسکی]، لاپه‌ره ۱۳۱ [۲۵۱]). له لایه‌کی دیکه‌وه، به گوته‌ی «فیرقان» (به‌رگی ۱، لاپه‌ره ۳۲، ۳۵، ۵۷، ۶۸)، به هۆی سروشتی وجوده‌وه (پروانه‌خواره‌وه‌تر)، که به‌سه‌ر چاک و خراپدا دابه‌ش کراوه، له‌بنه‌ره‌تدا ئیمکانی بێ خه‌وش بوون [ی مرۆف] زۆر که‌مه.

«هه‌رچه‌نده زیاتر (زووتر) له جیهانی قالب ده‌رچن و هه‌رچی ره‌نجی زیاتر بکیشن پتر له خودا نزیک ده‌بنه‌وه و رووناکبته‌ن زیاتر ده‌بیت»، له کاتیکدا «تاریکه‌کان» نابێ هیچ کاتێ روخساری رۆژ ببین.

وهک ته‌واو که‌ری ئه‌م باوه‌رانه، ئه‌هلی حه‌ق به‌زه‌وقیکی زۆره‌وه چاوه‌روانی ده‌رکه‌وتنی «وه‌لی عصر» ن، که ده‌بێ بیت و «خواسستی دۆستان به‌رتیه به‌ریت، ئینجا هه‌موو گوئی زه‌وی دابگری». هه‌روه‌ها ژماره‌یه‌ک «که‌لام» ی پیغه‌مبه‌رانه‌ش هه‌ن، که هاتنی مه‌سیح راده‌گه‌ییته‌ن. شوینی «دوایین داوه‌ری» ۲۶ (سان) ۲۷ = پیداپه‌چوونه‌وه» (قیامه‌ت)، ده‌شتی «شاره‌زور» یا ده‌شتی «سولتانییه» ده‌بیت واته ئه‌و شوینه‌ی که تییدا سولتانه‌کان له ناو ده‌برین (یادداشته‌کان، ۴۴ [۳۱]).

به‌گوته‌ی فیرقان (۱، ل ۵۷)، ده‌بێ چاکان بچه‌به‌هه‌شت (که بیره‌کردنه‌وه‌یه له جوانیی خوداوه‌ندی دلۆقان، له کاتیکدا خراپ ده‌بێ له ناو بیری (مه‌عدووم بکری)).

داب و نه‌ریت:

ئه‌هلی حه‌ق، ژماره‌یه‌ک چالاکیان هه‌یه که به ته‌واوه‌تی ره‌سه‌ن.

۱. ئیمه نیشانه‌یه‌کی که‌مان له عیباده‌تی تاقه‌که‌سییان به‌ده‌سته‌وه‌یه؛ له لایه‌کی دیکه‌وه گرنه‌گه‌یه‌تیسه‌کی گه‌لیک زۆر به‌کۆبوونه‌وه (جهم > جهمع) ده‌ده‌ن، که تییدا «چاره‌سه‌ری هه‌موو موشکیله‌یه‌ک ده‌دۆزیتته‌وه». ژبانی ناو کۆمه‌لگایان تا راده‌یه‌کی زۆر هاوبه‌شه ۲۸ و گه‌لیک کۆبوونه‌وه‌ی وا ده‌به‌ستری که په‌یوه‌ندیان به رووداوی گرنه‌گه‌وه هه‌یه.

له کۆبوونه‌وه‌کاندا، «که‌لام» به مۆسیقاوه بۆ خه‌لکه‌که ده‌خوینریتته‌وه. [ئه‌م کۆبوونه‌وه نه‌ینیان هه‌ که به به‌شداریی ژنان (؟) ده‌به‌ستری، بوونه‌ته هۆی گومان کردنی نه‌زانانه و نانه‌جیبه‌انه‌ی دراوسێ [موسولمانه] ئۆرتۆدۆکسه‌کانیان، که ناتۆره‌ی وهک «چراغ سویندور» - به واتای چرا کۆژانه‌وه و شتی ئه‌وتۆ ده‌ده‌نه پال فیرقه‌که‌یان].

۲. هه‌ندی جار ئالقه‌ی ذیکر ده‌به‌ستری و به‌تایبه‌ت ده‌رویشانی پایه‌به‌رز به ده‌نگی مۆسیقا (ساز) هه‌، جه‌زم ده‌بن و له هۆش ده‌چن. [ئه‌م کاره]، توانای ئه‌وه‌یان پێ ده‌دات به سه‌ره‌پۆلووی ئاگردا برۆن یا به ده‌ست هه‌لیانگیرن ... هه‌ند.

۳. روخساری واجبی ئه‌م کۆبوونه‌وانه، نه‌زر کردن و قوربانیه‌یه، که بریتین له «نه‌زر و نیاز» (خیراتی شتی نه‌کولیو، وهک حه‌یوانی نیر (گا، به‌ران، که‌له‌باب)، که ده‌کرین به قوربانی؛ یا «خیرۆ خزمه‌ت» (تۆشه‌ی ناماده وهک شه‌کر و نان و ... هه‌ند).

فیرقان (۱، ل ۷۴)، چاره‌ده جوهر قوربانی کردنی بێ خوین یان خویناوی ناو ده‌بات. قوربانی ریگه و شوینی تاییه‌تی بۆ دانراوه: گوشته‌که‌ی له ئیسک جیاده‌کرتته‌وه و ئه‌وی دواییان ده‌خریتته ژیر خاکه‌وه. گوشتی کولاو و نه‌زری دیکه به‌سه‌ر ئاماده‌بوواندا، دابه‌ش ده‌کریت و خوتبه یا دو‌عایه‌کی دیاریکراوه ده‌خوینریتته‌وه، که چه‌ند جارمان دووپات ده‌بیتته‌وه. له م‌ه‌راسیمه‌دا، عیباره‌تی «سه‌بز نموده‌ن» ۲۹ دیتته‌گۆتن، که واتای «چاندنی گیا» - به نیشانه‌ی ژبان و هیزی هه‌یه. (یادداشته‌کان، ل ۲۱۰ [۹۰]).

۴. به هۆی ئه‌وه راستیه‌یه‌وه، که هه‌موو ده‌رویشیک پێوسته رتیه‌ریکی رۆحی (واته مورشید) یکی هه‌بیت، هه‌موو «ئه‌هلی حه‌ق» یکه ده‌بێ سه‌ری به «پیر» یکه سپاردبێ.

له‌کاتی به‌رتیه‌بردنی مه‌راسیمیکی وادا (سه‌رسپاردن)، ئه‌و که‌سانه‌ی وا نوینه‌رایه‌تی «پینج فریشه (کذا)»، ده‌که‌ن به ده‌وری منداله ساواکه‌وه راده‌هه‌ستن، گوته‌ریک (جه‌وزی بوبکا) [؟] ۳۰ وهک جینشینیک بۆ «سه‌ر» له لایه‌ن به‌شدارانه‌وه ده‌شکیت و ئینجا گوته‌که‌ هاوپی

له گه‌ل سکه‌به‌کی زیو - که «هه‌ویزه» ۳۱ ی پێ ده‌گوتری و شیوازیکی شیعه‌نه‌ی ده‌پرینی ئیمانی پێ ده‌دری، وهک دو‌عایه‌کی چاوه‌زار ۳۲، به خۆه هه‌لده‌واسری (هه‌ویزه، ناوه‌که‌ی] له شاری شیعه‌نشین هه‌ویزه‌ی خوستان وه‌رگیراوه. پروانه یادداشته‌کان، ل ۲۲۷ [۱۰۷]

و هه‌روه‌ها پروانه: "W. Caskel, "Ein Mahdi des 15. Jahrhunderts" له [گۆفاری] Islamica، ژماره‌ی سالی ۱۹۳۱، له‌په‌ره ۴۸ تا ۹۳ دا. هه‌روه‌ها پروانه وتاری «موشه‌عشقه» ۳۳ له «مکمله» ی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (۱۹۳۷) دا.

ئىنجا لى نىوان ئۇ كەسەدا كە سەرى خۇي ئەسپاردۇە و ئۇ «شېخ» ەى سەرى پى ئەسپىراو، پەيوەندىيەك - كە پەيوەندى خوتىنيمان وەبىر دىننەتەو، دادەمەزىت و ەەر ئۇ پىئەندىيە رۇحىيە، مارەبى لى نىوان ئۇ كەسە و ئەندامانى بنەمالەى پىردا ياساخ دەكات.

۵. لى گەل رەت كەرنەو ەى دەست گەيشتن بە «كەمال» ى ئەخلاقىدا، ەندى ھاوپەيمانى يەكەتەى (نوجەى) ^{۳۴} تايەت (واتە شەرتى ئىقرار) لى نىوان پىاوتىك (يا چەند پىاو) و ژنىكدە بەستەرى - كە [ئەم پەيمانە] لى قىيامەتدا بەستراو: يادداشتەكان، ل ۲۳۰ [۲۱۰]. پروانە: «اخو و اخت الاخرە» لى نىوان ئىزەدىاندا.

۶. رۇژوو گرتىيان وەك رۇژوو ئىزەدىان تەنبا سى رۇژو، كە لى زستاندا دەگىرەت و جەژنىكى بەشوتىندا دىت: لى نىولق و پۇبى ئايىنەكەدا، تەنبا «ئاتەش بەگى» رۇژوو ناگرن - ئەویش لى بەر ئەو ەى دەلەن " (دوایىن) رۇژوانى روودا ^{۳۵} نىك پۇتەو" و لى جىياتى رۇژوو دەبى جەژن بەگىرى.

نىشانە بەكى جىاوازى پىاوانبان، سىللى زۆر گەورەيانە كە ەرگىز نابى كورت بەرئەو و بۇ داب و نەرىتى دىكەيان پروانە مىنۆرسكى، يادداشتەكان.

فرقان الاخبار

دانەرى ئەم نامىلكەيە، حاجى نەمت اللە خەللى جەيحوون ئاباد - ى نىك دىنەوەرە (۱۹۲۰ - ۱۸۷۱)، كە سەر بە لقى «خاموشى» بوە و واى زانىوہ كاتى ئاشكرا كەرنى «حەقىقەت» گەيشتو ^{۳۶}.

كورى حاجى نەمت اللە، واتە نوور ەلى شاھ ئىلاھى (كە لى سالى ۱۳۱۳ ۱۸۹۵) (زا دا لى دايك بوە)، ژىن نامەى باوكى لى گەل سەرەتايەك بۇ «فىرقان» نووسى و ناوى «كشفا الحقائق» ى لى سەر دانا.

فىرقان لى ەبىنى ئەو ەدا پەسندى زۆرەى ئەوشتانە دەكات كە پىشتر دەزانران، نوپنەرايەتى نەرىتىكى جىاواز لى ئاتەش بەگىش دەكات و دەگاتە ئەو رادەيەى باسى حەوت دەورە ناكات و بە نىسبەت خاوەندگار و سولتان صوحاكەو ەلۆستى تايەت ناگرت، لى كاتىكدە ژمارەى دەركەوتنە كەمتر گەنگەكان (وەك بابا نەوت و...) زىاتر نىشان دەدات.

فىرقان لى چواربەش پىك ھاتو:

يەكەم بەش، باسى ئوسوللى بنەرەتى حەقىقەت دەكات كە رۇژى ئەزەل و كاتى ئىلاھىيەت ھىشتا لى «شاراودەى» ^{۳۷} دا بو (جامەبى «يا» بى غەببەت ^{۳۸}) واتە پىش دەركەوتنى لى شىوہى «خاوەندگار» دا، بنىات نراو. ئەم ياسايە، تاكاتى دەركەوتنى سولتان ئىسحەق (صوحاك)، شاراوہ مايەو. ئىنجا «دەفتەردار» ەكان ئەو ئوسولەيان ەركام بە شىوہى تايەت بە خۇ و بە گوپرەى ئەو سەرچاوانەى وا دەكەوتنە بەر دەستىان تۆمار كەرد.

وەك ئاكامىكى كارەكە، كۆمەلگى ئەھلى حەق خاوەنى كىبى پىرۇزى {تاقانە؟} نىن و لىقەكانىان بە ھوى روانگەى جىاوازبانەو، لىك دەناسرىنەو. ئەھلى حەق، داواكارى «قۇب كل» يىكن، كە دياردەبەكى جىاوازە.

بەم پىبە، دوای سالى ۱۳۲۴ (۱۹۰۶) كە نەمت اللە بە ئەمرى خودا دونباى بە جى ھىشت، بو بە «پىغەمبەرى خوداى زەمان» ^{۳۹} واتە ھى پىرىنباىن (كە بەشپوہى بن + يا + ئەمىن بەيان دەكرى و واتاى كورى وەفادارى «يا» ^{۴۰} دەبەخشى).

ئىنجا شەرح و بەيانى «حلول» دىت. (گەردشى «دوون» بە «دوون» ^{۴۱} واتە چوون لى بەرگىكەو بەررىكى دىكە):

مەخلوقاتى زەوى بە گوپرەى ەونسورى سەرەكى خۇبان («زەردەگل») يا «خاكى سىاھ») لى دوو مەقولەى جىاوازن: يەكەمىان، ئەو مەوجوداتە رزگار بوە رووناكەنە كە «سەرداران» ى پەيوەندىداربان برىتىن لى بنىامىن و سەيد موخەمەد (لى تەجەسسومى «بوزورگ سەوار» دا). مەقولەى دوو ەم ئەو مەوجوداتەن وا لى ناگر و تارىكىن و سەردارانى يەك لى دوای يەكىان «ئىبلىس» و «خەنناس» ن كە سى خەلىفەى يەكەم و موعاوہ و عايشە و... پەيوەندىان بەوانەو ەبە.

تىكەلاو بوونى ئەو دوو مەقولەبەى مەوجودات، ئامىتەبەك پىك دىتن كە وا ەبە تەنانەت لى دەروون (و بىروون) يشەو بەناسرىنەو.

بەشى دوو ەمى نامىلكە [ى فىرقان]، لى پەيوەندى و وپچووبى ^{۴۲} تەجەسسومەكان لى دىرئىبى زەماندايە: بنىامىن، لى روخسارى عىسا و بەشپوہەكى مەشروط، لى رۇستەمى ئەفسانەبى ئىراندا دەرەكەوئى. رەزبار لى بىچمى «بلىقىس» - شاژنى «سەبا» و مریەم و... ەتد دا ئاشكرا دەبىت. دەركەوتنى سەيد موخەمەد لى شىوہى زەردەشت،

«محمد» ی پیغه مبهەر و... هتد دا ده بیټ. ئیمه دواتر، میژووی سولتان ئیسحاق (صوحاک) و جیگیره کانی ده خه ینه بهرچاو.

به شی سیهه م، په یوه ندیی به ئه زمونی شه خسی «نعمت الله» و ئه و فه رمانانه وه هه په که له ماوه ی سه فه ری «عقی» دا له لایه ن خودا وه پیتی گه بشته وه و گرن گتینیان ئه و مه ئموورییه ته بوه که بۆ یه ک خسته نه وه ی «خانه دان» ه کان - به ئامانجی خاوین کردنه وه یان له گونا ه (از خیانت پاک نمودن) و تکا کاری (شفاعت) له لای خودای زه مان پیتی درا وه [پروانه: پاشکۆ].

به شی چواره م باس و خواستیکی زۆری فه رمان و نه ریته کان واته «ئه مر و نه هی» هاوړی له گه ل ده قی دوعا بۆ مونا سه به ته جیا وازه کان به [شیوه زمانی] گۆرانییه.

عونسوره کانی سیستم

ئایینی ئه هلی حه ق به شیوه یه کی نمونه یی، ئایینیکی ئامیته یه و له ئوسولیدا «غلو» ی شیعه ده بینری. پتویسته ئه و خاله بگیریته بهرچاو که ئه هلی حه ق هه میسه باسی دوا زده ئیمام ده کهن و وه ک ئاکامیک نابی (لای که م راسته وخۆ) پیوه ندیی یان به ئیسماعیلیه وه بدریت.

به گویره ی فیرقان، «دینی حه قیقه ت»، ناوه روکی ئه و ده «جزء» ه به شیوه یه کی ساکار دینیتته گوړی، که دوای هاتنی ده قی قورئان، که وتنه ژیر زه خته وه. به لام ئه هلی حه ق، له راستیدا ریگای خۆبان له شیعه ییکی ئورتو دۆکسه وه به ره و پیک هینانی سیسته میکی جیاوازی ئایینی ده گوړن.

ئایینی ئه هلی حه ق - به شیوه یه کی گشتی، هاوړی له گه ل ئایینی «ده رووزی» و «نوصه یری»، ناوه روکی «عه لی په رستی» هه په به لام [لیتره دا]، عه لی سیبه ریکی ته واوی سولتان صوحاکی به سه ردا کشاوه.

عونسوریکی بهرچاوی دیکه له پیکه یتانی ئه هلی حه قدا، دابی ده رویشه سو فییه کانه و له وانن: هه لبار دنی پییر، یه کگرتنی برایانه، جه زم بوون به هوی زیکره وه و هه روه ها دابه شکردنی خواره مهنی.

له روانگه ی کۆمه لایه تییه وه، چینی خواره وه [ی کۆمه لگا]، خه لکی کۆچه ر و گوندنشین، دانیشتوانی گه ره که هه ژاره کان، ده رویش و... هتد، باوه ریان به ئایینی ئه هلی

حەق هیناوه، ئه وه ش وا هه یه به هوی ئه و ئیحه تماله وه بیټ که هیوادارن له روژی قیامه تدا «سولتانه کان» تۆله یان لی بستینریته وه (یادداشته کان، ل ۴۴ [۳۱]). له سه ریکی دیکه وه، کاراکته ری خه لک خوازانه ^{۴۳} ی ئایینه که که ته واو شتیکی بهرچاوه، له زۆربوونی که رامات و هه روه ها بوونی عونسوری فولکلوری له داب و نه ریتی ئه هلی حه قدا ده رده که وی. له نیوخه لکی گوندنشین ناوچه دووره کاندایه که هه میسه له ده ره وه ی کۆنترۆلی حکومه تی ناوه ندیدا بوون، شتیکی سروشتییه ئه گه ر چاوه پروانی دۆزینه وه ی پاشماوه ی شیوازی سه رده میکی کۆن بین.

«ئیلاهییه تی ناو مرواری»، بیروکه یه کی ئایینی «مانه وی» ^{۴۴} یه (وت و ویتژیکی دووکه سی [مینۆرسکی] له گه ل «ث. نۆلده» ^{۴۵} دا)، وه ک باوه ره یتان به بی خه وش بوونی نوور و مه سه له ی «تناسخ» و پرواهیتان به «حلول» که ناتوانی دیارده یه کی راسته وخۆی هیندی بیټ. چون پیشتر له [ئایینی] ئیسماعیلیه شدا هه ر هه بوه. دابه شکردنی مه وجودات به سه ر دوو مه قوله ی جیاوازا واهه به ئال و گوړیکی دره نگتری بیرواری زه رده شتیان بیټ سه ر برینی که له بابیش گه لیک جار په یوه ندی به نه ریتیکی هاوچه شنی موساییه کانه وه په یدا ده کات ^{۴۶} له کاتیکیدا ناوی نیو ته ورات (داود و موسا)، ره نگه له ریگه ی قورئانه وه هاتبته نیو [ئایینه که وه].

ئه وه ی وا پیتی ده گوترئ نفووزی مه سیحیه ت، نابی به زیاده وه نیشان بدریت. ئه گه ر ئه هلی حه ق له وت و ویتیان له گه ل موژده ده ره کاندایه باسی عیسا و مره م ده کهن ده بی له بیرمان نه چیت که جیا له وه ی که ده گونجی له قورئانه وه وه رگیرابن، ئه هلی حه ق ته نیا وه ک «تجسم» یکی خودایانی خۆبان چاویان لی ده کهن. سه باره ت به جه زم بوونه که شیان پتویست ناکات له ئاکاریکی ده رویشان (بۆ نمونه ده رویشی به کتاش) به ولاره تر به شوینیدا بگه ریتن.

بۆ مه سه له ی ده رکه وتنی هه ندی ناوی چاوه پروان نه کراو له میتۆلۆژی ئه هلی حه قیشدا، ده بی توانای ئالوگوړ ^{۴۷} ی سیسته می «حلول» به بهرپرس بزاین. له ده ستنوسیتیکی ناته واوی ئه هلی حه قدا که له «شیراز» دۆزراوه ته وه، «ث. ئیوانوڤ» ئاماره یه کی بۆ «مه له ک طائوس» تیدا بینیه، که ئه ویش ئیماژیکی تایبه ت به ئیزه دیبانه.

په یوه ندی گرتنی ئه هلی حه ق له گه ل فیرقه یه کگرتوه کانی [ناوچه ی] «هیلالی خضیب» (قرلباش، سارلی، شه به ک و... هتد) هیشتا روون نه بوته وه، هه رچۆنیک بیټ،

شویتی نفووزی راسته و خۆی «واعظ» انی ئەهلی حەق لە «زەهاب» هوه تا ناوچهیهکی دووری لای رۆژئاوا - وهک شویتی عەله و بیهکان (واته قزلباش) ی «عهینتاب» رۆیشتوه^{٤٨}.

ئەهلی حەق و میژوو

هه‌لگرتنی شویتی زه‌مینه میژووییه‌کانی ئەهلی حەق له سه‌ر ئەساسی ئەو ئیشاراته‌ی وا له نووسراوه‌ی ئایینییه‌کاندا ده‌رده‌که‌ون، کارتیکی هاسان نیه.

ده‌وره یا سه‌رده‌می «خاوه‌نگار»، هی پیش ئەزله‌یییه‌ته. ده‌ست نیشان کردنی «عه‌لی» ئاماژهی سه‌ره‌کییه بۆ په‌یوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ڵ «نوصه‌یر» دا. ته‌نیا خالی سوود به‌خش [له دیاریکردنی میژووی] سا‌ل و مانگ و بۆ ئایینه‌که، ئەوه‌یه که ده‌گوتری «شاه خوشین»^{٤٨}، ٣٦٠ (٣٠٠) سا‌ل دوا‌ی عه‌لی ده‌رکه‌وتوه (که ئەویش له سا‌لانی ٣٥ تا ٤٠ (٦٦١ تا ٦٦٥) داخه‌لیفه‌ بوه). ئەوه‌ خۆی، ده‌مانگه‌رینیتته‌وه بۆ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یازده‌هه‌می زایینی و له‌گه‌ڵ ده‌وره‌ی یه‌کیک له‌ فیشرسته‌کانی خوشین واته‌ بابا تاهیری هه‌مه‌داندا یه‌ک ده‌گریتته‌وه که ئەویش به‌ گوتیه‌ی راپۆرتییک (راحه‌الصدور، چاپی م. ئیقبا‌ل، ل ٩ - ٩٨) له‌ سا‌لی ٤٤٧ (١٠٥٥) دا، له‌ شاری هه‌مه‌دان چاوی به‌ «طغرل سه‌لجوقی» که‌وتوه.

شایانی سه‌رنج ئەوه‌یه تاقه‌ که‌سیکی دیکه، که ناوی نا‌اسایی «خوشین» ی له‌ سه‌ر بووبیت، له‌ رووداوه‌کانی سا‌لی ٤٠٨ (١٠١٤) و له‌ باسی «چالاکیه‌کانی شاه خوشین» دا ناوی هاتوه (که ئەویش ئەمیرتیکی «کورد» بوه). پروانه: مجمل‌التواریخ، چاپی «به‌هار»، ل ٤٠٠. شاه خوشین به‌ شیوه‌یه‌کی ئیعه‌جازیی، له‌ تیشکی هه‌تاو هاتوته دنیاوه که ئەو تیشکه، له «جه‌لاله» ی کچی یه‌کیک له‌ سه‌رۆکانی (؟) جافه‌کان له «شیر بانک»^{٤٩} ی «دیبه - اعلا»^{٥٠} که‌وت (سه‌ره‌نجام، ده‌ستنوسی لای مینۆرسکی). ئەوه‌ش ویده‌چی ئاماژه‌یه‌ک بێت به «شیروانه»^{٥١} له‌ لیواری لای راستی سیروان (دیاله) له‌ نزیک گردیکی که‌ونارا (پروانه: ئیدمۆندز، ١، ده‌روبه‌ری ١٦٣). شیروانه، ته‌نانه‌ت ئیستاش هه‌ر هی جافه‌ کورده‌کانه.

گه‌لیک ئیشاره‌ی جوغرافیایی له‌ ناو ده‌قه‌کاندا هه‌ن که‌ وا ده‌گه‌ییین «خوشین» له‌ پیش سو‌لتان ئیسه‌حاق له‌ ناوچه‌ی هۆزی گۆراندا ژیا‌بیت. له‌ لایه‌کی دیکه‌وه، ژماره‌یه‌کی زۆری

«که‌لام» ی سه‌رده‌می «خوشین» به‌ فارسی یا زاراویکی ئەوتۆ نووسراون که‌ لاسایی چوارینه‌کانی بابا تاهیر ده‌که‌نه‌وه.

هه‌رچۆنیک بێت، وا ده‌رده‌که‌وی که‌ ئەو په‌یوه‌ندییه‌ی ئیستا له‌ نێوان ئەه‌لی حەقی ناوچه‌ی سیروان و لو‌رستاندا هه‌یه، شاه خوشین دامه‌زراندبیت. دانه‌ری فیرقان ته‌نانه‌ت ئەوه‌نده‌ دوور ده‌روات که‌ شویتی له‌ دایکبوونی خوشین له‌ سه‌ر «سیمه‌ره» (که‌رخه‌) دیاری ده‌کات که‌ مه‌ل‌به‌ندییک به‌ ناوی «شیروان» که‌تۆته‌ شانی راستیه‌وه.

بناغه‌دانه‌ری ئایینی ئەه‌لی حەق، زیاتر به‌ سو‌لتان ئیسه‌حاق (صوحاک، صه‌حاک) زانراوه. ده‌گوتری باپیری [صوحاک] - سه‌ییدیکی هه‌مه‌دانی بوه و له‌ وێه هاتوته ناوچه‌ی گۆران - ناوچه‌یه‌ک که‌ شاره‌زووور (له‌ باکووری سیروان) و زه‌هاب (له‌ باشووری چۆمه‌که‌)، پینکیان هیناوه.

ناوی باوکی صوحاک، سه‌یید عیسی^{٥٢} (کذا) بوه. ناوبراو له‌ به‌رزه‌نجه [٢٠ کیلۆمه‌تری لای رۆژه‌لاتی سلیمانیه‌ له‌ عیراق] ژیاوه. سه‌رۆکانی سه‌ییدی لقی ئیبراهیمی ئەه‌لی حەق، ئیستاش هه‌ر له‌ دراوسێیه‌تی ئەو شۆینه‌دا ماون.

سه‌یید عیسی له‌ پیریدا، «دایره» (داییراق)^{٥٣} ی کچی حه‌سه‌ن به‌گی جه‌لا^{٥٤} (واهه‌یه «جاف» بێت. پروانه: ئیدمۆندز، ١، ده‌روبه‌ری، ل ١٨٤) ی ماره‌ کرد و مندالیکی لێی بوو، به‌ ناوی سه‌یید (سو‌لتان) ئیسه‌حاق. به‌گوتیه‌ی ته‌زکه‌ره‌یه‌ک - که‌ رۆشنبیریکی ئەه‌لی حەق ریکی خسته‌وه (ئیدمۆنز، هه‌مان سه‌رچاوه) ئەو رووداوه‌ له‌ سا‌لی ٦٧١ (١٢٧٢ز) دا روویدا و ئایینی نوێ له‌ ده‌روبه‌ری سا‌لی ٧١٦ (١٣١٦ز) دا دامه‌زرا.

گۆری مام ناو‌نجی سو‌لتان ئیسه‌حاق (که‌ مینۆرسکی له‌ سا‌لی ١٩١٤ز، چاوی پیتی که‌وت)، که‌وتوته سه‌ر که‌لیکی لای راستی لیواری سیروان و ئەگه‌ر له‌ وێه به‌ره‌و ژووور هه‌لکشیی، ده‌بینی ماوه‌یه‌کی که‌م له‌ پردی «په‌ردیوه‌ر» (په‌ردیوه‌ر)^{٥٥} هوه، دووره.

{ده‌گوتری سه‌ید عیسا‌ی باوکی سو‌لتان ئیسه‌حاق سی‌ کوری له‌ ژنی یه‌که‌می بوه، که‌ ئەو مه‌سه‌له‌یه‌ ده‌بی بووبیتته‌ هۆی لیک دابرا‌نی زیاتری بنه‌ماله‌یان - مه‌سه‌له‌یه‌ک که‌ به‌گوتیه‌ی ده‌قی فارسی ئیقفانو‌وف ٧٩، سو‌لتان ئیسه‌حاقیش ئاماژهی پێ کردوه. جیلی نۆه‌می دوا‌ی سه‌یید عیسا - بابا‌ره‌سو‌لی گه‌وره، وه‌ک باپیره‌گه‌وره‌ی بنه‌ماله‌ی خاوه‌ن نفووز و ئۆرتو‌دۆکسی نه‌قشبه‌ندی سه‌ییده‌کانی به‌رزه‌نجه‌ چاوی لێ ده‌کرێ و ئەوانیش به‌ زۆری له‌ هه‌موو عیراقدا بلا‌و بوونه‌ته‌وه. پروانه: ئیدمۆنز، ١، ده‌روبه‌ری، ل ٦٩، ١٨٤}.

دوای سه‌بیید نیسحق، گه‌لی گیترو گۆمی له زنجیره‌ی «تجلی» یه‌کانی ئه‌و لیسته‌یه‌دا ده‌بینری که په‌یوه‌ندی به‌ لقی سه‌ره‌کی تایینه‌که‌وه‌ه‌یه. هیشتا نازانری ئایا له ده‌رکه‌وتنی «مەزن خودا» («شاه میهمان»^{۵۶} ی فه‌ره‌نگی فیرقان)، کامیان ده‌که‌ونه مه‌قوله‌ی ناته‌واوتر یا کاتییه‌وه.

به‌گشتی، مه‌یلی سه‌یده‌کانی ئیبراهیمی به‌وه‌یه هه‌ندی په‌یوه‌ندی خزمایه‌تی له‌ نیوان ئه‌و «تجلی» یانه و سولتان نیسحق‌دا بدۆزنه‌وه (ئه‌ویش زیاتر له‌ ریگه‌ی حه‌وته‌وانه‌وه). لقی «ئاته‌شبه‌گی» باوه‌ریان به‌ زنجیره‌یه‌کی جیددیتری «تجلی» - جگه‌ له‌ سێ تجلییه‌کان (ژماره‌ ۵: قرمزی، ژماره‌ ۶: محمد به‌گ و ژماره‌ ۷: ئاته‌ش به‌گ) هه‌یه.

پیاوچاک [قیددیس‌ای هه‌ره‌گرینگ له‌ ئالفه‌ی گۆرانه‌کاندا، «ئیبراهیم» ه - که (له‌ ریگای یه‌کێ له‌ حه‌وته‌وانه‌که‌وه‌وه)، وه‌ک نه‌وه‌ی سولتان نیسحق چاوی لیده‌کری. ئیبراهیم له‌ به‌غدا (و واهه‌یه‌ له‌ که‌رکووک) نیژراییت و له‌ «که‌لام» ی‌کدا وه‌ک که‌سیک باسی لیکراوه‌ که‌ به‌غدا یه‌ تالان (تاراج) برد.

ئه‌و ئیشاره‌یه‌ واهه‌یه‌ له‌ خشته‌ی ناوی مندال و نه‌وه‌ و نه‌تیجه‌ی سولتان نیسحق‌دا، جیگه‌ی بیته‌وه (پروانه‌ سه‌ره‌وه‌تر)، ئه‌ویش به‌ هوێ ئه‌و راستیه‌وه‌ که‌ سه‌رده‌می ئیبراهیم ده‌که‌ویته‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌مه‌وه‌ و به‌غدا یه‌ ئه‌و ده‌م له‌ ژیر ده‌سه‌لاتی جه‌لابیری و تورکمانانی قه‌ره‌قۆبونلودا ئه‌غله‌ب ده‌ست به‌ ده‌ست ده‌گه‌را.

ئێستا ئه‌گه‌ر بگه‌رێینه‌وه‌ سه‌ر «تجلی» ئاته‌شبه‌گییه‌کان، ده‌توانین بلێین ناوچه‌ی هه‌لسوورانی قرمزیه‌کان ئیستاش هه‌ر له‌ حه‌وضه‌ی سیروان - له‌ خاکی گۆرانه‌کاندا هه‌لکه‌وتوه. واهه‌یه‌ هه‌ندی که‌س و بزانی ناوی خه‌لک خوازانه‌ی قرمزی (به‌ واتای سووره‌به‌رگ) به‌ ئه‌حمه‌دی سوور - به‌کێ له‌ حه‌وته‌وانان بناسرێته‌وه‌ که‌ له‌ نزیک خورمال - له‌ شاره‌زور، نیژراوه (پروانه: ئیدمۆندز، ۱۸۶، ۲۰۰).

خالیکی تاییه‌تمه‌ند به‌ قرمزی ئه‌وه‌یه «که‌لام» ی هاورپکه‌ی - واته «قۆشه‌ی ئوغلی» به‌ [زمانی] تورکی نازه‌ربایجانی نووسراوه و ده‌توانی ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م و ئه‌و کاته‌ بگریته‌وه‌ که‌ زنجیره‌ حکومه‌تییه‌کانی پیش مغول (پروانه‌ سه‌ره‌وه‌تر)، هه‌ولیان ده‌دا به‌غدا به‌ ته‌ورێزه‌وه‌ بیه‌ستن.

محمد به‌گ کاری خۆی له «دلفان» ی باکووری لوړستانه‌وه‌ ده‌ست پێ کرد و دواتر چو بۆ «ئاجه‌ری»^{۵۷} - ئه‌و شوینه‌ی پیش بینییه‌کانی له‌وتوه‌ سه‌ریان هه‌لدا. «ئاجه‌ری»

مه‌لبه‌ندیکه‌ له‌ لیواری رۆژه‌لاتی [چۆمی] «جه‌غه‌تو» که‌ له‌ لای باشووری رۆژه‌لاته‌وه‌ ده‌رژیته‌ ناو گۆلی ورمیوه.

«سه‌ره‌نجام» ئاماژه‌ به‌ پیکدانی محمد به‌گ له‌ گه‌ل بلباسه‌کان ده‌کات (که‌ هوێکی ناسراوی کوردی موکری لای رۆژئاوای جه‌غه‌توون).

دوای مردنی محمد به‌گ، کورپه‌کی واته «خان ئاته‌ش» به‌ فه‌رمانی ته‌جه‌سسومی‌ک که‌ به‌ به‌رگی سوور رازا بووه‌وه، وه‌ک جیگری باوکی هه‌لبێتیرا و ئه‌وه‌ش له‌ کاتی ده‌رکه‌وتنی‌کدا بوو که‌ حلوولی شه‌شه‌م و حه‌وته‌م به‌ حلوولی پینجه‌می قرمزییه‌وه‌ په‌یوه‌ند ده‌دات. ئیشانۆف (۱۹۵۳، لیل ۷ - ۱۷۲)، ده‌قیکی سه‌مه‌ره‌ دینیته‌وه‌ و به‌ شاهیدیکی شاکاری خان ئاته‌شی داده‌نیت.

ده‌قی ناوبراو، له‌ باسی سالانی ۲ - ۱۰۸۰ (۷۱ - ۱۶۶۹ زاییندا)، ئاماژه‌ی به‌ موعجیزاتی خان ئاته‌ش کرده‌وه و خواستی ئه‌وی بۆ به‌جێ هیشتنی جیهان له‌ سالی ۱۱۱۴ (۱۷۰۴) دا راگه‌یانده‌وه. هه‌روه‌ها گواتراوه‌ خان ئاته‌ش ویستویه‌تی خۆی له‌ شیوه‌ی «باز»^{۵۸} ی‌کدا بنوینی و له‌ جیای «سه‌هه‌ند» (له‌ باشووری ته‌وریز) وه‌ به‌ره‌و ئاسمان بفری. به‌لام گۆره‌که‌ی - که‌ ناوی خۆی به‌ سه‌ره‌وه‌یه، که‌وتۆته‌ گوندیک له‌ باکووری رۆژه‌لاتی هه‌مان چیا، له‌ لیواری یه‌کێ له‌ لقه‌کانی چۆمی قزل‌نۆزن (سفید روود) که‌ ئیستا ناوه‌ندیکی بچوکی ئیدارییه‌^{۵۹}.

برایه‌کی خان ئاته‌ش (و یه‌کیک له‌ فربشته‌کان) له‌ گه‌ل خاو و خیزانه‌که‌یدا چوون بۆ کرماشان. ئیمه‌ لیسته‌ی هه‌موو ئه‌و حه‌وت کور و کورپه‌زایه‌ی خان ئاته‌شمان به‌ ده‌سته‌وه‌یه، که «ئاغابه‌خش» یه‌کیکه‌ له‌ وان و له‌ سالی ۱۹۷۱ دا له‌ گوندی «گه‌رهبان» مردوه‌وه. ئه‌م گونده، که‌وتۆته‌ باشووری کرماشان، راست له‌ ژیر ئه‌و شوینه‌ی که‌ [رووباری] گاماسیاب و «قه‌ره‌سوور» یه‌ک ده‌گرنه‌وه‌ و «سه‌مه‌ره» (که‌رخه‌) پیک دین.

تاریخه‌کانی خان ئاته‌ش ده‌ره‌تانی ئه‌وه‌مان پێ ده‌ده‌ن ماوه‌یه‌ک له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌فده‌هه‌م (هه‌ندی دوای حکومه‌تی شاه‌عه‌باسی یه‌که‌م [ی سه‌فه‌وی])، به‌ ناوی ده‌وره‌ی باوک - واته‌ محمدبه‌گه‌وه‌ له‌ قه‌له‌م بده‌ین. په‌یوه‌ندییه‌کی ئه‌هلی حه‌ق له‌ گه‌ل سه‌فه‌وییه‌کان له «قوتب‌نامه» دا ره‌نگی داوه‌ته‌وه. ئه‌و شیعه‌ به‌رزه، به‌ تورکی نازه‌ربایجانی گواتراوه و هه‌موو ده‌رکه‌وتنیکی خودایه‌تی به‌ وردی ده‌بژیری^{۶۰}. شیعیری ژماره‌ ۴۶ ده‌لی له‌ سه‌رده‌می خه‌تانی دا «خودا» به‌تورکی قسه‌ی کرد و بوو به «پیر» ی

تورکستان. " ئیمه ئیستا ده زانین خه تایی نازناوی شیعیی شاه ئیسماعیلی یه کهم بوه که به شیعیی تورکی روهی قسهی ده کرده لایه نگره تورکه کانی خوی. لهم حاله ته دا، تورکستان ئاماژه به بۆ ناز به رایجان و ئه و ولاتانهی وا له لایه ن هۆزه تورکه مانه کانه وه داگیر کرابووون^{۶۱}. بهم پین یه شاه ئیسماعیلی شیعیی توند و تیژ (۹۳۰ - ۹۰۷ / ۲۴ - ۱۵۰۲)، به ناوی بی فییز و هه وای «پیر» هه بوو به جیگه ی پهره ستنی ئه هلی حه ق دیارده یه که له نیوان سولتان ئیسه حه ق و قرمزی دا که ده کری وه ک نیشانه یه کی به که لک بۆ دیاری کردنی سه رده می ئه وی دواییان [واته قرمزی] یش که لکی لی وه ریگیری.

شوتنایه تی ئایینه که

بیشکه ی ئه م ئایینه به بی هیچ گومانیک، ئه و شوینه یه واگۆرانه کانی تیدا ده ژین و ئیستا له نیوان عیراق و ئیراندا دابه ش کراوه. گۆران ره که زیکه وه زرین و به زمانیک قسه ده که ن که هاوریسه ی زاراه کانی ئیرانی ناوه ندیه. پروانه مینۆرسکی، «گۆران»^{۶۲}، بولته نی قوتابخانه ی توژینه وه کانی رۆژه لانی و ئه فریقی، سالی ۱۹۴۳، به رگی ۱۱ به شی یه که م، ل ۱۳۰ - ۷۵ [ته رجه مه ی وتاره که، هه ر له م کتیبه دا بخوینه وه].

سه رۆکه کانی کاکه بی تائوق^{۶۳} دیعایه ی ئه وه ده که ن که له توره مه ی راسته وخوی سولتان ئیسه حه قن (پروانه: العزای، الکاکیه). گه لیک شوتنی پیروزی ئه هلی حه ق له خاکی شاره زوردا بلاو بوونه ته وه. پروانه: ئیدمۆندز، ۱، ده روه به ری ۲۰۰.

شوینه به ریز و پیروژه کانی «په ردیوه» (له هه ورامانی له وون)، بابا یادگار (له زهاب) و بنیامن (له کردن)، که وتونه ته خاکی ئیرانه وه. هۆز و کۆمه لگاکانی ئه هلی حه ق له زۆر شوتنی لای باکووری ریگای پیشووی قه سری شیرین بۆ کرمانشان به رچاو ده که وه ن (هۆزی سه نجابی، به هندی لق و پۆپی سوننه شیانه وه، ژیانیکه پر ئاشتی له گه ل ئه هلی حه قه کاندایه نه سه ر).

ژماره یه که هۆزی باکووری لوړستان (دلفان، ... هتد) ئه هلی حه قن. تا قمیکی زۆری ئایینه که ش له هه مه دان، تاران، وه رامین، مازهنده ران (که لارده شت) و ته نانه ت له خوراسان ده ژین، که ده گوتری برایه کی خان ئاته ش باره گای خسته تۆته ئه وی. له نازه رایجان، که خه لکه که به تورکی ده وین، ئه هلی حه ق له ناوچه ی ته وریز، مه راعه (له ده روه به ری چیای سه هه ند) و هه روه ها له ماکو (مه لبه ندی قه ره قۆبولوو) ش هه ن.

لایه نگرانی ئایینه که، ته نانه ت له باکووری [رووباری] ئاراز (له قه ره باغ) دا بلاو بوونه ته وه.

به هۆی به رایلاوی و نه پنی بوونی فیرقه بی و ئه و راستیه ی که [ئه هلی حه ق] له شاره کاندا چینی مام ناوچی دانیشه توان پیک دین، شتیکی نه گونجاوه ئه گه ر مه زنده یه کی گشتی له ژماره یان بدری به ده سته وه (بۆ زانیاری زیاتر، پروانه: مینۆرسکی، «یادداشته کان، ل، ۵۹ - ۴۱»).

ئه ده بیات

یه که م ئاماژه به ئه هلی حه قی راسته قینه، له سه ره تای سه ده ی نۆزده هه م و له [نوسراوه ی] گه رۆکه ئه ورووییه کاندایه دی ده کری، [له وانن] «مه کدۆنالد کینه ی»^{۶۴} و «ج. کیتیل»^{۶۵}.

راولینسون که فه رمانده ری هیتیکه گه وریه ی پیک هاتوو له هۆزی گۆران (ئه هلی حه ق) بوو، یه که م که سه که زانیاری باوه ریپیکراوی له سه ر ئایینه که، داوه به ده سته وه: «یادداشت له مه ر ری پیوانیک له زه هابه وه»^{۶۶}. «باروون دی بوود»^{۶۷} یش چاوی به گۆری بابا یادگار که وت. هه روه ها پروانه: «سه فه ره کانی لوړستان» ی هه مان که س^{۶۸}.

یه که م ته رحی گشتی بیروپروای ئه هلی حه ق، له کتیبی «گوبینو» دا ده بینری^{۶۹}. که په یه ندیه ی راسته وخوی له گه ل نوینه رانی ئایینه که له تاراندا هه بوو^{۷۰}.

وتاریکی سه رنج راکیشی بی ناو (به ئیمزای: ش)، له مه ر ئه هلی حه قی ته وریز، له گۆقاری «قه وقان» ی تفلیس، سالی ۱۸۷۶ له ژماره ۲۷، ۲۹، ۳۰ دا بلاو کرایه وه.

یه که م به لگه نامه ی باوه ریپیکراوی ئه هلی حه ق (که لامیکی ۳۴ فه ردی^{۷۱}، «عه قیده») هاوپی له گه ل یادداشته تیکه گرنگی «ف.ئ. زۆکوئسکی»^{۷۲} دا چاپ کرا. موژده ده ریکه ئه مریکی «س.ج. ویلسن» ژماره یه کی به رچاوی زانیاری نوئی [له سه ر ئه هلی حه ق] کۆ کردۆته وه^{۷۳}.

له سالی ۱۹۰۲، مینۆرسکی ده ستنوسیکی پرواپیکراوی ئه هلی حه قی که وته ده ست، که تاریخی ۱۲۹۵ (۱۸۴۳) ی به سه ره وه بوو و هه ندی ئه فسانه ی ئایینی تیدا کۆ کرابه وه که به زمانی فارسی و به گویره ی «ده وه» (پروانه سه ره وه تر) لیسته کرابووون (کتیبی سه ره نه نجام) و هه روه ها ژماره یه که که لامی به تورکی که وته ده ست که دوای

پاشکۆ

لاپهړه ۳۰۷ [ی ئینگلیزی]:

* رهنیزه (Ranzbar) به واتای «پارټیزه‌ری راز»، نازناوی «دایه‌راک» دایکی سولتان ئیسحه‌قه.

لاپهړه ۳۱۰ (دیری کوتایی):

«سفه‌ر بۆ پشته‌سه‌ر» له سه‌ره‌مه‌رگی نعمت الله و له تمه‌نی ۳۰ سالی دا، روویدا. خودا (ده‌ست‌نوس، لاپهړه ۲۸، ۱، ۸) وه‌ک نوینه‌ری خوئی (وه‌لی، ناییب) له چاوه‌روانی بۆ ده‌رکه‌وتنی «صاحب الزمان» دا رایگرت و ئه‌مری پین کرد [به‌خه‌لکی] رابگه‌ییتیت که ئه‌م رووداوه، به دلنیاپی روو دده‌ت (ده‌ست‌نوس، ل ۲۵، ۱، ۸).

لاپهړه ۳۱۳ (دیری ۱۴):

دانه‌ری «بورهان [الحق]، له فه‌سلئی «خانه‌دانه‌کان» دا باسی مه‌سه‌له‌ی «ده‌رکه‌وتنی کاتبی» به دوور و درټیژی کردوه.

ته‌رجه‌مه‌کران به زمانی رووسی چاپ و بلاو کرانه‌وه، کورته‌یه‌کی فه‌ره‌نسیشی له گه‌ل خرا^{۷۴}. هه‌روه‌ها پینداچونه‌وه‌یه‌ک له لایه‌ن «ف. کومونت»^{۷۵} وه، نووسراوه‌یه‌کی دیکه‌ی مینورسکی^{۷۶}، و تاریکی دوکتور سه‌عیدخان^{۷۷}، [وتاری] «گوردلیتسکی»^{۷۸}، [وتاری] «ناجه‌ریان»^{۷۹} ته‌رجه‌مه فه‌ره‌نسیبه‌که‌ی له لایه‌ن «ف. مه‌کلیر»^{۸۰} وه، و تاریکی دیکه‌ی مینورسکی^{۸۱}، و تاري «ف.م. ستید»^{۸۲} و «ی. ن. مار»^{۸۳}، «چ. پ. پیتمه‌ن»^{۸۴}، «و. ئیشانوژ»^{۸۵}، «عباس العزاوی»^{۸۶}، که مینورسکی پیندا چوته‌وه^{۸۷}، هه‌روه‌ها و تاریکی دیکه‌ی مینورسکی^{۸۸} و [وتاری] م. موکری^{۸۹}. له و تاریکی دیکه‌دا^{۹۰} (لاپهړه ۸ - ۴۷۶)، باسی گه‌لیک ده‌ست‌نوسی ئه‌هلی حه‌قی کردوه که ئیستا له‌به‌ر ده‌ستی ئه‌ودان وه‌ک «شاهنامه‌ی حه‌قیقه‌ت»، «عالمه‌ی حه‌قیقه‌ت» و... هتد. کتیبی «کورد، تورک و عه‌ره‌ب» ی. س. ج. ئیدموندز فه‌سلټیکی له سه‌ر «کاکه‌یبه‌کانی عبیراق» تیدایه^{۹۱}. که دارمالی زانیاریی ورده.

{دوایین ده‌ست گه‌یشتی ئیمه به ئه‌ده‌بیات [ی ئه‌هلی حه‌ق]، نامیلکه‌ی «برهان الحق» نووسراوی «نووری عه‌لی ئیلاهی» (کوری نووسه‌ری فیرقان)^{۹۲}. ئه‌م نامیلکه‌یه‌یه‌که‌مین چاپه له لایه‌ن نوینه‌ریکی راسته‌قینه‌ی فیرقه‌که‌وه، گه‌رچی سه‌ره‌رای هه‌موو ئه‌وانه، نوور عه‌لی ئیلاهی هه‌ول دده‌ت فیرقه‌که‌ی خوئی له گه‌ل روانگه‌ی گشتی شیعه‌دا ئاشت بکاته‌وه به‌لام قسه‌کانی له مه‌ر پیاوچاکان و لقه‌کانی ئایینه‌که، شه‌رحی داب و نه‌ریتیان و ته‌رجه‌مه و ته‌فسیره‌کانی له مه‌ر بۆچوونی «گورانی» یه‌کان، شایانی هه‌موو چه‌شنه سه‌رنجدانیکه. هه‌روه‌ها بروانه کارټیکی دیکه‌ی م. موکری^{۹۳}، که هه‌ندی ماتریالی دیکه‌ی به‌رده‌ستی خوئی پیشکه‌ش ده‌کات}.

پهراویزه‌کانی وتاری نه‌هلی حهق

* سه‌چاوه‌ی ته‌رجه‌مه‌ی ئه‌م وتاره:

V. Minorsky, "The Sect of the Ahl-i Hakk", Iranica - Twenty Articles by V. Minorsky, Tehran University Publications, No. 775, 1964.

بیست مقاله مینورسکی (شامل مقالات تحقیقی مربوط به مطالعات ایرانی) به قلم پروفیسور ولادیمیر مینورسکی، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۷۷۵ [متن انگلیسی].

له پهراویزی ده‌قی ئینگلیزیدا نووسراوه:

"ئه‌م وتاره به ئیجازه‌ی میه‌ره‌بانانه‌ی به‌رتیوه‌رایه‌تی ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (چاپی دووه‌م، ۱۹۵۶)، سه‌ر له‌نووی چاپ کرایه‌وه. یه‌که‌م ده‌ق له «مکلمه» ی چاپی یه‌که‌می ئه‌نسیکلۆپیدیای ئیسلام (۱۹۳۴) دا بلاویۆته‌وه و له چاپی ئیستادا جارێکی دیکه‌ چاوی لیکراوته‌وه و ناته‌واوییه‌کانی ته‌واو کراون».

10. C. Hurat, Textes Houroufis, 1909, p. 140.

2. Self- designation

۳. [ویچوویی و جیاوازییه‌کانی نه‌هلی حهق و ئیزدییه‌کان جیگه‌ی سه‌رنجی تایبه‌ته و هیوایه‌ پسیۆره‌ خۆمالیییه‌کان ئاوری لی بده‌نه‌وه. وه‌رگێتر].

۴. [مینۆرسکی ئه‌م وشه‌یه‌ی له‌ بیجمی کوردی - فارسی خۆیدا نووسیوه: Khānadāns وه‌رگێتر].

5. Tumari

6. Gobineau

7. Firkan

8. W. Ivanow

9. Saranjam

10. Manifestation

11. Divinity

12. Incarnation

13. Theophanis

14. Pre-eternity

15. Khuāwandagar

16. Epoch

17. Typical

18. Essence

19. Avatars

20. Encarnation

21. Razbār

۲۲. Saints, قیددیس، پیاوچاکان

۲۳. [ده‌بی نیازی له‌ کتیبی ۲۰ وتاری مینۆرسکی بیت که ئه‌م بابه‌ته‌ش له‌و کتیبه‌وه وه‌رگیراوه. وه‌رگێتر]

24. Metempsychosis

۲۵. Eschatology, زیندوو بوونه‌وه

26. The last Judgement

27. Sän

28. Collective

۲۹. [عبیاره‌تی فارسی، به واتای چاندن و شین کردن. وه‌رگێتر].

30. Djawz-i buica

31. Hawiza

۳۲. [جادوو]

33. Musha'sha'

34. nuclei

35. advent

۳۶. سالی ۱۹۱۶، کاتی له‌ کرماشانه‌وه ده‌چووم بۆ دینه‌وه‌ر، له‌ جه‌یحوون ئاباد چاوم به‌ بینایه‌ک که‌وت که به‌ ئالای ره‌شی بچووک رازابۆوه. رینموونه‌که‌م گوتی ئه‌وه مالی «شێخیک» بوه. من به‌ حیسابی ئه‌وه‌ی نیازی کابرا یه‌کێ له‌ پیاوچاکانی سونه‌ی کوردستانه، ئه‌وه‌ له‌ ره‌خساوه‌م بۆ چاوپێکه‌وتنی نیعمت الله، له‌ ده‌ست دا. ئ. مینۆرسکی.

37. Concealment

38. Jama-yi ya-yi ghaybat

39. The Lord of the Hour

53. Däyira (Däyriäk)
 54. Djala
 55. Perdiwar (pirdiwar)
 56. Shah-Mihmän
 57. Adjari
 58. Falcon
 59. [دوور نییه، نیازی مینۆرسکی، «تیکان ته‌په‌ی هه‌وشار» بیټ که ئیستا به ناوی «تیکاب» هوه ده‌ناسرئ].
 60. پروانه:
 Minorsky, Matériaux, pp. 72 - 82
 61. پروانه:
 Rieu, Supplement, p. 26a
 62. [تەرجه‌مه‌ی وتاره‌که‌ی «گۆزان»، هەر له‌م کتیبه‌دا هاتوه. وەرگێڕ].
 63. Tä'ük
 64. Macdonald Kinneir, "A Geographical memoir of the Persian Empire" 1813, 141.
 65. G. Keppel, "Personal narrative of a journal from India to England", 1817, II, 61ff.
 66. H. Rawlinson, Notes on a march from Zohab, JRGS
 (گۆفاری ئه‌نجومه‌نی پادشاهی جوغرافیایا)
 سالی ۱۸۳۹ ژماره ۳۶، ۳۹، ۵۳، ۵۷، ۹۵، ۹۹، ۱۰۵، ۱۰۹
 67. Baron de Bode, "Biblioteka dl'a Cleniya", St. Petersburg, 1854, t. cxxiii, p.45.
 - Baron de Bode, Travels in Luristan, 1845, I, 371 - 8; II, 180.
 69. Trois ans en Asie, by Gobineau, Paris, 1859, 338 - 70
 70. Schemann, Gobineau, cine Biographie, Strasburg, 1913, I, 506 - 7.
 هه‌روه‌ها پروانه:
 Minorsky, "Gobineau et la perse", in Europe, Paris, Oct. 1923, 116 - 27.

40. Yä
 41. gardish-i dün bi-dün
 42. Correspondence
 43. Popular
 44. [ئایینه‌که به ناوی دائه‌ره‌که‌ی (مانی کوری فاته‌ک) هوه ده‌ناسرئ، که له سالی ۲۱۵ی زایینیدا له شاری «ماردین» له دایک بوه و له سالی ۲۷۶دا کوزراوه. ئه‌م ئاینه ئامیته‌یه‌که له ئایینی زه‌رده‌شت، عیسا و بوودایی. به گۆته‌ی مانه‌وییه‌ت جیهان له دوو عونوسوری رووناکی و تاریکی پیتک هاتوه و له کۆتایی جیهاندا رووناکی و ناشتی به سهر هه‌موو شوئینیکدا زال ده‌بیته. مانی بۆ تیگه‌یانندی خه‌لک کتیبه‌که‌ی خۆی «ئه‌رژه‌نگ» ی به‌ره‌سمی جوان رازاندبوه‌وه و له ئه‌ده‌بی کوردی و ئیرانیدا ئه‌رژه‌نگ و مانی بوونه‌ته نیشانه‌ی رازاوه‌یی و چه‌له‌نگی له کاری هونه‌ریدا. نالی ده‌لتی:
 «مانی» نیه‌تی قوه‌تی ته‌سویری برۆی تو
 ئه‌م ره‌سمه به‌ده‌ستی متنفس نه‌کشاوه
 حاجی قادری کۆیی ده‌لتی:
 ئه‌گه‌ر سوودت نییه بۆ مو‌لک و می‌لله‌ت
 به‌من چی نه‌قشبه‌ندی یا‌کو «مانی»
 به‌شیک له‌م زانیاریانه له «فره‌نگ فارسی معین» وەرگێراون. وەرگێڕ].
 45. Th. Noldeke
 46. پروانه:
 I. Scheftelowitz, Das, Stellvertretende Huhnopfer, Giessen, 1914.
 47. Elasticity، انعطاف
 48. پروانه:
 Towbridge, "The Alawis", in Harvard. Theol, Review, 1909, pp. 346 - 55, (re-printed in Moslem World, 1921, pp. 255 - 66).
 48. Shah khoshin
 49. Shir-bank
 50. Dih-i A'lä
 51. Shirwäna
 52. Isi

85. W. Ivanow, "An Ali-Ilahi fragment, Collectanea", (The Isma'ili Society), I, 1948, 147 - 84.

ههروهه

W. Ivanow, "The Truth Worshippers of Kurdistan, Ahl-i Haqq", Texts, Bombay, 1953.

دهق و ههروهه توێژینهوهی «تذکره اعلا» که له راستیدا نوسخه یهکی «سه ره نجام» ی ئاتهش بهگی تهرجه مهی مینۆرسکی و پسته مه نه و هه ندی شاخ و بالی لێ زیاد کراوه. ئیشانۆف له پاشکۆی وتاره که دا، ژماره یهک دهق و بهشی جیای دیکه له مه ر «خان ئاتهش» ی لێ زیاد دهکات.

86. Abbas al-Azzawi, "Al-kakaiya fil-ta'rikh", Baghdad, 1368 (1949).

([له م کتێبه دا] نه هلی حه قی که رکوک وهک «علی اللهی» جیاواز گێراونه ته وه بهر چا و).

۸۷. مینۆرسکی به کتێبه که دا چۆ ته وه:

V. Minorsky, "Oriens", 1953, pp. 408-12; V. Minorsky, "Un poème de Ahl-i Hakk en turk", in Westöstliche Abhandlungen R. Tschudi, 1954, pp. 258 - 62.

89. M. Morki, "Cinquante-deux versets de Cheikh Amir", JA, 1956, No. 4, pp. 391 - 422.

(شاعیر، که سه ره به لقی «خاموشی» یه، به کورتی سه باره ت به چوار «تجلی» قسه دهکات به لام له مه ر جیگرانی سولتان ئیسه حق بیده نگه).

90. M. Mokri, "Le symbole de la Perle dans le folklore persan et chez les Kurdes fidèles de Vérité", JA, 1960, No. 4, on pp. 476 - 8.

91. C.J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, 1957, pp. 182-201.

92. Nuri Ali Ilahi, "Burhan al-Hakk", Theran, 1312 (1963), 176 pp.

93. M. Mokri, "La Pierre Noire", in J.A., 1962, fase 3, pp. 369 - 433.

72. "The Credo" V. A. Zukowsky, zap., 1887, 1-25.

73. S.G. Wilson, Persia, Life and Customs", 1896.

۷۴. پروانه:

V. Minorsky, Materiali dl'e izuceniya persidskoy Sekti, 'L'udi Istini ili "Ali-Ilahi", Moscow, 1911, Published as Fase. XXXIII of "Trudi po costokoreneniyu izda-", "Notes sur la secte des Ahlé-haqq", ههروهه cayemiye Hazarevskin Institutom, in Revue du Monde Musulman, 1920, 20 - 97

(pp. 61-84. به شه رحی ته وای ببیلیۆگرافیه که یه وه که ۵۴ پارچه ده گرتیه وه ههروهه (pp. 1921, 205 - 302,

که هه ندی شتی لێ زیاد کراوه وهک کتیبیش بلا و کراوه ته وه.

75. F. Cumont, in "Syria", 1922, p. 262

76. V. Minorsky, "Un traité de polémique Behai - Ahli-Haqq, in J.A., 1921, 165-7

77. Dr. Saeed-Kahn, "The sect of Ahli-haqq", in Moslem World, 1927, 31 - 42.

78. Gordlevsky, "Karakoyunlu", in Izv. Obscestra Izuceniya Azerbaydjana, Baku, 1927.

79. Ajarian, "Gyorans and Toumaris, a newly found religion in Persia", in Bull. de l'Université de Erivan.

80. French translation by F. Macler, in "Revue de l'Histoire des religions", 1926, 294 - 307.

81. V. Minorsky, "Etudes sur les Ahli-Haqq": "Toumari' = Ahl-i Haqq" in RHR, 1928, 90 - 105.

82. F.M. Stead, "The Ali-Ilahi sect. in Persia", MW, 1932, 184 - 9.

83. Y.N. Marr, "Radeniye Sekti L'udi istini". (in Y. Marr, Statyi i soobseniya, II, 1939, 248 - 54).

84. Ch. P. Pitman, "The final word of the Ahl-i Haqq", MW, 1937, 147 - 63

(نووسه ر، لیته دا که لکی له ده قی کی «سه ره نجام» وه گرتوه که گه لیک له ته رجه مه که ی مینۆرسکی ده چیت).

ئەم سېستەمە، بۆ زمانىك كە لە سېستەمى زارەكيدا پېش كەوتو و دەنگدار نەبۆتە كەرەسەرى چوارچىۋە كۆنستانتى يەكەى، بەلكو ھەردوكيان ئەندامى يەكگرتووى رېشەكەن، شتتېكى نابەجى يە. دوو وشەى «دار» و «دوور»ى كوردى سەرەراى چوارچىۋەكى كۆنستانتى لە يەكچو، ھېچكارىكىيان بە يەكتر نەداو. لېرەدا قاوتلەكان جياوازيەكەى زۆر لەواتا سەرەككېەكاندا پېك دېنن لە كاتىكدا سېستەمە دەنگى يەكە خۆى بەھۆى بوونى /é/ و /o/ (üie/ <) ھو كە عەرەب لە گەنجىنەى وشەكانياندا، «مەجھوول» (= نەناسراو) ى پې دەلېن، تارا دەيەكى بەرچا و توشى ئالۆزى ھاتو. ئەلف و بېى عەرەبى بۆ نووسىنى ژمارەيەكى زۆرى زمانەكان بەكارھېنراو (ئالېبانى، توركى، مالايى و ژمارەى^۲ قەوقازى، ئەفرىقايى و زاراوہى^۳ ھىندى و كەمېك ئىسپانىيى و سېرى). بەلام ئەگەر بە ھۆى رەنگدانەوہى نىزامى سىياسى يا ئاينى يەو، روانىمان لە مەسەلەى راحەتى راستەوخۆى نووسېن بەشەوارە نەكەوئ، ئەوا ئەلف و بېى فۆنىتىكى لە رېبازى خۆيدا سەردەكەوئ.^۴

سەبارەت بە ئەلف و بېى يەكى فۆنىتىكى تايبەت كە بۆ ماوہەكى دوور و درېژ سەقامگىر بوويت ناتوانرئ ھېچ بگوترئ؛ بۆ نمونە، يۆنانى و روسى و ئەرمەنى و گورجى بەباشى بۆ بابەتەكەى خۆيان دارژاون بەلام بەھۆى ئەو راستىەوہ كە ئەلف و بېى لاتىنى زىاتر لە ھەموو ئەلف و بېىەكى جىھان بلاوبۆتەوہ و لە شىوہى چاپى ى خۆيدا گەبشتۆتە بەرزترىن پلەى تەكنىكى (وہك سەقامگىر بوونى روالەتى دەرەوہى ھەموو نېشانەكان لە بارى ھونەرەوہ، گېژ و گومى كەمتر لە پېتەكاندا، بەدەستەوہ بوونى چەشنى جۆرەجۆر و...) كاتى كە زمانىك دەيەوہئ گرنگايەتى ئەدەبى خۆى و دەست بېنى و بېر لە شىوہەكى فۆنىتىكى تازە بكاتەوہ، تەنيا تىبى لاتىنى يە كە رووى تىدەكرئ. بۆ سەرکەوتنى رىفۆرم لە زمانى كورديدا، ئەركى گرنگ و سەرەكى ئەوہە ئەلف و بېى لاتىنى لە ساكارترىن شىوہى خۆيدا بەھېنرېتە كايەوہ و تا ئەو رادەيەكى كە دەگونجى نېشانەى داتاشراوى بۆ دانەنرئ. لەم روانگەيەوہ، ھەولئى جەنابى ئىدمۆندز بۆ ئەوہى لە

بۆچوون سەبارەت بە ئەلف و بېى لاتىنى كوردى *

«تېبىنى: ئەم وتارە تەواو سەرەخۆنىيە و لەراستىدا پېشكەش كەردنى ھەندئ پېشنىيارە لەمەر دوو وتارى ئىدمۆندز كە سەبارەت بە ئەلف و بېى لاتىنى بۆ زمانى كوردى نووسىوہ. من ھەر سى وتارەكەم كاتى خۆى وەرگىراوہتە سەر كوردى و بلاوم كەردوونەتەوہ. بېروانە دولا پەرەى ئەم كتېبە، بەرھەمە چاپكراوہكانى وەرگىر. ئەنوەر»

پېشنىيارى جەنابى «س.ج. ئىدمۆند» لەمەر «كەلك وەرگرتن لە تىبى لاتىنى بۆ نووسىنى كوردى» شايانى سەرەنجى تايبەتى ئەو كەسانە يە وا بە كەردەوہ و تىئۆر كاربان بە زمانى كوردى ھەيە؛ ئەو خۆى بە ھۆى ئەوہو كە كۆمەلئى لە رۆشنىيرانى كورد بە دەوربەوہ كۆبوونەتەوہ، دەرەتانىكى واى بۆ دىراسە كەردنى بە كەردەوہى مەسەلەكە بۆ رەخساوہ كە رەنگە بۆ ھېچ كەسكى [ئوروپى] دىكە نەرەخساپىت.

لايەنى نالەبارى ھەموو ئەلف و بېىەكى سامى، لە بەرچاوانەگرتنى قاوتلەكان (نەك ھەركورت بەلكو درېژ و ھەروہا لىكدراو) ە. ئەم ئەلف و بېىانە، بە شىوہەكى رەزامەندانە پېر بە پىستى ئەو زەمانانەن وا بۆيان خولقاون و چوارچىۋەى كۆنستانتى يان^۱ (بۆ نمونە، لە عەرەبىدا، زىاتر رېشەى سى تىبى)، بېرەى پشەتى وشەيەك پېك دېنى كە تىگەبشتەنە بئەرتى يەكەى - زۆر كەم بەستراوہ بە نېشانەگەلى كۆنسونانتى يەوہ.

چوارچیتوی شیبوه ئەسلی یەكەدا بێنیتەوه وەك دیاردەیهکی بنەرەتی و پر به پیتستی مەسەلهكە دیتە پیش چا و .

ئەلف و بیتی كوردی وەك كەرەسەیهکی كاربەگەر، پیتبست نییە داواكارێکی توند و تیژ و مۆتلەقی پرنەسیبەكان بێت، وەك ئەوهی «له جیاتی نیشانهی لێكدراو، هەموو دەنگێك نیشانهی تایبەت به خۆی هەبێت و هەموو دەنگێك تەنیا به یەك شیبوه تەلهففوز بكری». بۆ نمونە، بەكردەوه هیچ تەنگ و چەلەمەیهك بۆ نووسینی «ش» له شیبوهی «sh» و له جیاتی «s» ی چێکی و سلۆاکی یا تورکی پێك نایەت (با نیشانهگەلێکی تایبەتی دیکەش کارەکیان لهباری زانستی یهوه هاسان کردبیتەوه).

پیتبسته من ئەو پرنەسیبانە و گەلەلەهێ کاری جەنابی ئیدمۆندزبان پێك هێناوه لەم فۆرموولانە خوارەوه دا پوخته بکەمەوه:

(١) خۆ دوورخستنهوه له هەموو نیشانهیهکی نائاسایی که گومانیان لێ بکری رۆژنامهگەری کوردی بخەنه تەنگ و چەلەمەوه.

(٢) بەکار هێنانی نیشانهی «دوانه»^٥ بۆ قەوتلی درێژ (تەنیا له وتاری یەكەمی جەنابی ئیدمۆندزدا).

(٣) بەکار هێنانی /h/ له دواي هەندێ کۆنسوانت، له باسی ئەو پیتانەدا تووشی چەواشەبوونمان دەکات.

پیتبسته خالێکیش لهو بۆ چوونانە سەرەوه زیاد بکەم ئەویش داواکردنی کەمترین ناتەبايیه لەمەر کەلک وەرگرتنی عادهتی له پیتە سەرەکیە لاتینییەکان. هەموو ئەلف و بێ یەك بەپیتی قەرار دائراوه و تەنانەت ئەگەر /k/، /l/ و /m/ له جیاتی /a/، /b/ و /c/ دابنێن (وەك چۆن له پیتە رەمزیهکانی هەندێ قوتابی ساکاردا دەبینرێ)، خەلک دواي ماوهیهك فیبریان دەبن. هەر وەها هەر ئەرکێکی نائاسایی بخریتە سەر شانی نیشانه ناسراوهکان، دەبیتە هۆی چەواشەبوونی کوردن له توێژینهوهی زانستی یانەي زمانەکیان بەرانبەر به زمانە ئێرانیهکانی تر. لەم پیتەندی یەدا ئەلف و بیتی نوێی تورکی که

چارەسەرێکی به كردهوه بۆ كەلک وەرگرتنی ناوچهی به دەستهوه دەدا، بێگومان بۆ ئامانجێکی هاوچەشن و بۆ نمونە مەجبور کردن بهوهی که وشەیهکی وەك glecek له شیبوهی gelejek دا بنوسرێ بەرێ و جێ نییە. هەر وەها پیتبست ناكا حوئجهیهکی سەیر و سەمەرە بکرتە جێ نشینی وشەیهك که خۆی یەكێکە له کۆمەلە وشە زانستیه نێونهتەوه بیهکان.

ئەوانەي له خوارەوه دین، توێژینهوهیهکی زیاتر و بۆچوونی تایبەتی من له مەر ئەو سیستەمانە و له لایەن جەنابی ئیدمۆندزەوه له دوو وتارەدا هاتوون وا له مەودا، من به یەكەم و دووهم ناویان دەبەم:

سەبارەت به قەوتلی درێژ، وا هەیه درێژی راستەقینەیان له بەراورد کردن له گەل قەوتلی کورتەکاندا، پیتبستی به لێکۆلینهوهیهکی زیاتر هەبێت، بەلام گومان لهوهدا نیه که دوو تاقمە دەنگی یەك له دواي یەك واتە /ä/، /i/، /u/ و /a/، /i/، /u/ وەك دیاردەیهکی روون هەستیان پێ دەکری و /a/ و /a/ تەنانەت له دەنگدانەوه و زربنگانەوه شدا،^٦ جیاوازن. /é/ (وەك دەنگێکی بەستراو که کۆنسوانتی پیش خۆی دەکاتە دەنگێکی ئەوکی)، نوێنەراییهتی دەنگی کورت ناکات. تیپی /o/ له وشەي dost و xosh (xowsh?) دا، (گەرچی له بنەرەتێکی تەواو جیاوازن) بەلام وی دەچێ که له کوردی دا بووبیتە هۆی چەواشە بوون، له کاتیکدا دەنگی درێژی بنەرەتی /□/ له کوردیدا دەبی وەك لێكدراوی /üe/ (هاورێ له گەل به ئەوکی کردنی کۆنسوانتی پیش خۆی)، سەیر بکری و بۆ نمونە k'üér = (kör<) = کویر، یا (g'üéz) = (göz>) = گوێز.

لەئاکامدا، بەكردەوه هیچ نیازێک نامیێن جیاوازی نیوان /o/ و /ö/ دیاری بکری، بەلام نیشانهی /ö/ (له وتاری دووهمدا) وەك دەرپرنیکی ساکار و ئاسایی بۆ /ue/ که هۆی بوونی خۆی له «ماک»^٧ دەنگەکهدا (له تیپی /ö/ هوه) دەدۆزیتەوه، به کارێکی بهجێ دەزانم.

بەگوێرەي ئەسلی دووپات کردنەوهی کاراکتەر بۆ راگەیانندی درێژی قەوتلی، من /aa/

بۆ /ä/ ی درژی کوردی داده نئیم و /a/ ی ساکار بۆ نوینه رایه تی کردنی دهنگه کورته که دههیلمه وه؛ سیسته میکی ئەوتۆ یه کیچ له و دیاردانه یه که روخساری ئەلف و بیی ئەلمانی پین دیاری ده کری. بۆ نمونه /a/ ی کورتی کوردی، دهنگیکی وهک /a/ ی هه یه (وشه ی man ی ئینگلیزی) یا ته نانه ت وه کوو /a/ یه کی به راستی کورته، له کاتی کدا به کار هینانی /e/ (وتاری یه که م و دووه م) له لایه ن ئیمه وه به و نیازه بوه که گهره کمانه ئامازه بۆ پله یه کی جیاوازی دهنگ بکه ین.

پیشنیاری به کارهینانی /aa/ و /a/ ئیجازه مان پین ددهات نیشانه ی /e/ بۆ که لک وهرگرتن له شیوه ی /e/ یه کی راسته قینه دا بیاریزین (پروانه سه ره وه تر). ئەم /e/ تایبه ته، به بی هیچ نیشانه یه کی جیاکه ره وه ده نووسری (دژ به /e/ ی وتاری یه که م و دووه م) و وهک /e/ ی رینوسی سانسکریت، ته نیا نوینه رایه تی /e/ ی درژی ده کات.

نیشانه ی /ii/ و /i/ زۆر سروشتین به لام له کوردی دا دهنگیکی روخسار نوین^۸ هه یه که بریتیه له /i/ ییکی یه جگار کورت، ئەم دهنگه له سه ر حیسابی دهنگدانه وه یه کی ئەسپایی به ته واوه تی ده ناسریته وه و به شیوه یه یک /bi/ ی رووسی (/y/ ی پۆله ندی) و /I/ (/i/ ی تورکیمان (وهک له ئالدى (aldi) دا هه یه) وه بییر دینیتیه وه به لام دهنگیکی مام ناو نچی یه که واهه یه بۆ گوێچکه ی رانه هاتوو ئینگلیزیه که کان به قوا یلی ناو وشه ی (but) بشوبه یتری.

له وتاری یه که م و دووه م دا، شوینی /y/ (/y/ ی پۆله ندی به شیوه یه کی باش دیاری کراوه به لام کاریکی یه جگار به جی ده بیت که ئەرکی ئاشکرای «ی» (واته /y/ ی ئینگلیزی و فه ره نسی) بۆ /y/ به جی به یلین.

ئینجا وا هه یه مروث بییر له /i/ (بج خال) ی تازه ی زمانی تورکی بکاته وه به لام ئیستا ته نانه ت تورکه کانیس ده سه لپین که ئەم نیشانه یه ده بیته هۆی سه ر لیشیوان و وا وئ ده جی که ئاماده بن /i/ ی له جی دانین. جا له بهر ئەوه ی ئیمه که به شتووینه ته ئەنجامی لابردنی کاراکته ری /e/ به نیشانه ی جیاوازه ره وه و دانانی کاراکته ریکی ساکار له جیاتی

ئهو، ده توانین له باسی ئیستاماندا پیشنیاری دانانی /i/ بکه ین^۹ به لام رهنگه که لکی زیاتر له دانانی /i/ دا بیت (i به خالیک له ژیری وه) و ئەم نیشانه یه به باشی له /ii/ و /i/ ده ناسریته وه له چاپخانه کانیس ئەگه ر پینوسی یان پینی هه بج، ده توان به هاسانی دروستی بکه ن و هه ر ئەوه ندە به سه که تیپی /i/ سه ر به ره وخوار که نه وه.

له مه سه له ی دانانی /uw/ و /iy/ له جیاتی /u/ و /i/ دا باشتر وایه نه که ومه شوینی وتاری دووه م چون له سه ر ئەو پروایه م که ئەسلی ئالمانی دانانی دوو پیت بۆ دهنگیکی درژی، سوودی بهرچاوی هه یه^{۱۰} به لام پینوسیته په سه ندی ئەوه ش بکه م که به کار هینانی /uw/ و /iy/ واته هینانی بزویتیک به دوای /u/ و /i/ ی درژی دا، له باری فونیتیکی وه ده بیته گروپیکی پیکهاتوو له /w/ + /u/ یا /y/ + /i/ و ئەم یاسا رینوسی یه ش له م بار و دۆخه تایبه ته دا، ده به ستریتیه وه به ئال و گۆری فونیتیکی یه وه.

له باسی کۆنسوانته کاندا، بۆ شوین گرتنی نه ریتی یه کجار روونی به کارهینان (پروانه نووسراوه پیروژه کانی سانسکریت) و دابی میژوویی له مه ر تیپی /c/ که له هه موو سیسته میکی وهرگیرو له لاتینی دا، بۆ کۆنسوانتی /k/ یا /c/ یا /ts/ ته رخان ده کری، من /z/ و /c/ ی ساکار بۆ «ج» و «چ» ده پارێزم. ته نیا لادان له م یاسایه، ئەلف و بیی نوینی تورکی یه که ئیمه باسی نه گونجایه که یان له باری زمانه وانی و پیداو یستی زانستیان وه کرد.

/zh/ و /sh/ و پیده چی نیشانه یه کی پر به پیست بن بۆ دوو پیتی «ژ» و «ش» و هیچ ناته باییه کی مه نتیقی یان له گه ل /z/ و /s/ دا که بۆ «ز» و «س» دانراون نییه.

به کار هینانی /h/ وهک نیشانه یه کی یاریده ده ر له /lh/ و /rh/ دا بۆ جیاوازی دانانیان له گه ل /I/ و /t/، فیکریکی به جی یه و پیشتر^{۱۱} له ئەلف و بیی ئالبانیایی دا ناسراوه. /lh/ ی کوردی بریتیه له /I/ یکی سه ختی گه راوه که به هۆی نووشتانده وه ی نووکی زمانه وه به یان ده کری (دهنگیکی روخسار نوینی کوردی یه که زۆر له /I/ (/π/) ی تورکی و رووسی جیاوازه) /rh/ ش بریتیه له /t/ یکی زرینگه دار (طنین دار) که به نووکی زمان به یان ده کری. (له نیوان /t/ و /t/ ی ئه رمه نی و ئالبانیاییدا جیاوازیه کی ئەوتۆ ده بیتری).

سه‌بارەت بە دەنگی گـر [توند] ی ئەوکی، بە کارهێنانی /x/ بۆ /خ/ (وەک لە ئیسپانیایی و یۆنانی و رووسیشدا وەهایه)، لە گەڵ ئیش و کاری زانستی یانە ی گشتیدا یەک دەگریته‌وه. بە هۆی ئەو راستی یه‌وه که ئیمه نوێنه‌رایه‌تی دەنگی /غ/ دەخه‌ینه ئه‌ستۆی /gh/، که یه‌که‌مجار (له وتاری یه‌که‌مدا) پیشنیار کرابوو ده‌نگه‌که به‌هۆی /xh/ وه نوێنه‌رایه‌تی بکری، به‌لام له‌بەر ئەوه‌ی /خ/ له کوردی دا که‌لکی زۆری لێ وەرده‌گیری، هاسان کردنه‌وه‌که‌ی یه‌که‌جار کارێکی به‌رێ و جێ ده‌بیت.

له‌لایه‌کی دیکه‌وه هه‌ست ده‌کری که جه‌نابی ئیدمۆندز مه‌یلی به‌وه بیت ده‌نگی /ح/ نه‌گریته پیش چاو. ئەوه‌ش له کاتیکدا یه‌که /ح/ ده‌نگی که له کوردیدا هه‌یه و نه‌ک ته‌نیا له وشه‌ی خوازاوه‌ی عه‌ره‌بی به‌لکو له ژماره‌یه‌ک وشه‌ی بی‌خه‌وشی ئیرانی وه‌ک «حه‌وت» (hawt) دا ده‌بینی. ئەم ده‌نگه هه‌رچه‌ند که‌میش بیت، نیشانه‌یه‌کی یه‌که‌جار روخسار نوێنی زمانی کوردی یه‌ و من /xh/ ی عاده‌تی بۆ باشتر ده‌زانم که تیبدا /h/ به‌ گۆره‌ی بۆچوونه‌کانی پیشوومان که‌لک وەرگرتنیکی ورد له نیشانه‌ی سه‌ره‌کی /x/ نیشان ده‌دات.

کورد - به‌ پێچه‌وانه‌ی تورک و فارس، ده‌نگی /ع/ به‌ شتیه‌یه‌کی سروشتی ده‌رده‌پرن و ته‌نانه‌ت ده‌بخه‌نه پیش وشه‌یه‌کی ئیرانی وه‌ک ئەسپ که له کوردی دا به‌ شتیه‌ی عه‌سپ ده‌دری. به‌م بۆنه‌وه‌یه یارمه‌تی یه‌کی باش ده‌بیت ئەگه‌ر له‌و شوێنه‌ی دا که کورد ته‌له‌فووزی ده‌که‌ن، نیشانه‌یه‌کی /ا/ [ئاپاستروف] ی له‌گه‌ڵ بخری وه‌ک 'ajbat' (عه‌جه‌ت)؛ به‌لام هه‌یج ته‌نگ و چه‌له‌مه‌یه‌ک له نووسینه‌وه‌ی ساکاری وشه‌ عه‌ره‌بیه‌کاندا نابیت واته ئەگه‌ر عباس و عثمان ی عه‌ره‌بی له شتیه‌ی Habbas و Wathman دا ته‌له‌فووز کران، ئەوا به‌هه‌مان شتیه‌ش ده‌نووسرین^{۱۲}.

به‌ پێچه‌وانه‌ی ئەم حاله‌ته، هه‌یج پیتویست ناکات هه‌مزه‌ی عه‌ره‌بی له سه‌رده‌تا و ئاخیری وشه‌دا بنووسری (وه‌ک اِنس و رجاء)، به‌لام باشتر وایه هه‌مزه‌ی ناوه‌راستی وشه به‌ هۆی «هایفن» هوه نیشان بدی وه‌ک هیئت (hay-at). وی ناچی پیتویستمان هه‌بیت هه‌یج

نیشانه‌یه‌کی تایبه‌ت له وشه‌یه‌کی وه‌ک l'ére>lérá [لیره>له‌ئیره] دا وه‌لانیین جگه له‌وه‌ی da - واته به‌شی کۆتایی «شوین» ی لێ جیابکه‌ینه‌وه به‌لام بۆ ئەم نیازه، ده‌توانین هه‌مان «هایفن» به‌کار به‌ینین.

پیتویست ناکات له‌وه زیاتر سه‌بارەت به‌ ده‌نگه کوردی یه‌کان مووقه‌لێشی بکه‌ین چون داها‌توو نیشان ده‌دات که پسه‌پۆرانی فۆنیتیکی کوردی چ چه‌شنه جیاوازییه‌کی تایبه‌ت، یاخود دیارده‌یه‌کی شاراه‌ی تیدا ده‌بیننه‌وه. ئەم یاسایه، ده‌نگی له‌رزۆک [هه‌ناسه‌یی] / ð (= /ð/ و /θ/) ی سلیمانی‌ش ده‌گریته‌وه که به‌ زه‌حمه‌ت ده‌توانی وه‌ک فۆنیمی راسته‌قهینه سه‌یر بکرتین و ته‌نانه‌ت له باشووری کوردستانیشدا نوێنه‌رایه‌تی دیارده‌یه‌کی گشتی ناکه‌ن.

له کۆتایی دا پیتویسته به‌ باشی بزانی که ئەم ئەلف و بی‌ پیشنیار کراوه کوردی یه، راحه‌تی و هه‌روه‌ها به‌ره‌و پیش بردنی کاری چاپی گرتۆته به‌ر چاو. له‌مه‌ر نووسینی کوردی [= ده‌سخه‌ت]، له داها‌توودا هاسانکردنه‌وه‌یه‌کی ته‌واو دیته‌ گونجان. بۆ نمونه، فاوتیلی دوانه‌ی /aa/، /ii/ و /uu/ زۆر به‌ هاسانی ده‌توانن جیگای خۆیان بدن به نیشانه‌ی وه‌ک /a/، /i/ و /u/ یا /á/، /á/ و /ú/. زۆر که‌سی وا له ئەوروپا هه‌ن که له‌جیاتی کۆنسوانتی دوانه، ته‌نیا یه‌کیکیان ده‌نووسن و هیلتیکی له‌سه‌ر ده‌کیشن (وه‌ک جینشینیک بۆ «تشدید» ی عه‌ره‌بی). له کاتیکدا ئیمه هه‌ولێ دۆزینه‌وه‌ی رێگایه‌کی ساکار و گونجاو بۆ چاره‌سه‌رکردنی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ی بنه‌ره‌تی ئەلف و بی‌ یه‌کی پایه‌یی ده‌دین، رینووس و خه‌تی کوردی، درێژه به‌ رێگای خزی ده‌دات.

ئوه‌ی له خواره‌وه ده‌ی بینن، خسته‌یه‌کی به‌راوردکاری یه له‌وه ده‌نگه کوردی یانە‌ی وا له دوو وتاره‌که‌ی جه‌نابی ئیدمۆندز و بۆچوونه‌کانی مندا ها‌توون:

ء) ٲاوتلهكان

y	
i (or) ?	
o	وتارى يهكهه
o	وتارى دووههه
o	بؤچوونى مينورسكى
o	ä
üé	a
uy	a
o	aa
o	a (ä)
û	e
uu	e
uw	a
uu	é
Åü	e
u	e
u	e
u	i
ب) كؤنسؤناتتهكان (به سههه گرووپدا دابهش كراون) ^{۱۳}	ii
b	iy
-	ii
-	I (كپ)
-	y

-	p
(س) ٦	-
dh	-
?	-
?	u
(ث) ؟	-
fh	-
?	-
?	f
(ج) ڄ	-
dh	-
?	-
?	w
(چ) چ	-
th	-
?	-
?	d
k	-
c	-
c	-
j	t
g	-
ch	-

,	ch
?	c
، يا ،	ق
l	-
x	-
?	-
xh	h
l	-
-	-
-	-
-	غ
r	q
lh	q
lh	q
lh	خ
r	gh
-	gh
-	gh
-	ع
m	xh
rh	x
rh	x
rh	ح

n
-
-
-
z
z
z
z
s
s
s
s
z (ژ)
zh
j
zh
s (ش)
sh
sh
sh
y (ی)
y
y
y

پاشکۆ

کۆمەڵە پېشنياري سەرەوه له سەر ئەو گریمانە دانراون که بۆ ئامانجی هاسان بوونی چایی کوردی، تا ئەو جێ یه دهکری، خو له نیشانهی جیاکەرەوه (diacritical) بپاریزری. له لایه کی دیکه شه وه، به گویره ی ئەزمونی ئەم دوایی یانه ی «یهره ئان» و «دیمه شق»، ئەم بۆچوونه «عه مه لی» یانه پیتیست ناکات بایه خێ زۆریان پێ بدری. له ههل و مه رجیکی ئەوتۆ دا زۆر وا هه یه به کارهینانی ئازادی نیشانه ی جیاکەرەوه ی سەر و خواری تیپه کان، نوینه رایه تی هاسان و ساکار بوونیکی زیاتر له نووسینی کوردیدا بکه ن.

پهراویزه کانی ئەلف و بیی لاتینی

بهرهه مه چاپکراوه کانی دیکه ی وهرگیت

* ئەم وتاره له سهراوه ی خواره وه وهرگیره وه:

V. Minorsky

'Remarks on the Romanized Kurdish Alphabet',

Journal of the Royal Asiatic Society,

London, July 1933, pp. 643 - 650.

1. consonantic frame

2. numerous

3. idioms

۴. ئیمه بۆ چرکه یه ک باسی مه سه له ی ئەو زمانه پیشکه وتوانه ناکه یین که له نزیکه وه به ئایینی ئیسلام (وهک عه ره بی) یا فه ره نگ (وهک فارسی) به ستراونه ته وه.

5. double signs

۶. timber، ویزه، طنین

۷. etymological، اشتقاق

8. characteristic

۹. نیشانه ی تایه تی ئەلف و بیکه ی ئیمه، له ئەنجامدا ته نیا ده بن به دوو: /i/ و /o/.

۱۰. له وتاری دووه مه دا، /y/ سی ده ور ده بیته: راگه یاندنی /y/ ی کۆنسوانات، /i/ ی کورت و ههروه ها درێژایی /i/ (/iy/).

11. cerebral

۲۱. تیپی «ع» له نووسینی ده سه خه تدا، ته نانه ت به هۆی /،/ یکی توند و چالاکه وه باشتر به بیان ده کریت.

(۱) نووسینی کوردی به ئەلف و بیی لاتینی کۆمه له ی سین وتاری ئیدمۆندز و مینۆرسکی وهرگیترا له ئینگلیزییه وه چاپه مه نی ئه رزان، سوید، ۱۹۹۵

(۲) ۲۱ ده ستنوسی کوردی (یا فارسی سه باره ت به کورد) له کتیبخانه ی به ریتانیا چاپه مه نی ئه رزان، سوید، ۱۹۹۷

(۳) ۳۵ ده ستنوسی شه ره فنا مه ی به دلپسی له کتیبخانه کانی جیهان چاپه مه نی ئه رزان، سوید، ۱۹۹۸

(۴) میژووی ئه رده لان، ده ستنوسی سده ی هه ژده هه م نووسینی: محمد ئیبراهیم ئه رده لانی، ده قی فارسی و وهرگیتراوی کوردی، به هاوکاری خاتو نه سرین برنا چاپه مه نی نه ورۆز، سوید، ۱۹۹۸

(۵) که شکۆله شیعرێکی کوردی گۆرانی، گرده کۆنی شیخ عبدالمؤمن مه ردۆخی (ده ستنوسی سده ی هه ژده هه م)، کوردی و ئینگلیزی تره ستی سۆن بۆ کوردستان، له نده ن، ۱۹۹۸

(۶) مینۆرسکی و کورد - کۆمه له ی ۶ وتاری مینۆرسکی له سه ر کورد، وهرگیتراو له ئینگلیزییه وه، چاپه مه نی موکریانی، هه ولیتر، ۲۰۰۲.

(۷) تاقی کردنه وه ی کردنه وه ی تیۆری بۆ شوفیتری ئۆتۆمبیل (ئیمتحنانی ئەزه ری به زمانی کوردی)، وهرگیترا له ئینگلیزییه وه، به هاوکاری محه مه د گه ردی، سه ره به ست کهرکوکی

و ریبوار موختار، چاپی ئازانسی ستانداردی شوفیتری، بهریتانیا. ۲۰۰۳

۸) مه‌که‌نزی و کورد- کۆمه‌له‌ی چوار وتاری پرۆفیسۆردن. مه‌که‌نزی، فایلی تایبته، به‌شیتک له یه‌که‌م ژماره‌ی گوڤاری کوردناسی، چاپی ئالمان. ۲۰۰۵

۹) کۆماری کوردستان (۱۹۴۶) له به‌لگه‌نامه‌کانی وه‌زاره‌تی کاروباری ده‌ره‌وه به‌ریتانیا، وه‌رگیتراوی ۱۳۰ به‌لگه‌نامه له ئینگلیزییه‌وه، چاپی بنکه‌ی ژین، سلیمانی. ۲۰۰۵.

۱۰) وه‌رگیتراوی پینج کتیبی فارسی مندالان که بنکه‌ی چاپمه‌نی مانترالینگوا‌ی له‌نده‌ن به‌شپه‌ی دووزمانی واته ئینگلیزی و زمانیکی تر بلاوی کردونه‌ته‌وه. ۲۰۰۵.

به‌ده‌ست چاپه‌وه:

۱- درایفرو کورد- کۆمه‌له‌ی ۵ وتاری ک. ر. داربفر، وه‌رگیتراو له ئینگلیزییه‌وه.

۲- هۆزو تیره و تایفه‌ی کوردی له کوردستانی ئه‌رده‌لان - ده‌ستنووسیکی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، ده‌قی فارسی و ته‌رجمه‌ی کوردی.

۳- لاهوتی شاعیری شوڤشگیری کورد- لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه له ژبانی به‌رهمه‌کانی ئه‌بولقاسم لاهوتی کرماشانی.

۴- کاچوو مادانی - بیره‌وه‌رییه‌کانم.

۵- سلاو له حه‌یده‌ر بابا، وه‌رگیتراوی قه‌سیده‌ی ناسراوی نازه‌ربایجانی، هۆنراوه‌ی محه‌مه‌د حسین شه‌ه‌ریار، وه‌رگیتراو له نازربایجانیه‌وه به‌هاوکاری حه‌سه‌ن ئه‌یوب زاده.

۶- وامه‌که‌ جوڤج! وه‌رگیتراوی ۶ چیرۆکی مۆنۆلۆگی باخچه‌ی مندالان نووسینی جوڤیس گرین فیل و وه‌رگیتراو له ئینگلیزییه‌وه.

۷- شیعری جه‌یز جوڤیس، وه‌رگیتراوی سه‌رجه‌م شیعره‌کانی جه‌یز جوڤیس نووسه‌ری ناوداری ئیره‌ندی له ئینگلیزییه‌وه.

۸- تاریخ خروج اکراد، یادداشته‌ی رۆژانه‌ی میرزا عه‌لی خانی ئه‌فشاری ئۆرومی له راپه‌رینی سالی ۱۸۸۰ی شیخ عبیدالله شه‌مزینی، ده‌ستنووسیکی فارسی سه‌رده‌ی

نۆزده‌هه‌م.

۹- دوو ذیلی شه‌رفنامه‌ی بدلیسی، نووسینی (شمعی) و محمد ابراهیم ئه‌رده‌لانی (سه‌ده‌ی حه‌قده‌هه‌م و هه‌ژده‌هه‌م)

به‌رهمه‌ی تر:

۱۰) کۆماری کوردستان له به‌لگه‌نامه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی به‌ریتانیا

۱۱) هیلکه‌ی دۆراو - به‌شیتک له مه‌ر ژبانی ابوالقاسم لاهوتی کرماشانی

۱۲) کاچوو، مادانی! بیره‌وه‌ریی.